3 ИСТОРИЯ И БЛАГОСЪСТОЯНИЕ
HISTORY AND WELLBEING

3 **Научни** известия

Бюлетин „Наследство БГ“

ISSN 2815-3138 (Print)
ISSN 2815-3316 (Online)

Център за върхови постижения „НАСЛЕДСТВО БГ“

Брой 3, 2022

Периодичното издание *Бюлетин „Наследство БГ“* – Научни известия се публикува два пъти годишно и е достъпен във всички институции-партньори в ЦВП. Партньорите в „Наследство БГ“ са абонати на списанието и получават копие. Електронният вариант е достъпен на https://www.nasledstvo.bg/

Series *Bulletin 'Heritage BG' – Research Announcements* are published two times a year and are available at all Centre of Excellence locations. Member institutions of the Centre and subscribers will receive a copy. Digital edition is available at https://www.nasledstvo.bg/

Текстовете в *Бюлетин „Наследство БГ“ – Научни известия* са представени като доклади на Годишната научна конференция на ЦВП „Наследство БГ“, посветена на Международния ден за опазване на паметниците на културата по проекта BG-05M2OP001-1.001-0001 „Изграждане и развитие на Център за върхови постижения „Наследство БГ“ (ОП „Наука и образование за интелигентен растеж“, приоритетна ос 1 „Научни изследвания и технологично развитие“). Оценени са чрез peer-review като преминалите успешно тази процедура и редакция се публикуват в съответния брой. Текстовете са форматирани от авторите, а фотографиите, използвани за декоративни елементи, са на членове на редакционния екип.

The texts in *Bulletin 'Heritage BG' – Research Announcements* are presented as papers at the Annual Conference of the Centre of Excellence 'Heritage BG', dedicated to the International day of preservation of cultural monuments within the initiatives related to the project for the Establishment and Development of 'Heritage BG' Centre of Excellence (Operational Program 'Science and Education for Intelligent Growth', priority Axis 1 'Research and technological development'. The articles are peer-reviewed and only the successfully went through this procedure are published in the particular issue. The texts are formatted by the authors, and the pictures used as decorative spots are provided by the members of the editorial staff.

Фотографиите в броя, използвани за декоративни елементи, са от доц. Иван Ванев

The pictures used as decorative spots, were taken by Assoc. Prof. Ivan Vanev.

На корицата – Изгледи от Созопол
Фотограф Иван Ванев
Cover – Views from Sozopol
Photo Ivan Vanev
Художник на корицата Даниел Нечев
Cover designed by Daniel Nechev

Печат Дайрект сървисиз, 2022
Printed by Direct Services, 2022

Център за върхови постижения „Наследство БГ“
Centre of Excellence ‘Heritage BG’

БЮЛЕТИН „НАСЛЕДСТВО БГ“ – НАУЧНИ ИЗВЕСТИЯ
BULLETIN ‘HERITAGE BG’ – RESEARCH ANNOUNCEMENTS

Рецензирано издание в два броя годишно
Peer-reviewed periodical in two issues per year

Съставител на броя
Емануел Мутафов

This issue is edited by
Emmanuel Moutafov

Година II, брой 3 / Year 2nd, issue 3rd
Sofia, 2022

Година II, брой 3 / Year 2nd, issue 3rd
Sofia, 2022

Главен редактор проф. д.изк Емануел Мутафов
Заместник-главен редактор проф. дфн Оля Харизанова

Editor in Chief Prof. DSc Emmanuel Moutafov
Deputy Editor in Chief Prof. DSc Olya Harizanova

Редакционна колегия

проф. д.изк Емануел Мутафов (главен редактор), чл.-кор. проф. дин Иван Илчев (председател на редколегията), проф. дфн Оля Харизанова (зам. главен редактор), проф. д-р Стоян Недков (НИГГГ-БАН), проф. дфн Албена Ангелова-Георгиева (ИЕФЕМ-БАН), проф. д-р Фантина Рангелова (УАСГ), гл. ас. д-р Нели Ганчева (КМНЦ-БАН), проф. дн Бистра Димитрова (НСА), проф. дн Иван Кралов (ТУ-София), доц. д-р Елка Димитрова (ИЛ-БАН), чл.-кор. проф. дин Александър Костов (ИБЦТ-БАН)

Editorial Board

Prof. DSc Emmanuel Moutafov (Editor in Chief), Prof. Dsc Ivan Ilchev (President of the Editorial Board), Prof. DSc Olya Harizanova (Deputy Editor in Chief), Prof. Dr Stoyan Nedkov (NIGGG-BAS), Prof. DSc Albena Angelova-Georgieva (IEFSEM-BAS), Prof. Dr Fantina Rangelova (UASEG), Assist. Prof. Dr Neli Gancheva (CMRC-BAS), Prof. DSc Bistra Dimitrova (NSA), Prof. Dr Ivan Kralov (TU-Sofia), Assoc. Prof. Dr Elka Dimitrova (IL-BAS), Prof. DSc Alexander Kostov (IBSCT-BAS)

Международна редакционна колегия / International Advisory Board

Assoc. Prof. Dr Ines Grigorescu (Romania), Prof. DSc Irina Sedakova (Russian Federation), Prof. Dr Damian Kashkalev (USA), Prof. DSc Aleksander Naumow (Italy/Poland), Prof. DSc Roumiana Tsenkova (Japan), Prof. Dr Pedja Filipoviç (Serbia), Assoc. Prof. Dr Alexander Iliev (USA), Dr Sophoklis Christophoridis (Greece), Prof. DSc Harald Heppner (Austria), Dr Habil Henrike Schmidt (Germany), Dr Maria Litina (Greece)

Редакционен екип

проф. д.изк Емануел Мутафов (ИИИзк-БАН), чл.-кор. проф. дин Иван Илчев (СУ), проф. дфн Оля Харизанова (СУ)

Editorial Staff

Prof. DSc Emmanuel Moutafov (IAS-BAS), Prof. DSc Ivan Ilchev (Sofia University), Prof. DSc Olya Harizanova (Sofia University)

Издател

© Сдружение „Център за върхови постижения „Наследство БГ“,
София 1000, ул. „Ген. Йосиф В. Гурко“, № 7а, 2022
yearbook@nasledstvo.bg

Publisher

© Association Centre for Excellence ‘Heritage BG’,
Sofia 1000, 7a General Iosif V. Gurko Street, 2022
yearbook@nasledstvo.bg

ISSN 2815-3138 (Print)
ISSN 2815-3316 (Online)

Научни известия
Бюлетин „Наследство БГ“, Година II, брой 3, 2022

Research Announcements
Bulletin ‘Heritage BG’, Year 2nd, Issue 3, 2022

ИСТОРИЯ И БЛАГОСЪСТОЯНИЕ
HISTORY AND WELLBEING

Съдържание / Contents

Мила Сантова, *Културни политики: опазване и социализиране на културното наследство (нематериално и движимо) / Cultural Policies: Safeguarding and Socialization of Cultural Heritage (Intangible and Movable)* 5

Margarita Boeva, *Motivations to Visit Heritage Sites of World and National Significance / Мотивация за посещения на обекти на културно наследство от световно и национално значение* 12

Мирелла Кафкова, Ирина Аргирова, *Значение и роля на неправителствените организации в опазването на културното наследство – неформално образование и добри практики / Importance and Role of Non-governmental Organizations in the Preservation of Cultural Heritage – Non-formal Education and Good Practices* 22

Ели Филипова, *Специални диети и хранителни табута в Древна Тракия / Peculiar Diets and Food Taboos in the Ancient Thrace* 28

Самуил Камбуров, *Данни за военното дело и хладните клинови оръжия на Балканите от VII-XI век в художествените извори / Data on the Warfare and Bladed Weapons on the Balkans from the 7th – 11th Century in Artistic Sources* 36

Maya Ivanova, *The Unknown Epistolary Heritage of Professor Petar Dinekov in the Sofia Branch of the Central State Archives of Bulgaria: A Contribution to Our Cultural History / Непознатото епистоларно наследство на проф. Петър Динеков в Централния държавен архив в София: принос в културната ни история* 54

Nedka Kapralova, *The Bulgarian Revival in the Memories about Deeds and Events of its Builders: The Memoirs of Ekaterina Vassileva / Българското Възраждане в спомените за делата и събитията на неговите строители: спомените на Екатерина Василева* 60

Златомира Герджикова, *Арианските епископи от Балканите / The Arian Bishops from the Balkans* 66

Стела Ненова, *Образователни практики за опазване и социализиране на културното наследство в читалищата – проблеми и перспективи / Educational Activities for Safeguarding of the Cultural Heritage in the Chitalishte – Problems and Perspectives* 74

Velichka Aleksandrova, *Wellness Aqua Programs Through Adapted Physical Activity and Sports for Children with Special Needs / Уелнес аква програми чрез адаптирана физическа активност и спорт при деца със специфични нужди* 82

Irina Nesheva, *Cheerleading – A Tool to Achieve Wellness Culture in the Bulgarian School / Мажоретните спортове – инструмент за постигане на уелнес (Wellness) култура в българското училище* 90

Дияна Попова-Добрева, *Уелнес иновации и добри ароматерапевтични практики в България / Wellness Innovations and Good Aromatherapy Practices in Bulgaria* 98

Darinka Ignatova, *Wellness Culture Benchmarking at Bulgarian Preliminary School / Бенчмаркинг на уелнес култура в българското начално училище* 104

Културни политики: опазване и социализиране на културното наследство (нематериално и движимо)

Cultural Policies: Safeguarding and Socialization of Cultural Heritage (Intangible and Movable)

Мила Сантова
Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей,
Българска академия на науките

Абстракт: *Посочвайки общност и базови разлики между нематериално и движимо културно наследство, текстът ги интерпретира в три основни и взаимосвързани плана: опазване, устойчиво развитие, социализация. Обръща се внимание на връзката опазване-устойчиво развитие-социализация. Посочени са национални и международни нормативни документи, посветени на тази проблематика.*
Ключови думи: Културно наследство, опазване, устойчиво развитие, социализация
Key words: Cultural heritage, protection, sustainable development, socialization

Professor DSc Mila Santova is ethnologist, cultural anthropologist and Correspondent member of the Bulgarian Academy of Sciences, National expert of Intangible Cultural Heritage, and President of ICOM Bulgaria.
E-mail: mila_santova@yahoo.com

Нематериалното (НКН) и движимото (ДКН) културно наследство са два специфични дяла, съставни части от по-общото понятие за културно наследство. За културното наследство България има специален *Закон за културното наследство*, съгласно който то *обхваща нематериалното и материалното недвижимо и движимо наследство като съвкупност от културни ценности, които са носители на историческа памет, национална идентичност и имат научна или културна стойност*[1]. Общото между двата дяла – НКН и ДКН, разглеждани като наследство, очевидно е в обстоятелство, че става въпрос за достигнали до нас образци, създавани от предни поколения. Официално е прието тези образци на наследството, които имат материален характер да се назовават *артефакти*, а тези от сферата на нематериалното – *елементи*. В редица случаи артефактите от областта на ДКН са свързани по различни начини с такива от недвижимото културно наследство.

За наследството – артефакти и елементи, разпознати като ценност (съгласно Закона),

[1] Закон за културното наследство, 2009 г. – https://copyrights.bg/

обществото полага усилия да бъдат опазени, съхранени, пренесени в бъдещето.

Оттук насетне сякаш съществуват предимно разлики между двата дяла на културното наследство. От формална гледна точка на първо място това е различната им субстанциална природа, пряко свързана с различните им иманентни характеристики. Дори и само наименованията им вече са показателни в това отношение. В пряка връзка със субстанциалните различия на двата типа наследство е и обстоятелството, че докато за ДКН терминът *автентичност* е сред основните, разкриващи неговите характеристики, то при НКН използването му се възприема като погрешно. В основата на това е обстоятелството, че съществуването на НКН в много висока степен е свързано с моментното възпроизводство на съответния елемент, а поредицата от възпроизводства във времето на същия елемент като правило не са идентични помежду си.

Формалният аспект е логично свързан със съдържателния. В темата за разлики между НКН и ДКН следва да се имат предвид поне две важни обстоятелства:

На първо място: бидейки разпознато като наследство, ДКН е силно обвързано (макар и не само) с институцията на музея, който го представя на публика, участвайки по този начин **в социализацията му като наследство**. А това е свързано с ценността, стойността, която ДКН придобива попадайки в институцията на Музея, подвластна и увеличаваща се в резултат на процесите на музейна тезаврация. Става въпрос за процес, от своя страна пряко свързан и с притежанието на научна и/или културна стойност, предвиждано от Закона. Това е в пряка връзка с политиките за опазване и социализиране на ДКН, при разговор за които не бива да бъде пропускана музейната институция. Съгласно чл. 1.в на *Конвенцията на ЮНЕСКО за защита на културните ценности в случай на въоръжен конфликт* , на защита подлежат: *центровете, в които се намират значителен брой културни ценности, …. тъй наречените „центрове на съсредоточаване на културни ценности“*, каквито музеите са[2]. И още нещо – веднъж създаден, поради наличието на своята иманентна характеристика, свързана с материалния му характер, артефактът от сферата на ДКН може да има относително самостоятелен живот във времето, за което присъствието на създателя му не е необходимо.

От друга страна: не така стои въпросът с НКН. Както вече бе споменато, при НКН е предпоставена необходимостта елементите му всеки път да бъдат наново и наново възпроизвеждани. Така самото съществуване на НКН е пряко свързано с човека – носител на познанието за него, а от гледна точка на културните политики – негов обект и субект на опазване[3]. НКН е „видимо“ в момента на изпълнението му от живия човек, което именно превръща човекът не само в субект, но и в основен обект на опазването. По отношение на политиките за опазване на НКН очевидно подобна особеност следва да бъде съответно отчитана.

Така при дихотомията ДКН-НКН сякаш попадаме в полето на едно градивно напрежение човек-материя. Всъщност те в много висока степен взаимно се обуславят.

В разговора за културните политики, свързани с ДКН и НКН специално внимание заслужава термина *опазване*. Той предполага процесуалност. Предполага активност, чийто старт може да бъде фиксиран във времето, но която се развива по протежение на времето. Доброто решение е ако тя бъде във възможната степен константна като динамика. В този смисъл и в разработваните културни политики по отношение на НКН и ДКН определено доминира (или трябва да доминира) презумпцията за постоянно функционираща действеност.

ОПАЗВАНЕ

В разговора за връзките на опазването на културното наследство с развивани културни политики и осъзнаването на необходимостта от такива може да се припомни обстоятелството, че още пред 1979 Европейския парламент назначава Комитет за културна политика[4], като са подети различни културни инициативи.

От своя страна редица международни документи, целящи съхранението на жизнеността и статуквото на културното наследство притежават в титула си термина *опазване*: *Конвенция на ЮНЕСКО за опазване на световното културно и природно наследство (Конвенция 1972; първоначална версия – ЮНЕСКО, Париж, 16 ноември 1972 г); Конвенция за опазване на подводното културно наследство (Конвенция 2001; ЮНЕСКО, Париж, 2 ноември 2001 г.); Конвенция за опазване на нематериалното културно наследство (Конвенция 2003; ЮНЕСКО, Париж, 17 октомври 2003 г.); Конвенция на ЮНЕСКО за опазване и насърчаване на*

[2] Вж. текста на Конвенцията на: http://mc.government.bg/page.php?p=141&s=147&sp=0&t=0&z=0

[3] Вж. малко повече по този въпрос у: Santova 2010.

[4] http://old.europe.bg/htmls/page.php?category=235&id=1340

многообразието на форми за културно изразяване (Конвенция 2005; ЮНЕСКО, Париж, 20 октомври 2005 г.) и пр. Трябва да се обърне внимание – не например *съхранение*, а именно *опазване*. Очевидно идеята за използване не на друг, а именно на термина *опазване* навежда на въпросната необходима продължителност във времето, на процесуалност, която няма обаче агресивни интервенции в самата същност на наследеното. А това пък е свързано с възможната „адекватна охрана" на ценностния статут и процесите на социализация. Ако става въпрос за нормативни текстове, свързани с културни политики, то представянето им чрез въвеждане на термина *опазване*, би осигурило основание на идеята за продължителност във времето.

Международните документи по принцип и по-специално в тази област, задават рамката и общите насоки на опазването, а конкретните културни политики най-често се развиват и прилагат на/за национално/регионално/локално равнище.

При формулирането на такава рамка *Конвенцията на ЮНЕСКО за опазване на световното културно и природно наследство* например, се опира на *Устава на ЮНЕСКО, който предвижда съдействие на Организацията за запазване, развитие и разпространение на знания, за насърчаване на дейността по опазване и защита на световното наследство, както и за създаване на международни конвенции в тази област, които да бъдат препоръчани на заинтересованите народи*[5]. Особен интерес тук представлява формулировката *запазване, развитие и разпространение на знания*, отправяща към фокуса на кръг от предприемани културни политики, функциониращи в тази насока. Етичният кодекс на ИКОМ (Световната организация на музеите под егидата на ЮНЕСКО) например, в *Раздел II. Музеите, които имат колекции ги опазват в полза на обществото и неговото развитие*, добавя като ръководен принцип: *Задължение на музеите е да придобиват, съхраняват и популяризират своите колекции с цел да допринесат за опазването на природното, културното и научното наследство. Колекциите им са значимо обществено наследство, имат специален юридически статут и са защитени от международното законодателство*[6].

А в своя чл. 13 в. *Конвенцията за опазване на нематериалното културно наследство* приканва към: *насърчаване на научните, техническите и изкуствоведските изследвания, разработване на научно-изследователски методологии с цел ефективно опазване на нематериалното културно наследство, и по-специално на застрашеното урно наследство*[7].

Така набелязания дискурс, свързан с международната визия за рамката на необходимите да бъдат прилагани културни политики и в областта на НКН и в областта на ДКН, отвежда към една доста ясно изразена многосъставна връзка: опазване – изучаване – висока социална стойност – идентичност.

В параметрите на България погледът към националното равнище показва една много ясна и относително нова конкретна културна политика, попадаща в тази парадигма: *През лятото на 2018 г. МОН подписа споразумение с МК за провеждане на учебни часове в музеите. По модул „Музеите като образователна среда" бяха финансирани със 120 000 лева проекти, в които се включиха над 5000 ученици*[8]. На практика този акт, реализиран като национална културна политика на страната, припознава, без да го вербализира специално, чрез институцията на музея и стойността на движимото културно наследство. Особен интерес тук представлява и обстоятелството, че тази културна политика е адресирана към новите поколения и тяхното обучение в институцията на музея. А това означава, че в случая особено са залага на трансмисията на знания за ценността на (движимото) наследството и осигуряването на тяхната жизненост в следващите поколения.

По отношение на НКН в този смисъл може да бъде посочена една от двете основни културни политики на страната – *Националната система Живи човешки съкровища – България*[9]. Изграждаща като един от крайните си резултати *Национална представителна листа на нематериалното културно наследство* по аналог на поддържаната от ЮНЕСКО[10] световна, българската система предполага наличието на няколко етапа на оценка. Още в началото обаче – при изготвянето на съответно предложение за даден елемент, съществено внимание е отделено на трансмисията – дали, как и доколко

[5] Конвенция на ЮНЕСКО за опазване на световното културно и природно наследство (първоначална версия – ЮНЕСКО, Париж,16 ноември 1972 г.) – Преамбюл.

[6] http://icombulgaria.org

[7] *Конвенция за опазване на нематериалното културно наследство, чл. 13в.*

[8] https://www.mon.bg/bg/news/3526

[9] Вж. https://bulgariaich.com/index.php?act=news&do=detailed&id=80 и по-специално Статут на Националната система „Живи човешки съкровища – България", Типов формуляр на кандидатура.

[10] Вж. https://ich.unesco.org/fr/accueil, разделът Листи.

младите поколения получават/усвояват познания за него[11]. В този смисъл системата поддържа жизнеността на познанията и практиките за/с НКН, залагайки върху капацитетите на трансмисията и адресирането им към младите поколения. Всъщност в прилагането на тази културна политика процесите на опазване и социализация на наследеното в значителна степен се припокриват.

УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ

Целенасоченото адресиране на пакет/и от познания, практики, оценки към младите поколения, видимо при различни нормативни документи, изразяващи културни политики, води към ситуация, която би осигурила осъзнаване стойностите на културното наследство (ДКН, НКН, но и далеч по-широко) във времето, би осигурила онази процесуалност, за която вече бе споменато. В крайна сметка освен практиките по съхранение и възпроизводство, тя би осигурила и константността на оценката на културното наследство като ценност. А последното е свързано с участие в изграждането на респекта на общностите към наследството, от където пък лесно е проследима обратната връзка, свързана с възникващата необходимост от опазване и нейната материализация в културни политики.

Всъщност във връзка с последното в днешно време все повече и повече сме свидетели на набелязването и установяването на насоките на все по-ясно очертаващата се като водеща идеологема на *устойчивото развитие*. Устойчивото развитие днес се схваща най-общо като сложен социален феномен, обхващащ в единство политически, икономически, социални, екологични, институционални и пр. аспекти. Терминът е относително нов – активността му е видима от края на XX-ти век[12]. В интерпретацията на ООН в глобален мащаб под устойчиво развитие се разбира: *развитие по такъв начин, при което се запазват условията за задоволяване на обществените потребности както на съвременното поколение, така и на бъдещите*[13]. Оказва се, че комплекса от политики, свързани с опазването на културното наследство функционира по сходен начин с това, което се разбира под *устойчиво развитие*. Очевидно попадаме в полето на синхронно ориентирани към бъдещето процеси, свързани с определени усилия в настоящето и черпещи знания и опит в миналото. Тези процеси организират в единство по една ос поне три (а всъщност много повече) времеви ситуации. Артефактите, знанията и уменията идват от миналото, реализират се в настоящето, а опазването им, свързано с оценка, ги ориентира към бъдещето. Чрез оценката, притежанието и реализацията им се задоволяват обществени потребности, всъщност доминирани от идентификационните процеси.

И ако в глобален мащаб при зараждането и налагането си проблематиката на устойчивото развитие се организира около основата, зададена от икономическа проблематика, то визията за устойчивото развитие днес вече е намерила трайно място всред международните документи и проблемите, свързана с културата, наследството и неговото опазване.

Например *Конвенцията на ЮНЕСКО за опазване и насърчаване на многообразието на форми за културно изразяване* разчита самото културно многообразие като принцип на устойчивото развитие: *Културното многообразие е голямо богатство за хората и обществата. Опазването, поощряването и поддържането на културното многообразие са съществено условие за устойчиво развитие в полза на настоящите и бъдещите поколения*. (Конвенция 2005, Чл. 2. 6.)[14]. Разделът, започващ с чл. 13 е формулиран като: *Интеграция на културата в устойчивото развитие*. А самият чл. 13 гласи: *Държавите – страни по конвенцията, се стремят да интегрират културата в собствената си политика на развитие на всички нива с цел да се създадат благоприятни условия за устойчиво развитие и да се обърне особено внимание на аспектите, свързани с опазването и насърчаването на многообразието от форми на културно изразяване.*(Конвенция 2005)[15].

Резолюция 6.GA 7 (RÉSOLUTION 6.GA 7) на Шестата сесия на Генералната конференция (30 май – 1 юни 2016) на държавите-страни по Конвенцията на ЮНЕСКО за опазване на нематериалното културно наследство (Конвенция 2003) в своята точка 3 говори за необходимост от *подобряване на синергията и хармонията, включително въпроси, свързани с устойчивото развитие*[16].

---

[11] Вж. бел 8, Типов формуляр на кандидатура.

[12] Вж. *Santova* 2018.

[13] Вж. http://sust-tour.webdevc.eu/item-m935193310170html

[14] Вж. https://econ.bg

[15] Пак там.

[16] В текста използвам френската версия на оригиналните документи на ЮНЕСКО, в случаите, в които няма официален превод, като за тях давам и оригинала. За посочения текст: Invite le Secrétariat à se concerter avec les Secrétariats des autres conventions culturelles afin de renforcer les synergies et l'harmonie, y compris les

В Анекса съм т. 3 има няколко раздела, вторият от които носи името *Опазване на нематериалното културно наследство и устойчивото развитие* (*Sauvegarde du patrimoine culturel immatériel et le développement durable)*. Той включва самостоятелна Глава *VI. Опазване на нематериалното културно наследство и устойчиво развитие на национално ниво*[17]. Проблемът е включен в Оперативните директиви към Конвенцията[18]. Оперативните директиви са именно документът, който чертае конкретните стъпки по прилагането в страните-членки на рамковата същност на Конвенцията, което означава – във възможната степен конкретни културни политики.

Връзката „култура – устойчиво развитие" влиза официално в сленга на конвенциите на ЮНЕСКО и международната документация, а от там – в културните политики. Опазването на културното наследство освен средство за споделени ценности, се оказва също общи отговорности и множество споделени ползи.

През месец юни 2016 г. ЕК приема „Стратегия за международни културни отношения", имаща съществен принос в утвърждаването на ролята на културата, културното многообразие, културното наследство и практиките за неговото опазване в пълнокръвната реализация на междукултурния диалог и основополагащите принципи на устойчивото развитие. Документът е наричан „Стратегия на културната дипломация"[19]. Той е свързан с т. нар. *Програма до 2030 за устойчиво развитие*, приета на най-високо равнище в края на 2015 от ООН (среща на върха). Върху тази основа България разработва различни документи, сред които – *Стратегия за Национална програма за развитие на България – 2030*, определена като *рамков стратегически документ от най-висок порядък в йерархията на националните програмни документи, детерминиращ визията и общите цели на политиките за развитие във всички сектори на държавното управление*[20]. Това е *детайлизирана версия на Националната програма за развитие БЪЛГАРИЯ 2030 стъпва върху визията, целите и приоритетите за социално-икономическото развитие на България в периода 2021-2030 г., одобрени с Решение на Министерския съвет No 33 от 20.01.2020 г.* Програмата посочва 13 приоритета, като последния сред тях е: *П13. Култура, наследство, туризъм*[21]. Формулировката на приоритета е от по-специален интерес в случая, тъй като директно припознава в този документ от *най-висок порядък в йерархията на националните програмни документи*, една трайно установяваща се при различните общества и у нас връзка, каквато е тази между културното наследство и туризма, културния туризъм. Всъщност в съвременността това е генералната писта, по която може да бъде проследена *социализацията* на културното наследство.

СОЦИАЛИЗАЦИЯ

Успоредно с опазването тя заема важно място в културните политики за опазване на наследството, като същевременно е пряко свързана с устойчивото развитие.

В подприоритетите на 13-тия приоритет от *Националната програма за развитие до 2030* са набелязани перспективи, свързани с: достъпът до култура, свързан със *създаване на разнообразно културно съдържание на основата на съществуващото културно многообразие и осигуряването на равен достъп до него*[22], което пък се свързва с повишаването на качеството на живот (13.1 и 2); внимание към *музейната, библиотечната и читалищна мрежа, гарантиращи неговото* (на наследството, м.б.) *съхраняване и социализиране* (13.2. а) в процесите по опазването и др.[23] В подприоритета, носещ конкретно названието *Социализация на културното наследство* (13.2. б) се казва: *Създаване на условия за приобщаване на всички заинтересовани страни, включително на професионалните и местните общности, за намиране на актуални решения за представяне и популяризиране на културното наследство…Създаване на условия за споделяне на информация, опит и добри практики, както и на знания и умения за опазване и социализиране на културното наследство.* Следващият подприоритет 13.3 е посветен на туризма[24].

В значителна степен този тип схващания могат да се открият и в текстовете на една много работена, но все още не сбъднала се българс-

---

questions relatives au développement durable, et d'en faire rapport à sa septième session. (http://www.unesco.org/culture/ich/fr/6.ga)

[17] Пак там.

[18] http://www.unesco.org/culture/ich/fr/directives

[19] Вж. за нея: https://www.culture-mfa.bg/content/a_1772.html?docs=docs

[20] Вж. file:///C:/Users/User/AppData/Local/Temp/bulgaria%202030.pdf

[21] file:///C:/Users/User/AppData/Local/Temp/bulgaria%202030.pdf

[22] file:///C:/Users/User/AppData/Local/Temp/bulgaria%202030.pdf , 111.

[23] file:///C:/Users/User/AppData/Local/Temp/bulgaria%202030.pdf, 115.

[24] Пак там, 117.

ка Стратегия на културата.

Приема се, че с включването на *Европейската харта на основните права през декември 2000 г. ЕС навлезе в нов стадий от своето преобразуване от общност на икономическите интереси в общност на ценностите*[25]. Независимо от функционирането на подобна идеологема, оценяваща водещата роля на ценностите в културата, в наши дни икономическият фактор продължава да е в значителна степен определящ и във връзка с опазването и във връзка със социализацията на културното наследство. Това има пряко отношение към развиваните и прилагани културни политики.

Повечето културни политики днес, в т.ч. и в България се ориентират към обвързване на опазването на културното наследство с получаването на някакви социални и икономически ползи. Не случайно в тези културни политики се акцентира върху връзката между опазването на наследството и развитието на туризма и други икономически дейности – казва проф. Ж. Владимиров в едно интервю[26]. Той посочва *промяната на културните политики към по-децентрализирано и по-комерсиално управление на обектите на културното наследство, засилването на пазарния подход и включването на бизнеса за подкрепа на наследството*[27]. Тези процеси са свързани в голяма степен с обстоятелството, че *без публика културният продукт не съществува*[28]. В параметрите на опазването се предвиждат дейности като привличане на посетители, наличието на интересен разказ за обекта, мястото и района и пр.

Основен национален генератор на културни политики за опазване и социализация на наследството у нас е Министерство на културата[29]. Неговата работа в това отношение е съпътствана от усилията на регионални структури в областта на културата напр. Столична община (отдел „Култура“). В съществуващия по въпроса диалог присъстват някои основни принципи в развиването на културни политики за какъвто се счита напр. поддържането на максимално високо ниво на синергия между свързаните с културата институции[30], а в третирането на проблематиката на устойчивото развитие все повече се намесва и понятието за културните индустрии[31]. В тази връзка наличния и все още неофициален текст на Стратегия на културата формулира следното: *Основен приоритет, който се поставя в сферата на културното наследство е свързан с опазването и социализацията на културното наследство и разкриването му като фактор за устойчиво развитие, идентичност и културен диалог*[32].

В чл. 1 от *Закона за закрила и развитие на културата* се регламентират *основните принципи и приоритети на националната културна политика, културните организации и органите за закрила на културата, на нейната национална идентичност и начините за подпомагане и финансиране на културната дейност и творци*[33]. Основният набор от нормативни текстове, развиващи на практика заложените принципи на националната *културна политика,* са кодифицирани като различни видове поднормативни актове – наредби, правилници и пр.[34]

Като дялове – части от културното наследство свързаните с НКН и ДКН културни политики по един или друг начин следват общите принципи за опазване и социализация на културното наследство в страната, но са обвързани с текстове, отчитащи техни иманетни характеристики.

С очакваното приемане на краен вариант на Стратегията за българската култура може да се очаква и детайлизиране на свързаната с тях нормативна проблематика.

---

[25] http://old.europe.bg/htmls/page.php?category=235&id=1340

[26] *Владимиров, Желю*. Повечето културни политики днес обвързват опазването на културното наследство със социалното и икономическо развитие на района. (Интервю). – https://dnes.dir.bg/obshtestvo/povecheto-kulturni-politiki-dnes-obvarzvat-opazvaneto-na-kulturnoto-nasledstvo-sas-sotsialnoto-i-ikonomichesko-razvitie-na-rayona

[27] https://dnes.dir.bg/obshtestvo/povecheto-kulturni-politiki-dnes-obvarzvat-opazvaneto-na-kulturnoto-nasledstvo-sas-sotsialnoto-i-ikonomichesko-razvitie-na-rayona

[28] Пак там.

[29] Вж. Закон за културното наследство, чл. 14 и сл.

[30] Вж. https://kultura.sofia.bg/sofiaculture/files/Koncepciya.pdf

[31] http://mc.government.bg/files/5495_Strategy_culture_.pdf

[32] http://mc.government.bg/files/5495_Strategy_culture_.pdf

[33] *Закон за закрила и развитие на културата.*

[34] Вж. http://mc.government.bg/page.php?p=141&s=142&sp=0&t=0&z=0

БИБЛИОГРАФИЯ

Santova 2010: *Santova,* Mila. Правата на човека и нематериалното културно наследство [Pravata na choveka I nematerialnoto kulturno nasledstvo]. – Balgarski folklor 2010, N 3-4, 150-159.

Santova 2015: *Santova*, Mila. Политики за опазване на културното наследство. Нематериално наследство [Politiki za opazvane na kulturnoto nasledstvo]. – Наследство и културен пейзаж. Известия на регионален исторически музей Русе [Nasledstvo I kulturen peizaj. Izvestia na regionalen istoricheski muzei Ruse], t. XVIII, Ruse, 135-148.

Santova 2018: *Santova,* Mila. Приканва секретариата… опазване на нематериалното културно наследство днес: синергии, хармонии, устойчиво развитие [Prikanva sekretariata… opazvane na nematerialnoto kulturno nasledstvo dnes: sinergii, harmonii, ustoichivo razvitie]. – In: Preservation of cultural heritage. Ideas and practices. Prof. Marin Drinov Publishing House of the Bulgarian Academy of Sciences. Sofia, 2018, 21-30.

Cultural Policies: Safeguarding and Socialization of Cultural Heritage (Intangible and Movable)

Mila Santova

Noting the presence of specifics in both parts of the heritage and their patterns – artifacts and elements recognized as valuable, the text is focuses on the efforts of society to safeguard, preserve them and transfer to the future. Regarding the movable heritage, attention is paid to its connection with the institution of the Museum.

Attention is paid to the connection conservation-sustainable development-socialization. National and international normative documents dedicated to this issue are indicated.

Motivations to Visit Heritage Sites of World and National Significance

Margarita Boeva
Sofia University 'St Kliment Ohridski'

Abstract: *This paper investigates what motives drive visitors to travel to sites of cultural heritage. It uses a case study on five out of many heritage sites in the Shumen city area, where quantitative questionnaires with visitors were fielded (100 at each site). It traces the motivation of visitors from the channels of awareness about cultural heritage through their visit on site, and repeated visitation to the same site. The study finds out that regardless how important a heritage site is, when history is combined with an experience in attractive nature surroundings a repeated visitation is more probable. The data further indicates that for the first visit to a site, it is the demand for more knowledge about history that is the primary driving force. Knowledge induces personal identity, which is particularly seen in the motives of parents and grandparents who, regardless whether they come for the first or second time, come to get their children acquainted with their heritage. The need for knowledge experience runs through the time people spent at a site, sometimes with a night spent in the city during the trip. Typically, they visit one or two heritage places at a maximum, but leave with the determination to come back again to enjoy the other sites in the area.*

Key words: Shumen, cultural heritage visits, motivation, repeated visit, information sources
Ключови думи: Шумен, посещения на обекти на КН, мотивация, повторни посещения, източници на информация

Margarita Boeva is a member of the research team who conducted an empirical study among visitors in the Shumen cultural heritage area under the lead of Prof. Zhelyu Vladimirov, Sofia University 'St. Kliment Ohridski'. She is a senior researcher in NOEMA marking research company. Her interests are focused on business and brand competitiveness, brand building, consumer segmentation in the fields of tourism, lifestyles, FMCG, financial services and other.
E-mail: margarita.noema@gmail.com

INTRODUCTION

There are more than 35 recognized sites of cultural heritage in the Shumen city area, amongst which one of the World Heritage Sites registered in UNESCO, three of National culture heritage, as well as many museums, several churches and a mosque, and natural settings. For the purposes of the empirical study conducted, five were chosen in order to cover both different levels of importance and different periods of the Bulgarian history. These include Madara Horseman complex (part of the World Heritage sites), 1300 Years of Bulgaria (site of national importance), the Shumen Fortress (site of national importance), Tombul mosque (site dating from the ottoman period), and the Regional Historical Museum.

The analysis is based on 508 face-to-face interviews conducted on-site across randomly selected visitors of the sites, aged 15 and above.

For the purposes of current article, questions related to information channels, number and type of sites visited, usage of accommodation (hotel or guest house), composition of the traveling groups, number of on-site visits and stated reasons for visitation are analyzed.

MADARA reserve | SHUMEN FORTRESS reserve | 1300 YEARS OF BULGARIA complex | TOMBUL mosque | Regional Historical museum

In order to differentiate the motives for choice of one of the five selected sites of historical heritage, an index is extrapolated (comparing specific segment results with the total result of all five). Factors driving the visitation are extracted by discriminant analysis that includes all questions on focus, mentioned above. Open-ended questions on the trip experience are used, as well.

LITERATURE REVIEW

Often studies on the heritage motivation refer to reasons of visit and the experience on-site, and do not address the whole journey from the initial information sources through the first trip to returning to the site again. Research mostly focus on a specific site, belonging either to the World or the National heritage, and more rarely deal with areas where sites of both World and National heritage are located together or in one destination. There are two studies related to culture heritage sites in the Bulgarian context (Vladimirov, 2021a, b)[1].

His paper 'Cultural heritage as a resource for local development'[2], published in 2021, investigates socio-economic benefits for the local communities from tourist visitation of the historic complex Tsari Mali grad in the village of Belchin. Study is based on empirical questionnaires filled in by visitors and local businesses. Studying the factors that lead to community benefits, the author determined that a key driver for destination choice is the combination between culture and natural setting.

Tourists are seeking 'local flavor' experience – this statement is clearly extrapolated in a study on cruise tourists to Amsterdam city, based on a word frequency analysis of cruise companies narratives and structured interviews with 228 passengers[3]. The study was first to register disappointment of the tourists when an experience of 'local flavor' lacked.

Generally, majority of the studies insist that socio-demographic structure of the tourists is not enough at all to understand the interest in a destination[4]. The more the visitors' main motivation, interests, expectations, and their perception of the respective historical heritage sites are familiar, the more effective strategies for attracting visitation are. The research on motivation and satisfaction of tourists who visit the monumental ensembles of the World Heritage cities of Ubeda and Baeza (Spain) suggested a high level of satisfaction among tourists with a primary cultural motivation.

Agata Niemezyk[5] investigated the motivation of cultural tourists arriving in Krakow, Poland, to visit monuments and museums through an empirical study among 600 tourists. The aim of her research was to classify these tourists, based on their motivation for the visit. So, five segments are extrapolated, of which the most numerous are the so called 'purposeful' tourists, thereby indicating the importance of cultural motive. The study determined that two major dimensions differentiate the tourist segments – the importance of culture to the tourist and presentation of culture at the destination. The motives do not differentiate between the level of cultural acceptance in the destination.

Another type of segmentation is seen in a study based on fielding 620 visitors to Camel Xiangzi Museum in Qingdao, China[6], in which three clusters, Literary Motivated, Literary Inspired and Literary Neutral, are grouped as a

[1] Two empirical studies among visitors and local businesses in two different cultural heritage destinations in Bulgaria were conducted under the design and lead of prof. Zhelyu Vladimirov, Sofia University in 2020-2021, both being part of the project Heritage.BG.
[2] *Vladimirov* 2021: 9-15.
[3] *Dai et al.* 2019.
[4] *Medina-Viruel et al.* 2019.
[5] *Niemezyk* 2013: 28.
[6] *Napeng et al.* 2021.

result of the extracted motivational factors. It is the Literary Motivated who stayed at the destination longer than the other two other clusters.

Lifestyles of the tourists, including their personality traits, appear to be an appropriate indicator for segmentation, as shown in a study among 329 individuals visiting Valence (Spain)[7]. Ancestry appears to play a crucial role in heritage tourism, as well.[8] At the same time, positive emotions, such as gratitude, joy, pride, love and positive surprise have a positive relationship with place attachment. Self-concept appears to have a significant and positive relationship with tourist motivation, satisfaction and place attachment in heritage tourism context, as suggested in a study among 500 visitors to Su Nuraxi, a UNESCO World Heritage site in Sardinia, Italy[9].

Recent studies deal with the influence of social media over the decision about destination choice. Nikolaos Koufodontis'[10] conducted extensive research with a global sample of 105 World Heritage Sites using generated content from 2.5 million TripAdvisors reviews, and applying a novel theoretical model defining macro and micro levels of analysis. His results demonstrate that macro level attributes do not play substantial role. Instead the micro level factors significantly affect how much tourists and locals are interested in the UNESCO destination. The paper conclusively shows how important are social media in building awareness.

RESEARCH METHODOLOGY

Tablet assisted face-to-face interviews were conducted among visitors aged 15 and above at the places of the five selected sites, the average of 100 per site, the total of 508. A semi-structured questionnaire, consisting of 20 main and 6 demographic questions was fielded. The main questions are the following types: 10 multiple answers, 8 single answer and 2 open-ended questions. Length of interview was the average of 20 minutes. Random selection of week days and tourist groups was applied. Interviews were conducted between August and December 2021. One representative was interviewed in the case of groups. Tourists of only Bulgarian nationality participated in the study.

BRIEF OVERVIEW OF THE SHUMEN AREA VISIT DATA

This study revealed that 28 % of all visitors who traveled to Shumen area during the sample period stayed at least one night in hotel or guest house, while the majority of 72 % made either one-day trip or stayed with friends /relatives. In total, 70 % of all respondents visited the area for the first time, while the rest of 30 % had been in the area before. The repeating visitors went to the same site of historical heritage for an average of 2.4 times.

While about 1 of each 3 visitors (35 %) booked their trip with accommodation at a hotel or guest house, only a small portion of the repeating visitors (15 %) has used hotels or guest houses.

About a half of all (51%) traveled with their family and one in three (34 %) came with friends. 11 % traveled with an organized tourist group. 9 % of visitors were on-site alone.

Interestingly, that data also revealed that the share of visitors decreased with age. The largest share of 39 % was formed by the youngest demographic of 15-35 years old. The age group of 36-55 years old had the next largest share – 36 %. People aged 56 and more constituted 25 % of all visitors.

Over a half of all visitors (56 %) had university degree.

CHANNELS OF INFORMATION FOR DESTINATION CHOICE

The study results showed that word of mouth vastly exceeded all other information channels among the respondents, being cited by 76 % of all interviewees. Also, it was equally important for both first time and repeat visitors. It is also proven by the traveling company composition of the repeating visitors, as 43 % of all repeating visitors planned the trip with friends compared to 30 % of all people coming to the area for the first time (newcomers).

Also, the data indicated that word of mouth was extended by social media where impressions of both friends and strangers are shared. Facebook postings were an important source of motivation.

Less important sources of motivation included mass media, books and tourist agencies. Place of accommodation, though a low share, delivered awareness of new sites, especially for the newcomers.

[7] *Vargas et al.* 2021.
[8] *Murdy et al.* 2018: 17.
[9] *Prayag et al.* 2022.
[10] *Koufodontis* 2022.

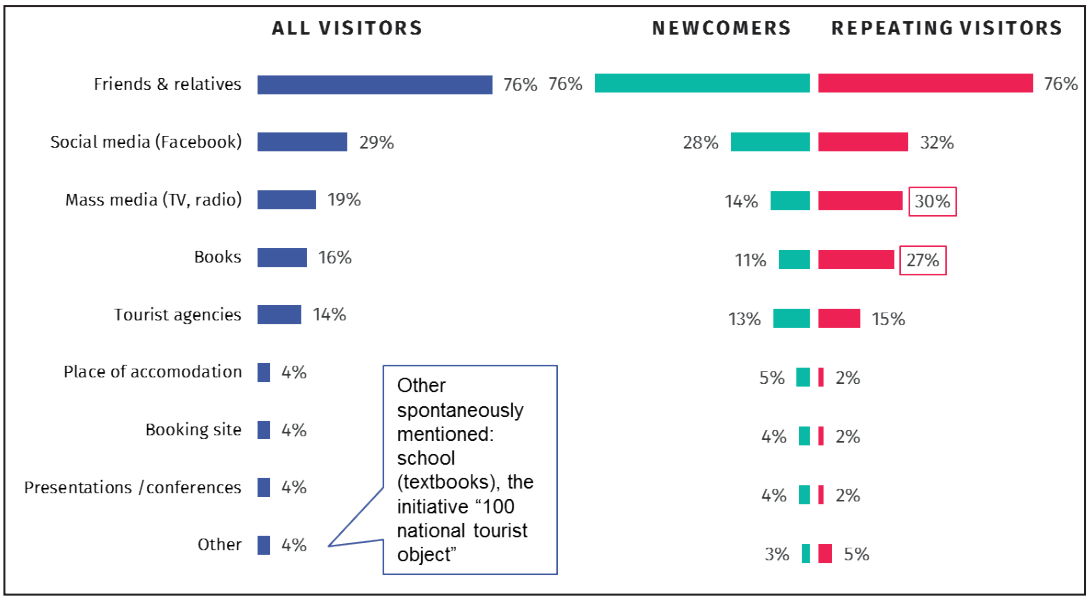

Figure 1. Information sources for the heritage site awareness (source: own survey)

Worth noting is the share of tourist agencies, at fifth place, but serving newcomers and repeat visitors equally. Perhaps surprisingly online booking platforms were significantly less important.

The results further showed that mass media and books played the second most important role in driving repeat visits, behind social media, across the segment of repeat visitors. These may provide a new and interesting viewpoint that made people want to go again and see with their own eyes.

MOTIVATION FOR THE VISITS

Generally, visitors appeared to be connoisseurs of heritage sites with historical value. Newcomers expected to increase their knowledge of history and culture, regardless the distance and convenience, unlike repeating visitors. Convenience of the location rather referred to people living in neighboring districts as well as residents of the two largest cities in the country, Sofia and Plovdiv, who are mostly mobile amongst all Bulgarians (**Fig. 2**).

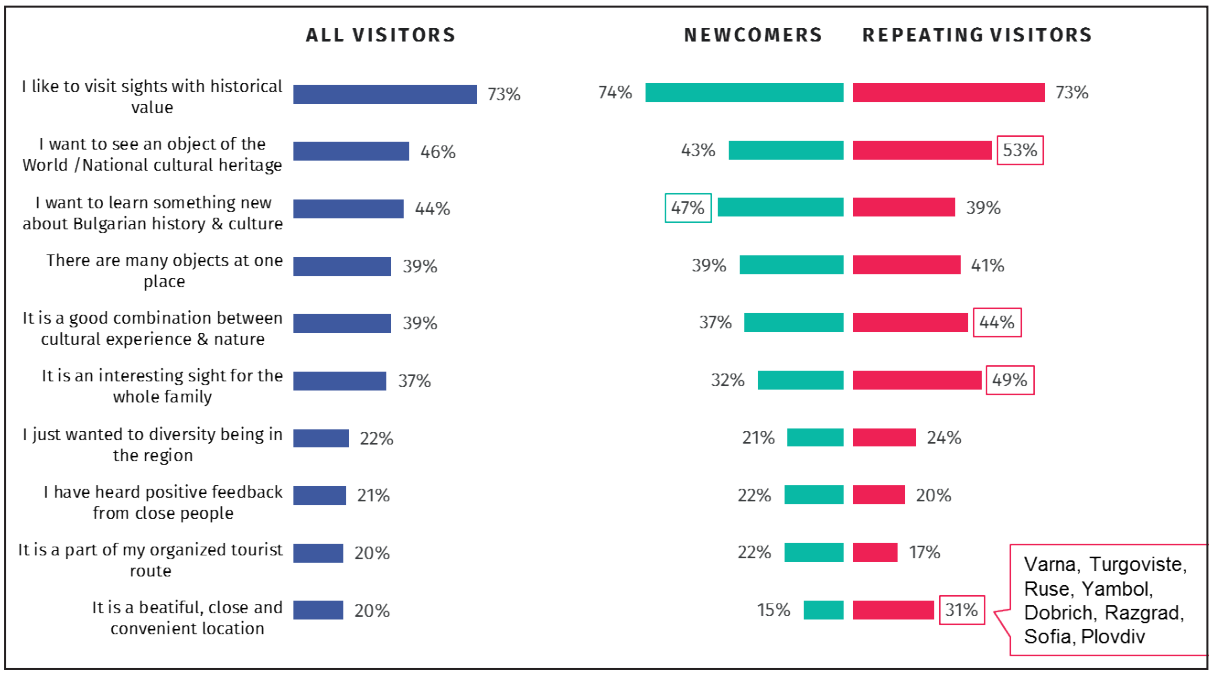

Figure 2. Stated motives for visitation to a heritage site (source: own survey)

Attractions that appealed to the whole family more often motivated repeat visitors than newcomers. It can be seen in the composition of traveling company as well – while the first visit to a site was often done alone or with companions organized by a travel agency, repeating visitors more often traveled with family and friends (85 % in total, of which 42 % were with family, 35 % with friends and 8 % with both).

Motivation also varied mostly by age, and secondly by education. Gender was not an important factor, except that female visitors were more inclined to choose less distant destinations than male visitors.

Similarly, the highest age cohort (people over the age of 56), who also preferred closer destinations. They were least motivated by learning something new, compared to younger visitors, and more often their visitation was due to organized trip by a tourist agency.

The middle age cohort (36-55 years old) differentiated with 'interesting place for the whole family', while the youngsters (15-35 years old) were more influenced by 'positive feedback from close people'.

While recommendations of friends and relatives increased the sites' awareness to 76 % (as seen in **Fig. 1**), positive feedback directly motivated the visits of one of 5 visitors.

FACTORS INFLUENCING THE SIGHT CHOICE

Newcomers: 62 %
Repeating visitors: 38 %

Discriminant analysis, confidence of 68,3%	
Factors	Correlation coefficient
Mass media	0,40
Recommendation of friends and relatives	0,38
Trip with accommodation	0,35
Expectation for combination between cultural experience and beautiful nature	0,33
Social media	0,32

Madara Horseman, a certified World Heritage Site, is the one that was most often visited in the Shumen city area, as 63 % of all interviewees had been there. It is second behind 1300 Years of Bulgaria complex in repeated visitations, and ties for first with Shumen Fortress in frequency of visit with an average of 2.5 times.

The study shows also that a good combination between history and nature is both a differentiating motivational attribute (index of 141) and factor that drives the heritage site choice. Such visits require at least one night stay where the site is outside the city, and needs transportation means.

The highest share of Madara visitors were over 56 years old, and conversely it was the site visited by the lowest share of youngsters (15-35 years old) compared to the other four sites of investigation.

Newcomers: 75 %
Repeating visitors: 25 %

Discriminant analysis, confidence of 66,3 %	
Factors	Correlation coefficient
Learning something new about Bulgarian history and culture	0,47
Trip with accommodation	0,45
Many objects at one place	0,42
Recommendation by the place of accommodation	0,34
Books	0,32
Family trip	0,30

Shumen Fortress seems to be not that popular in media. Instead, the primary factors for its visitation are rather books and recommendation by the place of accommodation. It is differentiated by positive feedback of friends and relatives (index of 138).

A very large portion of visitors, 75 %, were coming for the first time. The Fortress visit also requires at least one night stay because of its location outside the city.

Another important factor for interest in the Fortress is family accompanying the visitor, wishing to learn something new about Bulgarian history and culture.

Unlike the Madara reserve, Shumen Fortress was visited by the youngest cohort predominantly. Nearly a half of all visitors (49 %) were aged 15-35. It is 10 points more than the average for all five sites.

Newcomers: 57 %
Repeating visitors: 43 %

Discriminant analysis, confidence of 69,1%	
Factors	Correlation coefficient
Object of the national cultural heritage	0,55
Object with historical value	0,53
Mass media	0,42
Books	0,38
Interesting sight for the whole family	0,34

The 1300 Years of Bulgaria reserve was the site most often visited by the same person and enjoying the largest share of repeating visitors (43 %). Its national scope of importance and historical value drive this high level of interest. Its contribution to the personal identity seems considerable in comparison with the other sites investigated. 'Interesting site for the whole family' differentiates the motivational frame (index of 146). About 61 % of all travelers with family visited the site, and it is the highest share amongst the five investigated. 'Many interesting facts at one place' is the spontaneous motive communicated by one typical respondent.

The site also attracted more highly educated visitors than the other four locations. Some 68 % of all site visitors had university degree.

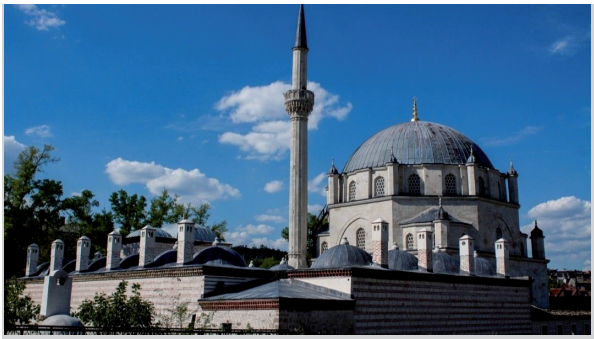

Newcomers: 80 %
Repeating visitors: 20 %

Discriminant analysis, confidence of 68,5 %	
Factors	Correlation coefficient
Trip with accommodation	0,55
Mass media	0,42
Recommendation of friends and relatives	0,42
Part of the tourist route	0,37
Learning something new about Bulgarian history and culture	0,33

Tombul mosque is the only one of the five sites, in which the factor 'part of the tourist route' plays a role, although it seems to be present in mass media. Profile of visitors (residents of small towns and villages) shows that its visitation might be often related with religious considerations, aside from the history interest. However, it still brings new knowledge about history and culture.

High index of differentiation displays

the motive 'I wanted to diversify being in the region' (159), which shows that the object is quite rarely a sole reason for a trip, and appears rather complimentary site (if time allows). Open-ends add that the mosque recent reconstruction stimulates the interest.

Newcomers: 80 %
Repeating visitors: 20 %

Discriminant analysis, confidence of 67,5 %	
Factors	Correlation coefficient
Learning something new about Bulgarian history and culture	0,43
Online booking platform	0,42
Books	0,42
Trip with accommodation	0,33
Many objects at one place	0,30

Similar to Tombul mosque, the Regional Historical Museum is the one with lowest share of repeating visitors (20 %). It is the only one amongst the five sites, which awareness is due to online booking platforms as a factor of visitation. Higher probability to be chosen for visitation is also the trip with accommodation.

With many objects at one place (a differentiating motive, index of 121), the museum primary attracted attention as an opportunity to learn something new about Bulgarian history and culture.

DISCUSSION

Combination between cultural experience and nature environment appears to be the leading motivation for visits to Shumen city cultural and historical heritage. Such motivation mostly refers to Madara reserve, but it applies to Shumen Fortress, as well. The mostly differentiated and motivationally charged site appears to be the 1300 Years of Bulgaria complex, likely due to its broad history landscape and identity power.

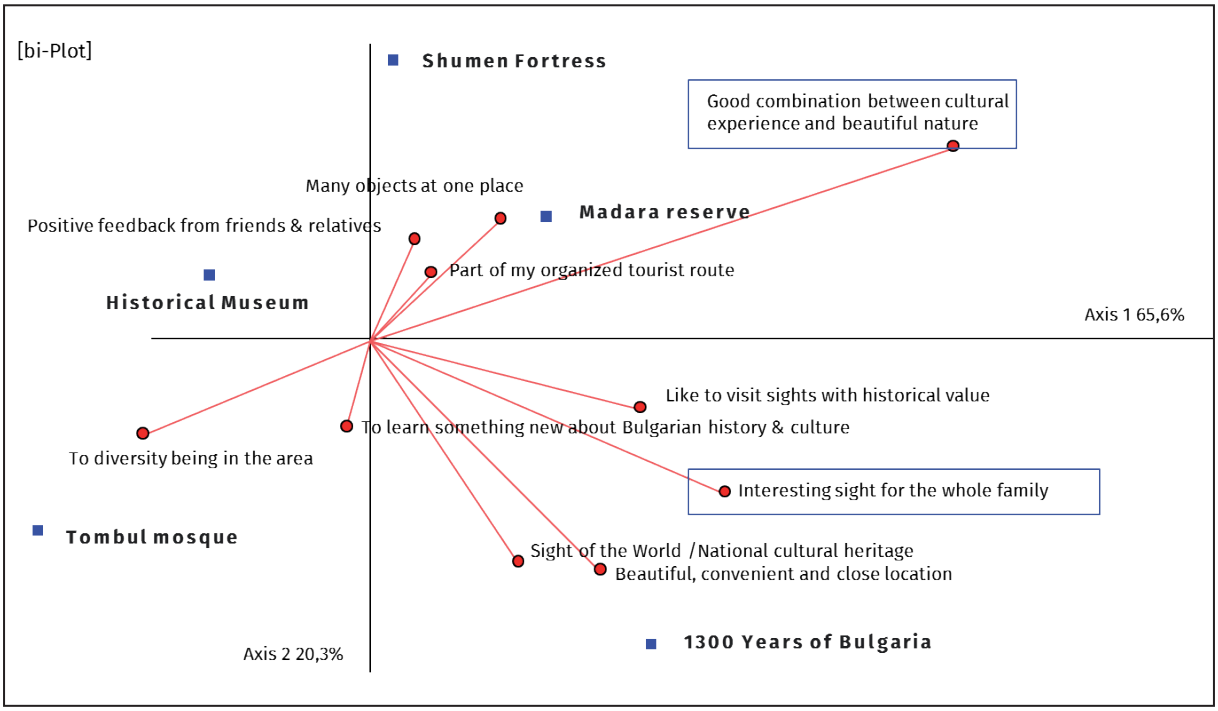

Figure 3. Multivariate relationship between heritage sites and stated motives (source: own survey)

Sites that are seen as interesting for the whole family strongly attract visitation, as well. As an example, one female respondent from Burgas with a secondary education, traveling with an organized trip, declared in an open-ended question: 'I would like to visit these sites again with my family and private passenger car. In such a way, we will be free to dispose of our time, and visit each site as long as we wish'.

Third and not last is importance of the site in national cultural heritage context. The more historical value, the higher interest and higher importance for the (personal) identity.

CONCLUSION

The paper attempts to fill a research gap in addressing the complexity of factors that motivate people initially to choose and to return to a destination of cultural heritage in the perspective of a whole journey, starting from awareness and ending at conducting a repeat visit. It demonstrates the role of information channels and family when cultural trip is being considered, concluding that a micro factor such as recommendation, by word of mouth or online, plays the most substantial role. The paper found that the more broadly important to the national history and culture a site is, the more probable is a repeat visit and the more attractive for a visit by the whole family. The combination of culture and nature environment induces preferences as well as repeat visit. Moreover, nature environment increases the probability for a longer trip.

Constraints of the study refer to the relatively small sample size per site and limited number of questions taken into consideration. Nevertheless, it contributes to a better understanding of the linkage between importance of a culture heritage site and the motivational attribution of tourist trip, composed of information sources, accommodation, traveling group and environment.

BIBLIOGRAPHY

Dai et al. 2019: *Dai*, Tianchen, *Hein*, Carola, *Zhang*, Tong. Understanding How Amsterdam City Tourism Marketing Addresses Cruise Tourists' Motivations Regarding Culture. *Tourism Management Perspectives*, vol. 29, 157-165.

Koufodontis 2022: *Koufodontis*, Nikolaos Iason. UNESCO Urban World Heritage Sites: Tourists' Awareness in the Area of Social Media. *Cities,* https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0264275122001834 [accessed May 23, 2022].

Medina-Viruel et al. 2019: *Medina-Viruel*, Miguel Jesus, *Lopez-Guzman,* Tomas, *Galvez*, Jesus Claudio Perez, *Jara-Alba*, Carol. Emotional Perception and Tourist Satisfaction in World Heritage Cities: The Renaissance Monumental Site of Ubeza and Baeza, Spain. *Journal of Outdoor Recreation and Tourism*, vol. 27.

Murdy et al. 2018: *Murdy,* Samanta, *Alexander*, Matthew, *Bryce*, Derek. What Pulls Ancestral Tourist 'Home'? An Analysis of Ancestral Tourist Motivations. *Tourism Management*, vol. 64, 12-19.

Naipeng et al. 2021: *Naipeng,* (Tom) Bu, *Pan,* Steve, *Kong,* Haiyan, *Fu,* Xiaoxiao, *Lin,* Bingna Lin. Profiling Literary Tourist: A Motivational Perspective. *Journal of Destination Marketing & Management*, vol. 22, 100659.

Niemezyk 2013: *Niemezyk*, Agata. Cultural Tourists: 'An attempt to classify them'. *Tourism Management Perspectives*, vol. 5, 24-30.

Prayag et al. 2022: *Prayag*, Girish, *Pung*, Jessica Mei, *Lee*, Craig, *Chiappa*, Giacomo Dei. The Self-concept and Psychological Antecedents of Intention to Recommend a Heritage Site: The Moderating Effect of Visitor Type. *Tourism Management Perspectives*, vol. 42, 100962.

Vargas et al. 2021: *Vargas*, Elena Para, *de-Juan-Ripoll*, Carla, *Panadero*, Marta Bueno, *Alcaniz*, Mariano. Lifestyle Segmentation of Tourists: The Role of Personality. *Heliyon*, vol. 7, Issue 7, e07579.

Vladimirov 2021: *Vladimirov*, Zhelyu. Cultural Heritage as a resource for local development 2021, *Scientific News, Bulletin 'Heritage BG'*, N1, 9-15.

Мотивация за посещения на обекти на културно наследство от световно и национално значение

Маргарита Боева

Настоящата статия изследва мотивацията на хората, пътуващи, за да посетят обекти на културното наследство. Тя ползва емпирични данни, събрани с полу-структуриран количествен въпросник сред посетителите на пет от многото обекти на културно наследство в района на град Шумен. Проследява мотивацията на посетителите от източниците на информация за обектите през посещението на място до повторното посещение на същия обект.

Откритие на изследването е, че независимо колко значим е един обект на културното наследство, то – когато историята се комбинира с привлекателна природа, повторното посещение на същия обект е много по-вероятно. Данните също показват, че когато даден обект се посещава от един турист за първи път, то потребността от познание за историята е основната движеща сила. Познанието надгражда идентичността, което ясно може да се види в мотивите на родителите, които – независимо дали пътуват до даден обект за първи или втори път – пътуват, за да запознаят децата си с тяхното културно наследство. Потребността от познание прозира във времето, което хората прекарват на даден обект – независимо от продължителността на престоя им, с включена или не нощувка, типично те посещават един или два обекта за времето на престоя си и си тръгват с убеждението, че ще се върнат отново за другите обекти в същия район.

Важно заключение на изследването е, че туристическите агенции и уебсайтове играят сравнително малка роля в избора на дестинация. Вместо това, препоръката на приятели и роднини е ключовият канал, следван от социалните медии – и двата, подкрепени от познанията, идващи от училище и от книгите. Масовите медии и книгите често мотивират повторно посещение на даден обект.

Значение и роля на неправителствените организации в опазването на културното наследство – неформално образование и добри практики

Importance and Role of Non-governmental Organizations in the Preservation of Cultural Heritage – Non-formal Education and Good Practices

Мирелла Кафкова, Ирина Аргирова
Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей,
Българска академия на науките

Абстракт: *Статията разглежда нарастващото влияние на неправителствените организации (НПО) и включването им в различни активности на международно, европейско и национално ниво. Все по-често НПО-та са важен фактор в законодателните процеси, във взимането на решения както и/или участват активно в инициативи в сферата на културното наследство. По-специално се разглежда тяхната роля в неформалното образование като алтернативна форма на обучение, свързана с опазването на нематериалното културно наследство. Представят се добри практики и партньорства на различни културни институции и НПО-та от България и чужбина.*

Ключови думи: НПО, ЮНЕСКО, политики, нематериално наследство, алтернативно обучение

Key words: NGOs, UNESCO, politics, intangible cultural heritage, non-formal education

Mirella Kafkova is a Ph.D student in Intangible Cultural Heritage at the Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum at the Bulgarian Academy of Sciences.
E-mail: mirella.a.kafkova@gmail.com

Irina Argirova is a Ph.D student in Intangible Cultural Heritage at the Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum at the Bulgarian Academy of Sciences.
E-mail: arink@abv.bg

ЧАСТ I. ЗНАЧЕНИЕ И РОЛЯ НА НЕПРАВИТЕЛСТВЕНИТЕ ОРГАНИЗАЦИИ В ОПАЗВАНЕТО НА КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО

Работата на Неправителствените организации (НПО) и участието им в обществените процеси не е ново явление. Като феномен съществуват през последните два века, но в края на 80-те години на XX век броят им се е увеличил драстично. Ако през 1956 г. Съюзът на международните асоциации (UIA) регистрира само 973 НПО, то към днешна дата активната мрежа е от 42 000 международни асоциации. От тях повече от 28 000 организират редовни събития. Нещо повече, те играят все по-важна роля в различни сфери на световната политика и отразяват демократичното участие на гражданите в процесите на вземане на решения, на нормотворчество и публичното управление в различни сектори. Конкретно в сферата на културното наследство на международно ниво участието и влиянието на НПО-та е също все по-активно. В последните години ЮНЕСКО, като част от семейството на ООН, динамично си сътрудничи с много международни организации, с които споделя едни и същи цели и мисии, в различни области в сферата на културата, образованието, за да постигат и изграждат мир и справедливост, устойчиво развитие, равенство между половете и др.[1]

Освен това ЮНЕСКО насърчава основаването на много НПО-та, за да прехвърли конкретни задачи или цели области на действия, и още в ранната си политика показва, че се стреми да поддържа тесни работни отношения с тях. Така ЮНЕСКО допринася за обхващането на различни области и участва в процесите на документацията и архивирането, комуникациите и международната защита на правата на човека[2]. Чрез международни неправителствени организации като ICOM, WIPO, ICOMOS и др. се работи на национално, и локално ниво в сферите, свързани с управление и опазване на наследството[3]. Това е от изключително значение, защото НПО в повечето случай са част от самите общности и са пряко ангажирани в дейностите, свързани с опазването на това наследство.

Неправителствените организациите могат да бъдат активно ангажирани в различни етапи на планиране и изпълнение на програмите на ЮНЕСКО и могат да получат директни субсидии и да имат предоставен правен статут[4]. От 2010 г. до момента Общото събрание на ЮНЕСКО е одобрило акредитацията на повече от 170 НПО[5], чиято дейност е в областта на нематериалното културно наследство. Тяхната експертиза е изключително ценна за ЮНЕСКО. До този момент нашата страна има две акредитирани неправителствени организации.

На световно ниво именно гражданските сдруженията са оценявани като опора в опазването на живите традиции по света, заедно с носителите на тези традиции и държавите. В подпомагане на тези усилия ЮНЕСКО създава и платформата „Форум на неправителствените организации за нематериално културно наследство“[6]. Тя представлява платформа за комуникация, работа в мрежа, обмяна на опит и сътрудничество между акредитирани неправителствените организации, за предоставяне консултантски услуги на Междуправителствения комитет в рамките на Конвенцията на ЮНЕСКО от 2003 г. за опазване на нематериално културно наследство. Форумът на НПО издава и онлайн списанието HeritageAlive, което се стреми да споделя опита на неправителствените организации по отношение на практиките за опазване в областта на нематериалното културно наследство[7].

На европейско равнище ролята на НПО-та също става все по-значима[8]. Това дава възможност на хората от общността сами да могат да управляват, да участват пряко в процесите, свързани с опазване на наследството, и да взимат решения за собственото си наследство. Според Съвета на Европа, именно „участието на гражданите в политиките е самото сърце на идеята за демокрация“[9]. Именно консулти-

---

[1] *Martens* 1999.
[2] *Kotschnig* 1957: 560.
[3] *Ivanova* 2013.
[4] *Feld, Jordan* 1988:222 – цит. по *Martens, Kerstin* 1999.
[5] https://ich.unesco.org/en/ngo-centers-and-institutions-00329#ngos-and-the-2003-convention). (27.05.2022).
[6] https://eaff.eu/bg/unesco/ngo-forum (27.05.2022).
[7] https://ich.unesco.org/en/ngo-centers-and-institutions-00329#ngos-and-the-2003-convention
[8] Препоръка Rec (2007), 14 от октомври 2009 г. *Кодекс на добрите практики за гражданско участие в процеса на вземане на решения.* Одобрен от Конференцията на МНПО на заседанието ѝ на 1 октомври 2009 г. http://infopass.eu/cause/images/11_Kodex_dobri_praktiki.pdf (27.05.2022).
[9] Препоръка за участие на гражданите, Rec (2001) 19, 6 декември 2001 г., http://2020.eufunds.bg/bg/0/96/Project/Activities?contractId=yf5K4H%2FCSTE%3D&isHistoric=False(27.05.2022).

рането с НПО-та при вземането на решения е част от тази демократична идея за управлението. Това се е превърнало в общоприета практика на публичното управление в развитите общества през втората половина на XX век. По този начин приетите решения и нормативни актове отразяват в по-голяма степен интересите не само на управляващото мнозинство, но и на гражданското общество в неговото многообразие[10].

У нас, макар и по-бавно, все повече НПО-та започват да се включват в процесите на създаване на политики, както и да участват в различни дейности, свързани с опазването на културното наследство. През последните две години отношението към гражданските сдружения е станало по-положително както в сферата на държавните институции, така и сред самото общество[11]. Постепенно се наблюдава и увеличение на обществения престиж на НПО-та. Най-общо формулирано, в България вече е възможно сдруженията да участват при подготовката и разработването на решения и/или политики в дадена обществена област, но съответният държавен орган не е задължен да се консултира с тях. Положителното е, че все повече държавни институции инициират обществени дебати с участие на гражданските организации и взимат под внимание гласа им и насърчават работата им.

Именно в подкрепа на НПО-та, работещи в сферата на нематериалното културно наследство, Регионален център за опазване на нематериалното културно наследство в Югоизточна Европа под егидата на ЮНЕСКО в София, издава „Наръчник на гражданските организации“[12]. Проектът е подкрепен от Европейския социален фонд и съфинансиран от Европейския съюз, е част от иновативна концептуална рамка „Добро управление“ 2014–2020 в помощ на неправителствени организации, читалища и местни общности за опазване и съхранение на нематериалното културно наследство с цел насърчаване на гражданското участие при провеждането на политики.

Положителен факт е, че въпреки трудностите се разкриват все повече възможности за национално финансиране на дейността на НПО-та, в това число и чрез различни програми на Министерството на културата, като програмите на Национален фонд „Култура“. Гражданските сдружения все по-често се явяват и като партниращи организации и на музейните институции. Съвместно се разработват различни обучителни и образователни програми с фокус върху неформалното образование.

ЧАСТ II. НЕФОРМАЛНО ОБРАЗОВАНИЕ И ДОБРИ ПРАКТИКИ

Неформалното образование има все по-значима роля в опазването на културното наследство. Като алтернативна форма на обучение – все по-често навлиза като практика в обществото и можем да открием добри примери, свързани с него, както в България, така и в чужбина. Наблюдаваме активното участие на различни културни институции, като музеи, читалища и неправителствените организации (НПО-та), в провеждане на такъв тип обучения, в сферата на материалното и нематериалното културно наследство.

Центърът за изследвания и иновации в неформалното образование[13] към катедра „Социална работа“ към Софийския университет съдейства за бъдещо развитие и утвърждаване на неформалното образование и добри практики на регионално, национално и международно ниво. Алтернативната форма на образование може да бъде разновидност на „подкрепено учене и обучение, което не води до получаването на формална образователна степен“. То може да бъде и „специфичен подход във и към образованието, при който се използват такива педагогически и социални методи и учебни дейности, които подхождат към учещия се (дете или възрастен) по алтернативен, нетрадиционен начин, основаващ се на по-директното му включване и ангажиране със собственото му учене и развитие“[14]. Неформалното образование е насочено към определена цел, подпомага разрешаването на специфични проблеми, представлява непрекъснат процес на учене и т.н. „То е по-скоро практическо, отколкото теоретично“.[15] Чрез алтернативната форма на обучение учещият има достъп и връзка с носителите на специфични знания и умения, така се подпомага трансмисията, а това е от съществено значение за опазването на нематериалното културно наследство. Традиционните строи-

[10] *Slavov* 2009:59.
[11] http://bcnl.org/analyses/obshtestveni-naglasi-kam-grazhdanskite-organizatsii-2020.html (28.05.2022).
[12] https://www.unesco-centerbg.org/wp-new/wp-content/uploads/2020/02/Narychnik-1-final3.pdf (27.05.2022).
[13] http://ciino.ngobg.info/ (28.05.2022). Центърът има статут на учебно-научна лаборатория към катедра „Социална работа“ към Софийския университет.
[14] http://ciino.ngobg.info/
[15] https://trainingfactory.biz/polezno-info/neformalno-obrazovanie/ (16.04.2022).

телни похвати способстват за поддържането и съхраняването на традиционната архитектура (материалното културно наследство). Тази цялост, връзката между материално и нематериално културно наследство, е необходимо да бъде опазена, както и осъзнаването, че културно-историческото напластяване допринася за богатството на дадена култура, която да бъде оценена и съхранена от следващите поколения.

Като положителни примери за работата на НПО в сферата на културното наследство и в частност нематериалното културно наследство на първо място трябва да посочим дейността на българските читалища. Институцията се разполага между държавния и неправителствения сектор, тъй като е субсидирана частично от държавния бюджет, но в същото време е граждански тип сдружение. Читалищата натрупват богат опит в областта на нематериалното културно наследство и са основен актьор в политиките за неговото опазване. Тя е наследена от предишните поколения, усвоена и възпроизвеждана от съвременните хора в техния актуален контекст. В края на 2017 г. читалищната институция бе включена в Регистъра на добрите практики в опазването на НКН на ЮНЕСКО[16].

Сътрудничеството на НПО-тата с музеите е друга добра практика на действащите културни политики. През 2021 г., за шеста поредна година например РЕМО „Етър" си партнира със сдружение „Мещра – традиционни знания и занаяти", като заедно провеждат образователната програма „В света на старопланинската архитектура"[17]. Програмата акцентира върху процесите на трансмисия. Тя включва практически занимания, водени от майстори – носители на традиционни знания и умения, и лекционна част, представена от специалисти в сферата на опазване на културното наследство.

Това е изключително важно, защото поради липса на познания за традиционните материали наблюдаваме редица примери, в които се компрометира традиционният облик на постройките. Констатира се повишаване на интерес от страна на собственици на традиционни къщи към участие в неформално обучение, свързано с правилната поддръжка и реставрация на сградите.

Друг добър пример в неформалното образование, свързан с прилагане на политики за опазването на културното наследство, е сдружение „Хорище" с изданието „Кратък съветник в помощ на собственика на старинна сграда"[18]. Изданието спомага за повишаването на разбирането за културна ценност и дава насоки и практически съвети към собствениците на старинни къщи за поддръжката им.

Фондация „Балканско наследство" е НПО, която от 2008 г. работи както на местно, така и на международно равнище с университети, музеи, научноизследователски институти, медии, частния сектор и др. Проектите ѝ са свързани с изпълнение на теренни археологически училища, провеждане на практики на различни теми, дейности по документиране, консервиране и реставрация.

„European Heritage Volunteers"[19] е добър пример за чуждестранна практика. Повече от двадесет години сдружението развива доброволческа дейност, свързана с опазване на наследството чрез практически занимания и образователни дейности. Целта е повишаване на вниманието към съответната културна ценност и ангажиране на местното население. Сдружението си партнира с други местни НПО-та и има проекти в цяла Европа. През 2021 г. „European Heritage Volunteers" съвместно със сдружение „Мещра" и Университета по архитектура, строителство и геодезия (УАСГ) проведоха успешна международна работилница за документиране на Козичковите къщи в гр. Котел.

„Cultural Heritage Without Borders"[20] е друга значима неправителствена организация, която развива добри практики в сферата на опазване на културното наследство чрез неформално образование. Основана е в Швеция през 1995 г., след войната в Босна и Херцеговина. Организацията работи за съхраняването на културни ценности в случай на въоръжен конфликт, природни бедствия или политически и социални конфликти. Ежегодно се организират практически занимания в Босна и Херцеговина, Косово, Албания и Сърбия. Фокус на обученията е предаването на строителни знания и умения от майсторите носители към участниците.

В заключение може да се обобщи, че изложените примери доказват тенденцията към все по-значимото участие на неправителствените организации в политиките на международно,

[16] *Nenova* 2019.
[17] http://staraplanina.meshtrango.com/ (16.04.2022).
[18] https://kab-so.com/archives/15502 (16.04.2022).
[19] http://www.heritagevolunteers.eu/EuropeanHeritageTrainingCourses/GeneralInformation (29.05.2022).
[20] http://chwb.org/?lang=en (28.05.2022).

европейско и национално равнище. Нараства ролята и влиянието на НПО в процесите на създаване и прилагане на политики, свързани в частност с опазването на културното наследство. Това се обяснява, от една страна, с демократичните процеси в управлението и прилагането на политиките, и от друга, с назрялата необходимост от активно гражданско участие в тези процеси. Това има пряка връзка с идентичността и ангажираността на гражданското общество в процесите, свързани с опазването на културното наследство. Все почесто се работи и в посока на насърчаване на международното финансиране на партньорства между неправителствените организации от различни държави. Това е доказателство за разбирането, че различните елементи на културите са взаимно свързани отвъд националните граници и имат нужда от транс културни колаборации.

БИБЛИОГРАФИЯ

Ivanova 2013: *Ivanova*, Miglena. Нематериално наследство и общоевропейски културни политики [Nematerialno nasledstvo i obshtoevropeyski kulturni politiki]. – Bulgarski folklore [Bulgarian Folklor] No. 1, 7-15.

Nenova 2021: *Nenova,* Stela. Опазване на културното наследство в читалищата през XX и XXI в. – Законодателни документи и практики. – Опазване на културното наследство – анализи, документи, практики. София [Opazvane na kulturnoto nasledstvo v chitalishtata prez XX i XXI v. – Zakonodatelni dokumenti i praktiki].

Интернет източници:

Feld 1988:222, *Feld,* Jordan –in Martens, Kerstin 1999. The role of NGOs in the UNESCO System – Transnational Associations, Issue 2/1999, 68-82.

https://uia.org/archive/role-ngos-unesco (28.05.2022)

Kotschnig 1957: *Kotschnig,* Walter. Education, Science and Culture. – Asher, Robert E. (Ed.), The United Nations and Promotion of the General Welfare (Washington: Brooking Institution), 550-80. – In Martens, Kerstin 1999. The Pole of NGOs in the UNESCO System – In: Transnational Associations, Issue 2/1999, 68-82.

https://uia.org/archive/role-ngos-unesco

Martens 1999: *Martens*, Kerstin. The Pole of NGOs in the UNESCO System. –Transnational Associations, Issue 2/1999, 68-82. https://uia.org/archive/role-ngos-unesco (04.04.2022)

Slavov 2009:59, *Slavov,* Atanas. Участието на неправителствените организации в процесите на вземане на решения. Правен анализ, сравнителен анализ, стратегически документ. [Uchastie na nepravitelstvenite organizacii v protsesite na vzemane na reshenya. Prawn analiz, sravnitelen analiz, strategicheski dokumemt]. Sofia.

http://2020.eufunds.bg/bg/0/96/Project/Activities?contractId=yf5K4H%2FCSTE%3D&isHistoric=False

http://bcnl.org/analyses/obshtestveni-naglasi-kam-grazhdanskite-organizatsii-2020.html

http://chwb.org/?lang=en

http://ciino.ngobg.info/

https://ich.unesco.org/en/ngo-centers-and-institutions-00329#ngos-and-the-2003-convention

http://www.heritagevolunteers.eu/EuropeanHeritageTrainingCourses/GeneralInformation?

http://infopass.eu/cause/images/11_Kodex_dobri_praktiki.pdf

https://kab-so.com/archives/15502

https://newspaper.kultura.bg/bg/article/view/23340

https://www.strategy.bg/FileHandler.ashx?fileId=1292

https://www.unesco-centerbg.org/wp-new/wp-content/uploads/2020/02/Narychnik-1-final3.pdf

http://staraplanina.meshtrango.com/

https://trainingfactory.biz/polezno-info/neformalno-obrazovanie/

http://bcnl.org/analyses/obshtestveni-naglasi-kam-grazhdanskite-organizatsii-2020.html

Importance and Role of Non-governmental Organizations in the Preservation of Cultural Heritage – Non-formal Education and Good Practices

Mirella Kafkova, Irina Argirova

The article analyzes the growing influence of non-governmental organizations (NGOs) and their implementations in the policies on international, European and national levels. The role and influence of NGOs in the processes of creating and implementing policies related to the protection of cultural heritage is growing. This is explained both by the democratic processes in the management and implementation of policies, and by the growing need for active civic participation in these processes. Positive examples for the role of non-governmental organizations in non-formal education as an alternative form of education related to the preservation of the intangible cultural heritage are given. Good practices and partnerships of various cultural institutions and NGOs from Bulgaria and abroad are presented.

Специални диети и хранителни табута в Древна Тракия

Peculiar Diets and Food Taboos in the Ancient Thrace

Ели Филипова
Институт за балканистика с Център по тракология „Проф. Александър Фол“,
Българска академия на науките

Абстракт: *Писмените извори и интердисциплинарните изследвания предоставят доказателства за съществуването на особености в диетата на древното тракийското общество, включващи въздържанието за ограничен период от време или пълната забрана за консумация на отделни категории храни. В дадени случаи документираните хранителни табута чертаят граница между обикновеното население и малки изолирани групи, които имат привилегията да се хранят различно. Съществуващите специални диетични режими у траките и техните съседи – гърци и скити, биха могли да бъдат разгледани дори като етноразграничителен маркер за отделните народи от Балканите.*

Ключови думи: траки, конско месо, лъвско месо, пост, идентичност
Key words: Thracians, horse meat, lion meat, fasting, identity

Прочутият афоризъм от XIX в. „Dis-moi ce que tu manges, je te dirai ce que tu es“[1] трудно би могъл да бъде приложен при проучванията върху диетата не само на траките, но и на други древни общества. През I хил. пр. Хр. хранителният режим на населението на Балканите и съседните райони е в голяма степен предопределен от природните дадености на изследваните територии. Дневното меню се попълва основно от местната флора и фауна, а вносните стоки са привилегия предимно за елита. Въз основа на това по-скоро трябва да се помисли върху обратната зависимост, в която сведенията за храните, от които траките се отказват/ограничават или им е забранено да приемат, поради съществуващо табу или друго съображение, издават повече за тяхната културна идентичност и самоопределение. Дори е възможно определени обществени групи и съсловия да се заявяват именно чрез храната, която не консумират.

ПОСТ

Традиционно в различни религиозни учения е практикуван пост, изразяващ се във въздържание от определени групи храни. Обикновено той е ограничен във времето и свързан

Eli Filipova is PhD student at the Institute of Balkan Studies with Centre of Thracology at the Bulgarian Academy Sciences.
E-mail: eli.filipova@balkanstudies.bg

с конкретни празници от обредния цикъл. Подобни практики не са чужди и на Тракия. В научната литература е изказано предположение, че индикация за упражняването на пост сред траките дава едно сведение на Псевдо-Плутарх[2]. В него е отбелязано, че преди практикуване на определен ритуал, изразяващ се в хвърлянето на семена в огъня за постигане на интоксикация, траките приемат само даровете на Деметра, т.е. растителна храна. Настрана от чисто религиозния контекст на описаните действия, зад който стоят твърде много неизвестни, подобно ограничение вероятно се дължи на желанието за пречистване на организма – в духовен, но и в чисто физически план. Както е известно религиозните забрани и ограничения нерядко имат практични и дори прозаични обяснения[3]. Консумацията единствено на растителна храна – вероятно житна смес, приемана в продължение на няколко дни, без съмнение би подействала разтоварващо на организма, а в допълнение би могла да усили и ефекта на наркотичните растения върху постилия човек.

ОБЩЕСТВЕНИ ГРУПИ И СЪСЛОВИЯ, ХРАНЕЩИ СЕ РАЗЛИЧНО ОТ ОСТАНАЛИТЕ ТРАКИ

Писмените извори дават сведения за траки, практикуващи не просто пост за даден период от време, а такива, които през целия си живот се въздържат от определени храни. В „Илиада" се споменават благородните хипемолги, които пият кобилешко мляко, и абиите, които са най-праведните сред хората[4]. Страбон, цитирайки Посидоний, разказва за мизите, които заради почитта си към боговете се въздържат от всякаква дишаща храна и консумират единствено мляко, сирене и мед. Те живеят мирен живот и поради това са наричани почитащи/страхуващи се от боговете (θεοσεβεῖς), както и капнобати (καπνοβάτας) – хранещи се с дим[5]. Съществуват и траки, които не живеят с жени (Θρᾳκῶν οἳ χωρὶς γυναικὸς ζῶσιν) или т.нар. ктисти (κτίστας)[6]. Всички изброени според Страбон са споменатите от Омир хипемолги и абии, към които той добавя и галактофагите (ἀγαυοὺς ἱππημολγοὺς γλακτοφάγους ἀβίους τε, δικαιοτάτους ἀνθρώπους). Изглежда, изворите описват неголеми общности, като според някои изследователи споменатите траки са номадски племена. Други търсят обяснение за начина им на живот в религиозния характер на тези общества и техните орфически вярвания[7]. Малко вероятно е, поне що се отнася до мизите, да са описани номади, тъй като събирането на мед, дори и от диви пчели, предполага някаква уседналост и познаване на региона и местата за пчелене. Не е изключено тези общества, независимо от това дали са обединени от определена доктрина, включваща различни ограничения, включително и хранителни, да консумират единствено продукцията, която самите те произвеждат в затворената си общност. Подобно нещо се наблюдава и при монасите през Средновековието[8]. Макар и причината за специалните режими на хранене на определени групи от тракийското общество да е все още дискусионна, тези диети не са обичайни за останалата част от населението и предизвикват интереса на античните гръцките автори.

Различен начин на хранене вероятно има и военното съсловие, част от което принадлежи на аристокрацията. Един откъс от Страбон за Буребиста, който налага строга дисциплина на гетите, изразяваща се в упражнения, въздържание от вино и отдаденост на командите му[9], дава основание да се помисли върху съществуването на специален режим, следван от тракийските воини, който изключва консумацията на алкохол. Тези ограничения при гетите обаче вероятно не са повсеместна практика сред останалите траки, тъй като Ксенофонт разказва за одрисите, които погребват загиналите в битка другари с пиене на вино[10]. Разбира се, подобен акт може да се разглежда и като воински дълг и спазване на погребалните ритуали, които винаги включват гроздовата напитка. Положително от гледна точка на армейския ред, дори и да няма пълна забрана в приема на алкохол, вероятно съществува контрол върху дневния му прием. Регламентиране на количеството вино във войнишката дажба е наблюдавано и при изследванията върху диетата на римските воини[11].

---

[1] „Кажи ми какво ядеш и ще ти кажа какъв си", *Jean Brillat-Savarin*.
[2] *Ps. Plut*. Fluv 3, цит. в: *Georgieva* 1999: 97; *Bayrakov* 2014: 278.
[3] *Finke* 2013: 297–313.
[4] ἀγαυῶν ἱππημολγῶν γλακτοφάγων Ἀβίων τε δικαιοτάτων ἀνθρώπων (*Hom*. Il. 13. 1).
[5] *Strab.* 7.3.
[6] *Strab.* 7.3.
[7] *Popov* 1989. За тайните общества при траките виж: *Fol* 2020.
[8] *Jotischky* 2011.
[9] ἀσκήσει καὶ νήψει καὶ τῷ προσέχειν τοῖς προστάγμασιν (*Strab.* 7.3.11).
[10] *Xen.* Hell. 3.2.5.
[11] *Davies* 1971: 122.

Освен ограничението за консумация на алкохол, по всяка вероятност армейският режим включва и други хранителни рестрикции или може би представлява фиксирано меню. Писмените извори предоставят твърде малко сведения за ежедневието на тракийските воини, но тези липси биха могли да се попълнят от увеличаващите се интердисциплинарни изследвания от последните години. За съжаление, анализът на човешки останки от погребения, разпознати като принадлежащи на воини[12], е затруднен от практикувания обичай на кремация на телата. Антропологичните изследвания върху индивиди от гробове с трупополагане обаче показват добра мускулатура при мъжкото население като цяло[13]. Плутарх също описва траките като високи и снажни мъже[14]. Такива ги наблюдаваме и в бойните сцени в гробниците и вазописта (**Ил. 1-2**)[15]. Една комична сцена от Аристофановата комедия „Ахарняни", която включва племето одоманти, дава любопитно предложение за хранителния продукт, който разгорещява кръвта на траките и ги прави войнствени и агресивни[16]. Одомантите откраднат чесъна на Дикайополис[17] и след като вкусват от него напомнят на бойните петли, на които се дава стръкче чесън преди началото на играта[18]. И макар че епизодът е алегоричен и в него по-скоро е заложена отрицателната нагласа на Аристофан към войната, той дава възможност да се помисли върху компонентите, които изграждат ежедневното меню на тракийския воин.

Илюстрация 1. Червенофигурна каничка от Аполония Понтика с изображение на тракийски воини, V в. пр. Хр. (Архив на ИБЦТ-БАН).
Illustration 1. Red-figure small jug from Apollonia Pontica with an image of Thracian warriors, 5th century BC (Archives of IBSCT-BAS).

Илюстрация 2. Фреска над входа към кръглото помещение в гробницата при с. Александрово (*Popova* 2021: 83).
Illustration 2. Fresco above the entrance to the round chamber in the tomb near the village of Alexandrovo (*Popova* 2021: 83).

ТАБУ ВЪРХУ КОНСУМАЦИЯТА НА ОПРЕДЕЛЕНИ ФАУНИСТИЧНИ ВИДОВЕ

По-горе в текста вече бяха споменати траките, които не приемат никаква дишаща храна[19]. Ако пълното въздържание от консумация на животинско месо обаче не е общовалидно за цялото население, то забраната за приготвяне на определени фаунистични видове може да се приеме като повсеместно културно табу, което се потвърждава и от археозоологичния материал от различни обекти.

Така например в Тракия не е позволена кулинарната употреба на лъвско месо, макар и да съществуват множество податки в античните текстове, че видът се запазва на Балканите до I в. сл. Хр.[20] Според древните автори границата

[12] Поради специфичния инвентар от защитно и нападателно въоръжение (*Katincharova* 2003: 5-13).
[13] *Yordanov, Cholakov* 2005: 108-123; *Galabova, Atanasova* 2018: 5-38.
[14] *Plut*. Aem. 18.3.
[15] *Georgieva* 2005: 32-40.
[16] *Franko, Moore, O'Bryhim, Olson* 2001: 43, ref. 21.
[17] *Aristoph.* Acharn., 160-170.
[18] *Aristoph.* Acharn., 160-170.
[19] *Strab.* 7.3.
[20] *Hdt.* 7.125-126; Paus. 6.5; *Aristot.* Hist. Anim. 606b 14-17; *Plin.* Nat. 8.18; *Xen.* Cyneg. XI.1.

на неговите местообиталища е река Нестос, която тече през Абдера и река Ахелой, която тече през Акарнания[21]. Херодот разказва, че докато армията на Ксеркс преминава през Тракия, лъвове нападат камилите, носещи провизиите, но не и хората. В иконографията на тракийското изкуство не липсват сцени с лов на лъв или самото животно, убиващо бик, елен или кошута (**Ил. 3-6**)[22]. Изображенията на хищника са елемент и от гробничната архитектура в Тракия. Така например върху фронтона над входа на култовия комплекс „Жаба могила“ при гр. Стрелча в релеф са представени два лъва (**Ил. 7**). В „Четиньова могила“, с. Старосел от двете страни в подножието на стълбището са запазени два постамента, върху които вероятно

Илюстрация 3. Златна предпазна броня от Могила № 1 при с. Чернозем, Пловдивско, с лъвове, преследващи сърни, V в. пр. Хр. (*Kisyov* 2021: 45).
Illustration 3. Golden protective armour from the Tumulus No. 1 near Chernozem village, Plovdiv region, with lions chasing deer, 5th century BC (*Kisyov* 2021: 45).

Илюстрация 4. Каничка от Рогозенското съкровище с лъв, нападащ кошута, IV в. пр. Хр. (Архив на ИБЦТ-БАН).
Illustration 4. Pitcher from the Rogozen treasure with a lion attacking a hind, 4th century BC (Archives of IBSCT-BAS).

Илюстрация 5. Каничка от Рогозенското съкровище с Великата богиня с лък и стрели, яздеща лъвица, IV в. пр. Хр. (Архив на ИБЦТ-БАН).
Illustration 5. Small jug from the Rogozen treasure with the Great Goddess with a bow and arrow, riding a lioness, 4th century BC. (Archives of IBSCT-BAS).

Илюстрация 6. Сребърна апликация от с. Луковит, Ловешко с лъв, нападащ елен, IV в. пр. Хр. (*Venedikov* 1977: pl. 8).
Illustration 6. Silver plaque from the village of Lukovit, Lovech region with a lion attacking a deer, 4th century BC. (*Venedikov* 1977: pl. 8).

[21] *Hdt.* 7.125-126; Paus. 6.5; *Aristot.* Hist. Anim. 8.27.4; *Plin.* Nat. 8.18; *Xen.* Cyneg. XI.1.

[22] Лъв е изобразен върху златния нагръдник от Башова могила при с. Дуванли, Пловдивско, от V в. пр. Хр. Лъвове, преследващи сърни, са представени върху златен нагръдник от гроб при Чернозем, Пловдивско, от V в. пр. Хр. Две лъвски глави с рога стоят върху дръжките на сребърна амфора ритон от Кукова могила, Дуванлии, нач. на V в. пр. Хр. Две апликации от с. Луковит, Ловешко, представят конник, нападащ с копието си лъв, а други две отразяват лъв, захапал елен. Сцена с лъв, нападащ елен или бик, има и върху апликации от Враца и Летница. Две канички от Рогозенското съкровище представят лъв, нападащ кошута, и Великата богиня, представена с лък и стрели, яздеща лъвица. Всички те принадлежат на IV в. пр. Хр. Лъв се нахвърля върху сърна в апликацията от с. Долна Козница, Кюстендилско, от кр. на IV – нач. на III в. пр. Хр.

Илюстрация 7. Релеф на европейски лъв върху левия ъгъл на фронтона над входа на култов комплекс „Жаба могила“ (*Dimitrova* 2021: 128).
Illustration 7. Relief of a European lion on the left-hand corner of the pediment above the entrance of the Zhaba Mogila Cult Complex (*Dimitrova* 2021: 128).

са се издигали статуи на хищника в естествен размер, тъй като в близост са открити три фрагмента от лъвски лапи. Разбира се, необходимо е да се подхожда предпазливо при използването на тракийското изкуството като исторически извор, но макар и алегорична, лъвската образност отразява определени тенденции в развитието на обществото. Вероятно след втората пол. на I хил. пр. Хр. видът започва да се идентифицира с царската власт и вследствие на това се формира и забраната за неговата консумация. Сведенията на Плутарх за одриския владетел Котис, който подарява лъв на „едного, който му подарил леопард“[23], освен разказ за демонстрация на превъзходство, от страна, на базилевса, внушена чрез йерархията в животинското царство, отразява и акт, с който ясно се дефинирана симбиотичната връзка между царската институция и лъва. В Тракия находки на кости от този хищник, носещи следи от кулинарна обработка, се откриват за последно в енеолитните селища при с. Слатино, Софийска област, и в Дуранкулак[24], а след това с формирането на тракийския етнос и изграждането на неговата идеологическа система лъвът се превръща в неприкосновено животно. За съжаление обаче човешката дейност и климатичните промени водят до изчезването на вида в кр. на I в. пр. Хр. – нач. на I в. от Хр.[25]

В Тракия кулинарните табута, забраняващи приема на месо от определени животни не се изчерпват само с екзотичните представители на древната фауна на Балканите, но и с видове, които стоят много по-близо до човека. Едно от тези животни е конят. Остеологичните анализи на животински кости на енеолитното селище при Телиш-Редута установяват, че по останките от откритите диви коне, вероятно т.нар. тарпани (Equus termini), има следи от термална обработка[26]. Конете от раннобронзовото селище при Урдовиза също са използвани като източник на храна. Те принадлежат на вида Equus latipes и вече са доместицирани[27]. Вероятно с одомашняването на вида и включването му в определени дейности от живота на човека през I хил. пр. Хр. отпада по-ранната му функция на храна в Тракия. В изворите дори се появява обратното взаимодействие с историята за царя на бистоните Диомед и неговите кобили, хранещи се с човешко месо[28]. Тракийският елит разполага с лични коне, които са верен спътник по време на път, война, лов и състезания (**Ил. 8-9**), а след смъртта на своя собственик са погребвани заедно с него. Анализите на костите на тези животни от обекти с погребален контекст не показват следи от кулинарна обработка. В Тракия ролята на коня в лова и войната и особено икономическата му функция при транспорта на стоки положително го поставя в отделна категория от останалите домашни животни, които са ползвани и като източник на храна.

[23] *Plut.* Regum 15, леопард (πάρδαλις) и лъв (λέων).
[24] *Ninov* 1989: 55-60.
[25] *Ninov* 1989: 59; *Sallares* 1991: 401-402; *Bartosiewicz* 2009: 275-289.
[26] *Ribarov, Boev* 1997: 66.
[27] *Ribarov* 1991: 113-119.
[28] *Apollod.* 2.5.8.

ТАБУТАТА ПРИ ТРАКИТЕ И ТЕХНИТЕ СЪСЕДИ – ЕТНОРАЗГРАНИЧИТЕЛЕН ПРИЗНАК

Хранителните табута при траките и техните съседи – гърци и скити чертаят границите в мисленето и религията на тези три отделни етноса. Кулинарните забрани, които съществуват в Тракия, не са валидни за Гърция и Скития и обратното. Обяснение може да бъде потърсено включително и в различията в тяхната политическа организация. Така например в полисния модел и липсата на царска идеология в Гърция може да бъде открита причината за липсата на табу върху консумацията на лъвско месо там. В Кастанас, Гръцка Македония са регистрирани множество останки от този благороден хищник, датирани от различни периоди и порционирани за готвене, а в Централна Гърция е намерена лопатка със следи от разфасоване и сваряване[29]. Изглежда обаче консумацията на това животно не е изолирано явление в Античността, привично единствено за южните съседи на траките. Гален например пише, че някои народи, без да уточнява кои, ядат лъвско месо, но е необходимо то да бъде сварено два пъти, преди прием[30].

Различията в хранителните табута при траките и техните съседи вероятно са отзвук и на несъответствия в организацията на работния процес и ежедневните занимания на населението. Пример за това е многофункционалността, която конят има в тракийска среда и която по всяка вероятност поражда табу върху неговата консумация в контраст с данните от интердисциплинарните изследвания за Гърция и Скития. Остеологичният анализ там показва, че тези животни са служели за храна, както в ежедневието, така и в ритуален контекст. Конски кости със следи от разчленяване и порциониране са открити в светилището на Херакъл на о. Тасос, Артемизиона в Ефес, в яма от светилището на Херос и Деметра в Месена[31]. На север в румънските обекти археозоологичните анализи също дават подобни сведения. Така например в селищата от РЖЕ – Rasova-Malul Roşu, Revărsarea-Dealul Tichileşti, Teliţa-Amza, Niculiţel-Cornet и Babadag е консумирано конско[32]. В елинистическия пласт на Cogealac, при Констанца месото на конете и мулетата също е служело за храна[33]. Възможно е отзвук на тази практика да е и разказът на Страбон за номадите, които се хранят с конско месо[34].

Диференциацията в отношението на траки, гърци и скити към заобикалящата ги фауна по всяка вероятност се дължи на религиозни различия, като например забраната за консумация на делфинско месо в Гърция. Това морско създание е тясно свързано с гръцката митологията и Посейдон, както и с Аполон и

Илюстрация 8. Детайл от фреската в куполното помещение в Казанлъшката гробница (*Popova* 2021: 61).
Illustration 8. Detail of the fresco in the domed chamber of the Thracian Tomb of Kazanlak (according to *Popova* 2021: 61).

Илюстрация 9. Състезание с колесници – детайл от фреската в куполното помещение в Казанлъшката гробница (*Popova* 2021: 61).
Illustration 9. Chariot race – detail of the fresco in the domed chamber of the Thracian Tomb of Kazanlak (according to *Popova* 2021: 61).

[29] *Bartosiewicz* 2009: 280, fig. 4.
[30] *Galen*, De alim. facul. 6.664.
[31] *Ekroth* 2007: 249-272.
[32] *Ailincăi* 2016: 222.
[33] *Haimovici* 2003: 258.
[34] *Strab.* 7.4.6.

основаването на светилището в Делфи[35]. Именно заради това използването му за храна е недопустимо за елините. Ксенофонт обаче пише, че южночерноморското тракийско племе мосинойки затваря амфори с осолено делфинско месо[36]. Гален, според когото вкусово този морски бозайник наподобява риба тон, също дава подобни предписания. Според него делфинското принадлежи на месата, които трябва предварително да бъдат мариновани[37]. Вероятно липсата на тясна обвързаност на това морско животно с религиозната система на траките е и причината да не съществува табу за неговата консумация в Тракия[38].

С привличането на все повече интердисциплинарни изследвания, които да допълнят, потвърдят или отхвърлят писмените сведения от Античността, ще бъдат разкрити нови факти за практикуваните от траките специални диетични режими и хранителни табута, които ги отличават от техните съседи и оформят тяхната културна идентичност.

БИБЛИОГРАФИЯ

Ailincăi 2016: *Ailincăi*, Sorin-Cristian. Before the Greeks. The Early Iron Age in Dobrudja. In: Prehistoric settlements: social, economic and cultural aspects. Seven studies in the Carpathian area (eds. Florin Gogâltan, Cristina Cordoş). Cluj-Napoca, 201-236.

Bayrakov 2014: *Bayrakov*, Dimitar. Планински светилища в Южна Тракия. [Planinski svetilishta v Yuzhna Trakiya.]. PhD Dissertation, Faculty of History, Sofia University 'St. Kliment Ohridski'. Sofia.

Bartosiewicz 2009: *Bartosiewicz*, Lőszly. A Lion's Share of Attention: Archaeozoology and the historical record. – Acta Archaeologica, No. 60/1, 275-289.

Bianucci, Landini 2007: *Bianucci*, Giovanni, Walter *Landini*. Cetacea: An Historical Overview. In: Reproductive Biology and Phylogeny of Cetacea. Whales, Dolphins and Porpoises (ed. Debra Lee Miller). Enfield, NH, 1-33.

Davies 1971: *Davies*, Robert William. The Roman Military Diet. – Britannia, No. 2, 122-142.

Dimitrova 2021: *Dimitrova*, Diana. Zhaba Mogila Cult Complex Near the Town of Strelcha. In: Cinnabar – the Royal Colour in Thracian and Roman Cultures in the Bulgarian Lands (eds. Valeria Fol, Ruja Popova, Rossitsa Manova). Sofia, 126-131.

Ekroth 2007: *Ekroth*, Gunnel. Meat in Ancient Greece: Sacrificial, Sacred or Secular. – Food & History, No. 5/1, 249-272.

Finke 2013: *Finke*, Roger. Origins and Consequences of Religious Restrictions: A Global Overview. – Sociology of Religion, No. 74/3, 297-313.

Fol 2020: *Fol*, Valeria. Thracian Secret Societies. Sofia.

Franko, Moore, O'Bryhim, Olson 2001: *Franko*, George Fredric, Timothy J. *Moore*, Shawn *O'Bryhim*, S. Douglas *Olson*. 'ACHARNIANS'. In: Greek and Roman Comedy: Translations and Interpretations of Four Representative Plays (ed. Shawn O'Bryhim). Austin, University of Texas Press, 36-82.

Galabova, Atanasova 2018: *Galabova*, Borislava, Nadezhda *Atanasova*. Антропологичен анализ на костни останки, открити в археологически обекти от България. Разкопки 2015 г. [Antropologichen analiz na kostni ostanki, otkriti v arheologicheski obekti ot Balgariya. Razkopki 2015 g.]. – Интердисциплинарни изследвания [Interdistsiplinarni izsledvaniya], No. 25, 5-38.

Georgieva 1999: *Georgieva*, Rumiyana. Храна и хранене (края на II-I хил.пр.н.е.) [Hrana i hranene (kraya na II-I hil.pr.n.e.)]. In: Etnologiya na trakite (eds. Rumyana Georgieva, Tosho Spiridonov, Mariya Reho). Sofia, 71-111.

Georgieva 2005*: Georgieva,* Rumyana. Каничка от Карнобат с изображения на тракийски воин [Kanichka ot Karnobat s izobrazheniya na trakiyski voyn]. – Археология [Arheologiya], No. 1/4, 32-40.

Haimovici 2003: *Haimovici,* Sergiu. The Study of the Archaeozoological Remains from Cogealac (Constanţa County) Belonging to the Helenistic Period – Studia Antiqua et Archaeologica, No. 9, 253-260.

Jotischky 2011: *Jotischky*, Andrew. A Hermit's Cookbook: Monks, Food and Fasting in the Middle Ages. London & New York.

Katincharova 2003: *Katincharova,* Daniela. Гроб на воин от елинистическата епоха при Црънча [Grob na voyn ot elinisticheskata epoha pri Tsrancha]. – Археология [Arheologiya], No. 44/4, 5-13.

[35] *Bianucci* 2007: 4.
[36] *Xen.* Anab. 5.4.28.
[37] *Galen* 728, 738.
[38] Мосинойките също така мажат телата си с рибено масло, извлечено от уловените делфини.

Kisyov 2021: *Kisyov*, Kostadin. Necropolis near Chernozem Village, Plovdiv Region Tumulus No. 1. In: Cinnabar – the Royal Colour in Thracian and Roman Cultures in the Bulgarian Lands (eds. Valeria Fol, Ruja Popova, Rossitsa Manova). Sofia, 42-51.

Popov 1989: *Popov*, Dimitar. Залмоксис. Религия и общество на траките [Zalmoksis. Religiya i obshtestvo na trakite]. Sofia.

Popova 2021: *Popova*, Ruja. Tholos Tomb below the Tyulbeto Tumulus Kazanlak. In: Cinnabar – the Royal Colour in Thracian and Roman Cultures in the Bulgarian Lands (eds. Valeria Fol, Ruja Popova, Rossitsa Manova). Sofia, 52-61.

Ribarov 1991: *Ribarov*, Georgi. The Osteological Material from Sunken settlement at Ourdoviza. – Actes du symposium International 'Thracia Pontica', No. 4, 113-119.

Ribarov, Boev 1997: *Ribarov,* Georgi, Zlatozar *Boev*. Костни останки от диви и домашни животни от праисторическото селище „Телиш-Редутите" при с. Телиш (Плевенско). [Kostni ostanki ot divi i domashni zhivotni ot praistoricheskoto selishte „Telish-Redutite" pri s. Telish (Plevensko)]. – Historia naturalis bulgarica, No. 7, 61-70.

Sallares 1991: *Sallares*, Robert. The Ecology of the Ancient Greek World. Ithaca, New York, Cornell University Press.

Venedikov 1977: *Venedikov*, Ivan. The Archaeological Wealth of Ancient Thrace. – The Metropolitan Museum of Art Bulletin, No. 35/1, 7-71.

Yordanov, Cholakov 2005: *Yordanov,* Yordan, Slavcho *Cholakov*. Антропологично проучване на некрополите от желязната епоха в Исперихска община [Antropologichno prouchvane na nekropolite ot zhelyaznata epoha v Isperihska obshtina]. In: Хелис IV. Изследвания, резултати и проблеми в „Сборяново" [Helis IV. Izsledvaniya, rezultati i problemi v 'Sboryanovo' (ed. Diana Gergova)]. Sofia, 108-123.

Peculiar Diets and Food Taboos in the Ancient Thrace

Eli Filipova

Written sources and interdisciplinary analysis provide evidence for the existence of peculiarities in the diet of ancient Thracians, including abstinence for a limited period of time (fasting?) or a complete ban on the consumption of certain foods. In some cases, documented food taboos draw a line between the general population and small isolated groups who have the privilege of eating differently. The information about the food that the Thracians refuse / restrict or are forbidden to accept could reveal more about their cultural identity and self-determination. It is even possible for certain social groups and classes to declare themselves through the food they do not consume. The existing special dietary regimes of the Thracians and their neighbors – Greeks and Scythians – could even be considered as an ethno-distinctive marker for the different nations of the Balkans.

Данни за военното дело и хладните клинови оръжия на Балканите от VII–XI век в художествените извори

Data on the Warfare and Bladed Weapons on the Balkans from the 7th – 11th Century in Artistic Sources

Самуил Камбуров
Институт за балканистика с Център по тракология „Проф. Александър Фол“, Българска академия на науките

Абстракт: *Настоящото изследване е ориентирано към проучването на ранносредновековните хладни клинови оръжия (мечове, саби и бойни ножове) на Балканите според информацията, която черпим от художествените извори (миниатюри от ръкописи, скулптурни релефи, гравюри върху археологически находки, изображения върху паметници на ювелирното изкуство, торевтиката и др.). Особено внимание се обръща и на проблемите, свързани с актуалността на въоръжението, представено в ранносредновековните художествени паметници. Също така се повдига въпросът за реалистичността на изобразените оръжия и доколко художествените изображения биха могли да служат като извор за изследването на различните видове и типове въоръжение.*

Ключови думи: Ранно средновековие, Византия, Първо българско царство, ръкописи, въоръжение, мечове, саби

Keywords: Early Middle Ages, Byzantine Empire, First Bulgarian Kingdom, manuscripts, armament, swords, sabers

Dr. Samuil Kamburov is Assistant in the Institute of Balkan Studies and Centre of Thracology; member of the Department 'Digital cultural heritage'; historian and archaeologist.
E-mail: sami4ar@gmail.com

Целта на настоящата публикация е да се разгледат и анализират данните, свързани с развитието и разпространението на хладните клинови оръжия (мечове, саби и кинжали) на Балканите в периода VII–XI в., според сведенията от художествени паметници. Особено внимание се обръща на някои миниатюри от ръкописи, които дават пряка или косвена информация за развитието на ранносредновековното военно дело и въоръжение на Византия и на възникналото върху нейни изконни територии Първо българско царство.

Особено голям принос за проучването на византийското военно дело според данните от писмени извори и художествени изображения има гръцкият изследовател Taxiarchis Kolias[1]. В своя труд „Byzantinische Waffen. Ein Beitrag zur byzantinischen Waffenkunde von den Anfängen bis zur lateinischen Eroberung“ от 1988 г., той изследва еволюцията на отделните видове оръжия във Византия, начина на носенето им, както и тяхната символика според отделните хроники и съчинения.

Важни за проучването на ранносредновековното въоръжение на Първото българско царство на база на изобразителен материал са изследванията на Димитър Овчаров. Той обръща внимание на графитните рисунки върху крепостните стени на Плиска и Преслав, представящи конници, основно въоръжени с копия. Данните за хладни клинови оръжия от тези графити са твърде оскъдни, тъй като почти липсват изображения на такива или ако има – то те са твърде схематично представени[2].

За изследването на ранносредновековното нападателно въоръжение, по-конкретно това на меча, според данните от ранносредновековни изображения, е необходимо да погледнем малко по-назад в Античността. В Римската империя основното оръжие за близък бой на римските легионери е бил гладиусът (gladius), чиято дължина варира между 40–70 см. Според изображенията от този период, гладиусът се е носел от дясната страна, прикачен за т.нар. „balteus" (кожен ремък) през рамо. Друг вариант за носене е бил този, при който мечът се е прикачвал за т.нар. „cingulum" (военен колан). Сблъсъкът на Римската империя с „варварите" (готи, вандали и др.) и приемането на част от тях като федерати на Империята довело до промяна във въоръжението и военното дело. Това е напълно закономерно, тъй като инфилтрацията на население с различна култура неминуемо предполага и появата на различни елементи на военното дело, характерни за това население. Тези исторически събития водят до въвеждането на спатата (spatha) във въоръжението на Римската империя. Спатата е значително по дълга от гладиуса. Нейните размери варират между 85 – 115 см. Данни за размерите на спатата черпим от сведенията от изображения, в които ясно личи дължината на оръжието спрямо воина. Този тип меч е предназначен основно за кавалерията и въвеждането му във въоръжението на Империята е свидетелство за нарастващото значение на конната войска, а оттам и за цялостна промяна в бойната тактика. През Късната античност тези промени във военното дело довели до пълното изместване на гладиуса от значително по-дългата спата. През Ранното средновековие термините „σπαθίων" и „ξίφος" започват да се употребяват във византийските писмени извори за всяко дълго, хладно оръжие за близък бой. По този начин тези наименования придобиват по-комплексно значение. Прави впечатление, че не е известен точен термин, с който да се е разграничавал мечът от сабята. Освен споменатите по-горе „σπαθίων" и „ξίφος", в някои извори са използвани и термините „μάχαιρα" и „ῥομφαία"[3]. Единият е използван от Йоан Зонара при описанието на арабската обсада на Константинопол през 717–718 г. [4], а другият от Анна Комнина (1083–1148) в своята „Алексиада"[5].

Кинжалите (бойните ножове) в средновековните византийски извори са известни като „ἐγχειρίδιον" и „малка μάχαιρα", а в латинските като „pugio". Интересни сведения получаваме от новела на император Юстиниан I (527–565) за монопола върху производството и търговията с оръжия в Империята. От него са изключени бойните ножове, което е свидетелство за това, че те не са били класифицирани като оръжие.

В „Sylloge Tacticorum" се споменава, че общата дължина на мечовете във Византия е не по-малка от четири педи, а техните остриета не са по-дълги от четири педи[6]. Следователно би могло да се допусне, че „византийските" кавалерийски двуостри мечове, с които са били въоръжени катафрактите (тежката конница) са с дължина между 93–110 см. Те са се прикачвали към ремък и са се носели през рамо. Освен тях катафрактът е бил въоръжен и с едноостър, по-къс меч „παραμήριον"[7], окачен на колана. Според сведенията от военния трактат на император Никифор II Фока (963–969) „Praecepta militaria", всеки конник е трябвало да носи меч, а катафрактите са били задължени да носят по две хладни оръжия[8]. Понякога терминът

---

[1] *Kolias* 1988.

[2] *Ovcharov* 1982. Поради тази причина разглеждането на графитните изображения върху фортификацията на Плиска и Преслав ще остане встрани от настоящото изследване.

[3] *Kolias* 2012: 213. Според някои изследователи, в наративите с термина „ῥομφαία" се обозначавали и копията. По-често, обаче, във византийските извори от X в. метателните копия са представяни с термина „ῥιπτάριον" (ῥακτάριον).

[4] *Gratski izvori za balgarskata istoriya* 1968: 158.

[5] *Gratski izvori za balgarskata istoriya* 1972: 12.

[6] *Sylloge Tacticorum* 2017: 39, 2.

[7] Този термин обикновено се използва за обозначението на ранносредновековни византийски едноостри мечове. В новела 85, глава IV, на император Юстиниан I се споменава, че в императорските ергастерии са се изработвали т. нар. „παραμήριον" (еднолезвийни мечове), което е основание да се предполага, че една немалка част от намерените в Централна и Югоизточна Европа мечове от този тип биха могли да се свържат и с византийското военно дело.

[8] *Praecepta militaria* 1994: III.34-III.68.

„παραμήριον“ е заменян със „semispathion“. С това наименование Вегенций описва този тип хладни оръжия[9].

Специално внимание заслужава начинът, по който се е носел мечът, както и на неговата символика през Ранното средновековие според данните от писмените извори и изображения. Във византийските наративи с термините „θήκη“ и „κούλεος“, а в латинските с „vagina“, е обозначавана ножницата на меча. Майсторите специализирани в нейната изработка са наричани „vaginarii“ или „θηκοποιοί“. Тя е изработвана основно от дърво, обвито с кожа или плат. В един анонимен наратив от VI в. се споменава и за ножници обвити с тънък слой калай, като по този начин те изглеждали направени сякаш от сребро[10]. Накрайниците към тях са обикновено от желязо и бронз, а понякога и от сребро. Тяхната основна функция е да предпазват ножницата от захабяване в долната част при върха на меча. Често върхът на накрайника е снабден с халка, за която се прикачва кожен ремък предназначен за носене на оръжието. Ремъкът се е поставял от двата края на ножницата – откъм върха и в горната ѝ част на около 5 см под отвора ѝ, за да може оръжието да виси под ъгъл и да е удобно пренасянето му по време на придвижване. Ремъците са обикновено от еленска кожа, тъй като тя се отличава със значителна здравина. Мечът е носен отляво или отдясно на пояса или на раменен ремък – т. нар. „balteus“. Предполага се, че през Късната античност премятането на оръжието през лявото рамо, окачено за „balteus“, се е считало за „аристократично“. Подобен начин на носене е представен върху сребърно блюдо, на което е изобразен император Константин II (314–340), съхранявано днес в Ермитажа. По този начин е изобразен и император Хонорий (384–423) в изображение от консулърския диптих на Проб **(Фиг. 1)**[11], съхраняван в съкровищницата на катедралата „Св. Мария“ в Аоста (Северна Италия). Той е датиран в 406 г. сл. Хр. Често са изработвани специални диагонални каишки разположени между основния ремък. По този начин в по-голяма степен се предотвратява опасността от изплъзване на оръжието **(Фиг. 2)**[12]. Поставянето на меча отляво на пояса е характерно за пехотата. Този начин на носене станал изключително популярен след замяната на гладиуса със спатата и се е наложил главно поради технически причини. За да може безпроблемно по-дългата спата да бъде извадена от ножницата с дясна

Фигура 1. Изображение на император Хонорий върху консулърския диптих на Проб (*Sybel* 1909: Abb. 66)
Figure 1. Image of Emperor Honorius on the consular diptych of Probus (*Sybel* 1909: Abb. 66)

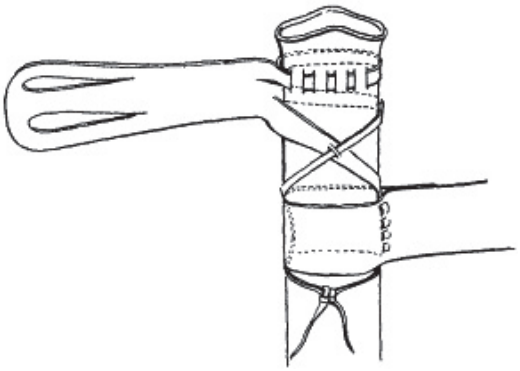

Фигура 2. Схема, представяща начина на привързване на ремъка за окачване на меча към ножницата (*Oakeshott* 1960: 241, fig. 119)
Figure 2. Scheme showing how to attach the sword suspension strap to the scabbard (*Oakeshott* 1960: 241, fig. 119)

[9] Възможно е да се отнася също и за къси двуостри мечове.
[10] *Kolias* 2012: 166.
[11] *Sybel* 1909: Abb. 66.
[12] *Oakeshott* 1960: 241, fig.119.

ръка е било необходимо по-голямо разстояние. С изваждането на меча с дясна ръка от прикрепената отляво ножница е било възможно да се нанесе директен сечащ удар. Прикрепянето на меча отляво е известно като „римски стил“ на носене на меча. По този начин са представяни фигурите на воини при по-голяма част от изображенията на византийското изкуство. Според информацията от изворите от X в., съществува пряка зависимост между типа на меча и начинът, по който той се е носел. Катафрактите, които били въоръжени с по-дългите спати ги окачвали на „balteus“ през рамо, така че да не пречат по време на езда. Пехотинците са били въоръжени с мечове известни като „ζωστίκιον“. Те ги носели по т.нар. „римски стил“ прикачени на пояса – „cingulum“. С този термин пехотинските мечове са споменати в съчинението на Константин VII Багренородни – „De Ceremoniis aulae Byzantinae“ („За церемониите“), написано в периода 956 – 959 г. Във византийската епическа поема „Διγενῆς Ἀκρίτας“, датирана X–XII в., се споменава за един интересен вариант на носене на меча от катафрактите – прикрепен към седлото на коня[13]. Според T. Kolias, конниците-стрелци били въоръжени допълнително и с меч, който за разлика от катафрактите носели на коланите си[14]. Необходимо е да се отбележи, че освен с дясна ръка, често във византийското изкуство воините са представени да държат хладното оръжие с лява ръка, вдигнато или подпряно на земята. Основните сведения за това как са се носели мечовете през Средновековието са от паметниците на изобразителното изкуство и от гробовете на воини, погребани заедно с военния костюм и меча си. В някои случаи, според това как и къде точно са били положени мечът или сабята в гробната яма, може да се направи извод и за начина, по който са били носени. До XVI в. в Западна Европа не е било прието благородниците да носят меч, докато са облечени в цивилно облекло. Това изискване се променя напълно след XVI в. Като изключим случаите на война, свободното носене на меч се е случвало единствено в специални моменти и за церемонии. Обикновено ремъкът се е увивал около ножницата[15]. При някои от изображенията на императори и на лица с висок социален статус, мечът е представен прибрани в ножницата, което символизира мирни намерения. Наличието на прибран в канията си меч в изображения, изобразяващи аудиенции на владетели в чужди страни, представя оръжието като инсигния на неговата власт, следващо своя владетел-воин навсякъде. Според T. Kolias, изображенията, в които воинът е представен с ножница в лявата ръка и изваден меч в дясната, целят да го представят в момент на внезапна агресия по време на нападение или защита при непредвидени обстоятелства[16]. По подобен начин са представени „св. Димитър“ **(Фиг. 3 а)**[17] и „св. Георги“ **(Фиг. 3 б)**[18] в релефите от базиликата „Сан Марко“ във Венеция. Мечът, освен като оръжие „par excellence“ е придобил и значение на символ на обществено положение – т.нар. „insignia civium“. Вероятно тази символика на оръжието се появява още през Елинизма в Тракия (IV–III в. пр. Хр.). За това свидетелства богато украсената ръкохватка на махайрата от гробницата Голяма Косматка, оформена в края си като птича глава. Именно това е пряко свидетелство за възприемането на този тип оръжия като инсигния на властта и приемането на владетеля от околните като силен, мъжествен и властен господар. Този символизъм се запазва и до нашето съвремие. От XI в. мечът започва да се появява и в монетните изображения на византийските владетели. В съчинението на Багренородни „De Ceremoniis aulae Byzantinae“ се посочва, че византийските императори имали по два меча – единият предназначен за битки, а другият за церемонии[19]. Церемониалните са използвани от византийските владетели в случаи, когато е било необходимо да демонстрират власт и представителност. Отново в „De Ceremoniis aulae Byzantinae“ се споменава, че владетелското оръжие е било поверено и пазено от специален служител във византийския двор, известен като „βασιλικός σπαθάριος“ [20]. По всяка вероятност като церемониален меч би могъл да се определи и изключително богато украсеният със златни орнаменти едноостър

[13] Пълният текст на поемата е съхранен в манастира „Santa Maria di Grottaferrata“ в Рим. В нея са описани подвизите на легендарния акрит Дигенис. Акритите представлявали особена прослойка във византийското общество. Те били свободни селяни на военна повинност в пограничните райони на Византия в Мала Азия и отбранявали лимеса от набезите на араби и селджуки.
[14] *Kolias* 2012: 169-170.
[15] *Oakeshott* 1960: 239-253.
[16] *Kolias* 2012: 172-173.
[17] https://www.europeana.eu/en/item/22/_21525.
[18] https://www.europeana.eu/en/item/22/_21524.
[19] *Gratski izvori za balgarskata istoriya* 1964: 220-229.
[20] *Gratski izvori za balgarskata istoriya* 1964: 223-229.

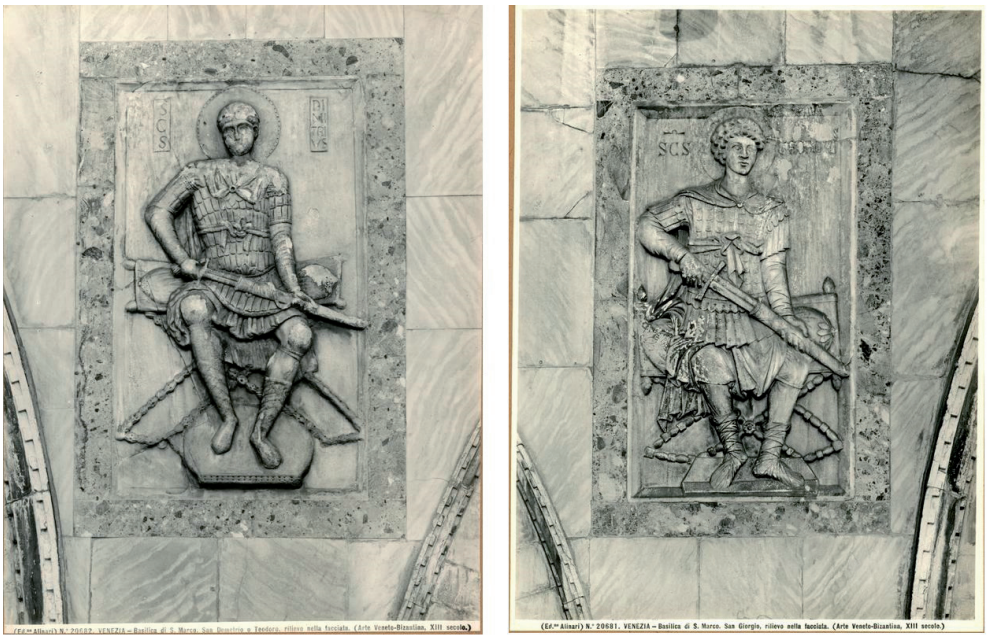

а б

Фигура 3. Релефи на: **а.** Св. Димитър от базиликата „Сан Марко“, Венеция (https://www.europeana.eu/en/item/22/_21525); **б.** Св. Георги от базиликата „Сан Марко“, Венеция (https://www.europeana.eu/en/item/22/_21524)
Figure 3. Reliefs of: **a.** St. Demetrius of the Basilica of San Marco, Venice (https://www.europeana.eu/en/item/22/_21525); **b.** St. George of the Basilica of San Marco, Venice (https://www.europeana.eu/en/item/22/_21524)

меч в съкровището от Малая Перешчепина[21]. В съчинението си „Клиторологион“ Филотей споменава, че придворните майстори-златари са били „натоварени“ със задължението да носят представителните мечове на византийските владетели[22]. Споменава се още, че ръкохватките и ножниците на тези мечове обикновено били декорирани със златни орнаменти. От „Трактат за длъжностите“, съставен от Псевдо-Кодин (куропалат Георги Кодин) през XIV в., научаваме, че т. нар. „Велик доместик“ е бил пряко отговорен за съхраняването и носенето на императорския меч[23]. Обикновено по време на аудиенции той е стоял от лявата страна на императора като в него е бил церемониалният меч на владетеля. В същия източник са споменати още няколко длъжности, които биха могли да изпълняват тези функции – „πρωτοστράτωρ“, „παρακοιμώμενος τῆς σφενδόνης“ и „παρακοιμώμενος τοῦ κοιτώνος“. Във византийските писмени извори се споменава и за специален тип мечове, връчвани на определени сановници според техния ранг. Става дума за т.нар. „χρυσόκανα“ – позлатен меч, предаван лично от императора на даден сановник при повишение в ранг.

При проучването на изображенията, в качеството им на исторически извор за средновековното въоръжение, неминуемо се повдига въпросът за достоверността на представеното чрез тях въоръжение и снаряжение. При някои изображения се констатира строг консерватизъм, който не позволява представянето на оръжията в съвременния им вид. Конкретен пример за това са образите от иконописта, където често изобразените светци-воини са представени по точно определен канон, приет от църквата. Случва се художниците да не изобразяват дадени предмети в реалистичния им, съвременен вид, а да подражават на стари традиционни типове. Понякога наличието на изображение на дадено оръжие, например от VII–X в., което е част от стенопис или миниатюра, дава информация, че съответният вид

[21] *Werner* 1988. Мечът, който е с обща дължина 94 см, е открит заедно с ножницата си. Тя е покрита с метален лист, с кабушони. Ножницата е богато декорирана в техника на гранулация. Мечът е с право едностранно заточено острие, а ръкохватката му е обкована със златен лист. От едната страна е украсена с ромбовидни кабушони запълнени с жълта стъклена паста, а от другата е регистриран гръцки надпис. Освен използваната техника на гранулация, при украсата на ръкохватаката е използвана и техника на емайлиране. Едно от предположенията е, че мечът е бил дар от император Ираклий (610–641) за Кубрат, в периода, когато получава и титлата „патриций“.
[22] *Kolias* 2012: 175.
[23] *Kolias* 2012: 176.

вероятно е съществувал до датата на изрисуването му, но не е ясно дали оръжието е актуално за този период или е значително по-ранно. За съвременен образ на оръжие, би могъл да се приеме този, който се появява за първи път и отсъства в по-ранни художествени паметници. При изследването на въоръжението по данни от изображения възниква и обратният проблем. Много често художниците заимстват съвременни образи, за да представят много по-ранни събития и личности. Пример са миниатюрите от ръкописи, преписвани в манастири от Западна Европа по време на Саксонската династия (919–1024). Изображенията представят отделните персонажи със съвременно облекло и въоръжение. В тях са използвани средновековни личности, които представят събития от Стария Завет. Известно е например, че Отон I (936–973) е позирал като модел за образа на цар Давид (1005–965 г. пр. Хр.), а неговите барони са били използвани за тези на филистимяните. По този начин, чрез отделни старозаветни сцени, западноевропейските художници представят облеклото и въоръжението на воините в Западна Европа през X в. Те рисуват това, което виждат и предоставят достоверна информация за облеклото и въоръжението от съвремието им. Подобен ръкопис, в който са представени библейски сцени, но със средновековно въоръжение от IX–X в., е „Psalterium aureum", съставен в края на IX в. в манастира „Св. Гал" (Швейцария)[24]. Една от миниатюрите в него представя цар Саул (1052–1010 г. пр. Хр.) като конник с типичен „френски" шлем на главата и дълго кавалерийско копие **(Фиг. 4)**[25]. Този сюжет е част от старозаветната сцена, в която цар Саул се опитва да пронижe с копие Давид. В друг ръкопис, отново от манастира „Св. Гал", са изобразени мечове, идентични с тези, открити във „викингски гробове" от Скандинавия. Той пресъздава сцени от т.нар. „книга Макавейска"[26].

Фигура 4. Образът на цар Саул в миниатюра от ръкописа „Psalterium aureum" (*Oakeshott* 1960: 171, fig. 76)
Figure 4. The image of King Saul in miniature from „Psalterium aureum" (*Oakeshott* 1960: 171, fig. 76)

По отношение на оръжията в мултикултурна Византия се предполага употребата на разнообразно по произход въоръжение, тъй като отделните народи в империята са използвали оръжия, характерни за техните военни традиции. Това се отнася и до контингентите от наемници, пристигащи във Византия. Поради тази причина е възможно изображенията на „византийски" мечове да намират паралели с изображения, открити в територии значително отдалечени от границите на империята. Вероятно византийското военно дело е усвоило и част от чуждите военни традиции на своите противници с цел да им противостои ефективно. Мнението на T. Kolias е, че изготвянето на типология и хронология на т.нар. „византийски мечове" е ако не невъзможна, то изключително трудна задача и споменава: „...въпреки устойчивостта на материала за изработка на мечовете, не са известни находки, които с основание да бъдат представени за византийски мечове" [27]. Типология на „византийските мечове" не би могла да се състави, тъй като тя би представлявала типология на изделия, които са част от различни военни традиции на народи в състава на Империята или с които Византия е имала военен и търговски контакт. Не бива да се изключва и вероятността една немалка част от елементите на въоръжението и в частност мечовете да са попаднали във византийските земи като военна плячка, дарове или като импорти, част от търговския обмен. Също така, не е за пренебрегване възможността част от хладните клинови оръжия да представляват имитации на чуждо за Империята нападателно въоръжение.

Тук е необходимо да се спомене името на Ada Hoffmeyer, която поставя основите на изследването на византийското въоръжение. В нейния труд от 1966 г. е извършено подробно изследване на т. нар „Мадридски ръкопис" на Йоан Скилица от XII в., с оригинално заглавие „История на гръцките императори в Константинопол от 811 до 1057 г., написана от куропалат Йоан Скилица"[28]. Според изображенията от ръкописа и представените в тях оръжия A. Hoffmeyer представя типология на мечовете.

[24] Cod. Sang. 2 се съхранява в Stiftsbibliothek St. Gallen, Швейцария.
[25] *Oakeshott* 1960: 171, fig, 76.
[26] *Oakeshott* 1960: 171.
[27] *Kolias* 1988: 134.
[28] *Hoffmeyer* 1966: 1-194.

Нейното изследване е насочено главно върху декорацията на накрайниците на ръкохватките и предпазителите, като ги разделя на седем типа. Проучването е със сравнително ограничена изворова база, тъй като е основано на данните от един единствен източник и то художествен. Все пак типологизирането на „византийските мечове“ според изображенията в миниатюрите на „Мадридския ръкопис“ е от особена важност за изследването на развитието на византийските хладни клинови оръжия **(Фиг. 5)**[29]. Първият тип се отличава с полусферичен накрайник на ръкохватка, като според А. Hoffmeyer за него е характерен къс и масивен предпазител. Подобни мечове са откривани на Кримския полуостров. Повечето изследователи предполагат, че са с алемански или готосарматски произход[30]. Вторият тип са мечове с плосък (хоризонтален) накрайник, който е перфориран в горната си част и към него е прикрепен малък пискюл. Предпазителите на тези образци са масивни и къси, като биха могли да са с прави или извити надолу рамена. Този тип мечове са откривани в некрополи от територията на Южна Русия. Следващият тип от типологията на А. Hoffmeyer са известни като „trifoil“ и се характеризират с триделен накрайник на ръкохватка. При тях предпазителят е сравнително къс със силно извити надолу рамене. Понякога те завършват спираловидно или оформени като зооморфни глави, които се допират до основата на острието на меча. Тези образци са изключително популярни в Персия и целия Близък изток, а също така са известни в Северна Африка и Иберийския полуостров. Вероятно са попаднали там вследствие на експанзията на Арабския халифат през XI в. Четвъртият тип се отличава със сферичен накрайник. Основното му разпространение е в Южна и Западна Европа. Мечове от този тип често са откривани и в Персия като изображения върху сасанидски сребърни блюда. Скилица представя тези образци в комбинация с извит или напълно прав предпазител. Подобна сферична форма на накрайника на ръкохватката се среща още през Античността при някои римски гладиуси. Петият тип мечове от типологията на А. Hoffmeyer се отличават с луковичен накрайник. За тях също се предполага, че са с източен произход. През XV в. в Испания се появяват мечовете „Boabdil“, чиито накрайници на ръкохватка са със сходна форма. Друг тип образци от типологията на А. Hoffmeyer се отличават с пръстеновиден накрайник. Те вероятно също имат източен произход. Мечове с подобна форма са откривани в Китай и Централна Азия, вероятно пренесени от монголите. Изобразените от Скилица мечове с пръстеновидни накрайници на ръкохватката намират паралели с изображения на мечове, представени като владетелска инсигния върху сребърни сасанидски съдове. Интерес представлява и типът, който се характеризира с накрайник във формата на обърнат рог. Този тип накрайници се срещат при скитските и централноазиатските мечове. Те са в комбинация с изключително дълга ръкохватка и къс предпазител чиито рамене постепенно изтъняват в краищата. Изображения на този тип мечове се срещат често върху

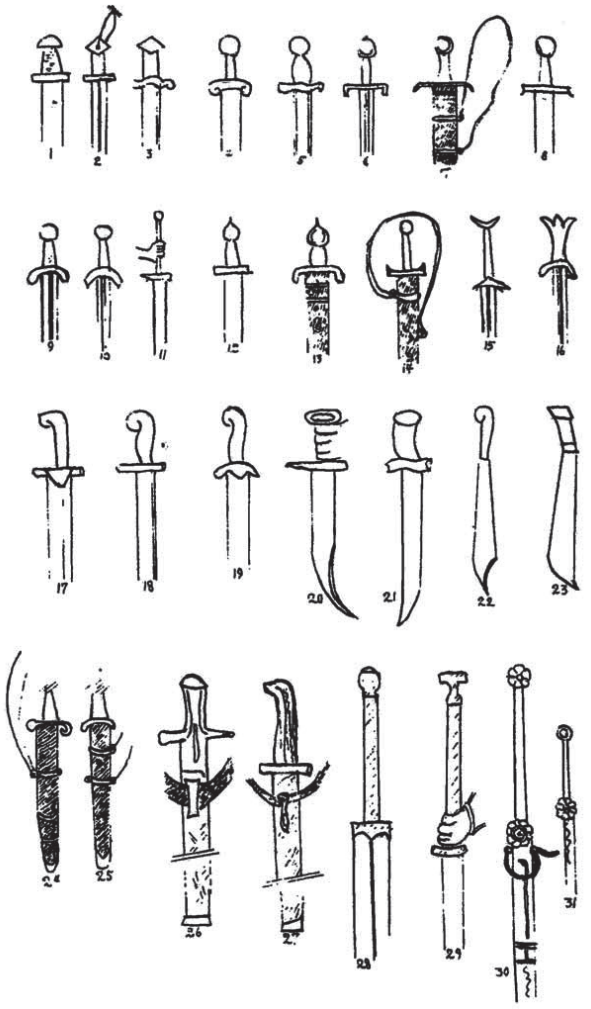

Фигура 5. Типология на „византийските“ мечове по А. Hoffmeyer (*Hoffmeyer* 1966: fig.16; *Yotov* 2015: 236, ill. 11)
Figure 5. Typology of the „byzantine“ swords after Hoffmeyer (*Hoffmeyer* 1966: fig.16; *Yotov* 2015: 236, ill. 11)

[29] *Hoffmeyer* 1966: fig.16; *Yotov* 2015: 236, ill. 11.
[30] *Hoffmeyer* 1966: 95-110.

сребърни съдове и стенописи от Туркистан.

Основният проблем на типологията на A. Hoffmeyer е фактът, че се базира на данни единствено от ръкописа на Скилица, където изображенията на мечовете са схематично представени и не отразяват подробно детайлите на конструктивните им елементи. Също така не е изключено някои от изображенията да са въображаеми и никога да не са съществували. Този проблем е валиден като цяло за художествените изображения, тъй като те, действително, представляват художествено творчество, което не винаги отговаря на реалността. Допълнителен проблем поставя и датировката на миниатюри от ръкописа. Известно е, че част от тях са нарисувани в края на XI в. от Йоан Скилица, а други са и по-късни – от XII–XIV в. Това дава основание да се предполага, че част от представените елементи на въоръжението в миниатюрите биха могли да са характерни за Късното средновековие и да не отразяват актуалното въоръжение за историческите събития представени в ръкописа, които са с около три века по-ранни[31]. Мадридският ръкопис дава сведения за историята на Първата българска държава, както и за контактите на Византия с Близкия Изток. За тези контакти свидетелстват и елементите на въоръжението открити в земите южно от Дунав[32]. Този византийски ръкопис дава ценна информация за целия средиземноморски свят, поддържащ контакт с Византия през Ранното средновековие. В него са отразени включително и отношенията на ромеите със северните народи и по-конкретно с варягите за чиито походи на юг към Константинопол (по известния търговски и военен „Варяжки път"/ „Путь из варяг в греки") подробно разказва Константин VII Багренородни в съчинението си „De administrando imperio" („За управлението на Империята") **(Фиг. 6)**[33]. Известно е,

Фигура 6. Карта на търговските и военни маршрути на варягите от Скандинавия към Източна Европа и Азия (*Kamburov* 2021: 90, fig. 1)
Figure 6. Map of the trade and military routes of the Varangians from Scandinavia to Eastern Europe and Asia (*Kamburov* 2021: 90, fig. 1)

[31] Миниатюрите в Мадридския ръкопис представят отделни събития от византийската история, случили се в периода от коронацията на император Михаил I Рангаве (811–813) до управлението на император Михаил VI (1056–1057). По-голямата част от ръкописа се приписва на Йоан Скилица. Допълненията, включени впоследствие към разширената редакция на Мадридския ръкопис, отразяващи историческите събития в периода 1057–1078 (до коронацията на император Никифор III Вотаниат) се предполага, че са дело на „продължителя на Скилица" известен като Scylitzes Continuatus. В края на XI–XII в. Георги Кедрин съставя хроника, която започва със сътворението на света и завършва със събитията случили се във Византия до 1057 г. За периода между 811 и 1057 г., Кедрин заимства цялата информация от ръкописа на Скилица. По този начин се получава компилативна хроника.

[32] *Georgiev* 2008: 353-364; *Yotov* 2004: 9-58; *Rabovyanov* 2011: 73-86; *Yotov* 2011; *Rabovyanov* 2013: 99-114; *Yotov* 2014; *Yotov* 2015: 233-241; *Popov* 2016: 109-112.

[33] От о. Gotland пътят преминава през Финския залив и р. Двина към Новгород, център на властта в руските територии преди основаването на Киевска Рус, и намиращото се северно от него голямо търговско среди-

че в българските земи са открити елементи на въоръжението с несъмнен северноевропейски произход, вероятно част от въоръжението на варяго-русите[34]. Това е материално свидетелство за военното, а вероятно и търговското им присъствие по Долен Дунав[35].

В миниатюрите на Мадридския ръкопис византийските воини са представени въоръжени с двуостри мечове с широко острие, докато част от българските воини са изобразени с едноостри хладни оръжия с извит клин, които вероятно представляват саби.

По подобен начин са въоръжени българските воини и в миниатюра от ръкописа известен като „Менология на Василий II“ **(Фиг. 7)**[36], съхраняван днес във Ватиканската библиотека. Ако се съди по облеклото и начина, по който са представени в съответната сцена, може да се заключи, че те са част от българската средновековна военна аристокрация. Българите са изобразени със саби в ръцете, избиващи ромеи с ореоли на главите, вероятно с цел да се внуши мъченическата им смърт. Сабите в ръцете на българите са с дълги и тесни, леко извити остриета. Това не бива да ни изненадва поради факта, че сабята е пряко свързана с въоръжението и военните традиции на източните степни конни народи, от които са част и прабългарите (оногундури и кутригури). Прави впечатление изобразеният в миниатюрата едноостър ?) боен нож, окачен върху пояса на първия воин отляво. Вероятно това късо хладно оръжие е използвано като допълнително въоръжение за близък бой.

Фигура 7. Миниатюра от ръкописа „Менология на Василий II“, датиран в XI век (*Primov* 1981: 143)
Figure 7. Miniature from the manuscript „Menologium of Basil II“, dated to the 11th century (*Primov* 1981: 143)

ще Ладога (един от първите варяго-руски търговски центрове в Източна Европа). Ладожкото езеро е кръстопътят, където се разделят два основни търговски маршрута. Първият е към Константинопол, обслужващ търговията с Византия, а вторият маршрут е известен като „Волжският път“ и се отклонява по р. Волга на югоизток към Каспийско море и прохода Дербент. Той е използван за търговските контакти основно между варяго-руси, хазари и араби. „Варяжкия път“ към Константинопол е продължавал от Новгород по р. Днепър и достигал до бреговете на Северното Черноморие, Делтата на Дунав при Сулинския ръкав и Кримския полуостров. Оттам по море пътят завършвал в Месембрия и Анхиало, откъдето само добре подбрани пратеници били изпращани във византийската столица. Вж: *Gratski izvori za balgarskata istoriya* 1964: 199-203.

[34] *Gerogiev* 1986: 19-23; *Yotov* 2003; *Yotov* 2003: 132-135; *Yotov* 2004: 39-58; *Yotov* 2008: 321-327; *Minaeva, Holmquist* 2012; *Minaeva* 2013; *Yotov* 2018: 467-484; *Yotov, Valeriev, Totev* 2018: 103-122; *Kamburov* 2021: 89-116.

[35] Историческите свидетелства за присъствието на варяги по Долен Дунав не са малко. Сред основните биха могли да се открояят военните походи на киевския княз Светослав към Византия в периода 968–971 г. и съставянето на т.нар. „Варяжки корпус“ при управлението на император Василий II (976–1025), представляващ лична гвардия на василевса.

[36] *Primov* 1981: 143.

Важно е да се отбележи, че в миниатюрите от средновековните византийски ръкописи масовата войска е представена въоръжена с копия. Освен в изображенията от Мадридския ръкопис **(Фиг. 8)**[37], по този начин са изоб-

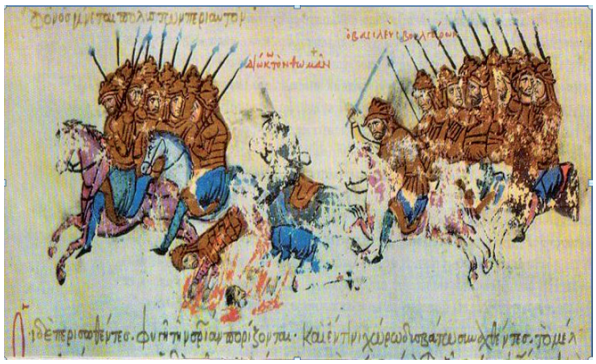

Фигура 8. Миниатюра от Мадридския ръкопис, представяща битка между войските на Омуртаг и Тома Славянина (*Bozhkov* 1972: 39)
Figure 8. Miniature from the Madrid Skylitzes Manuscript, depicting the battle between Omurtag's troops and Thomas the Slav (*Bozhkov* 1972: 39)

разени воините и в някои от миниатюрите от Манасиевата летопис **(Фиг. 9)**[38], което от своя страна е повод за предположение, че във византийските художествени извори с меч или сабя са представяни основно представители на военния елит.

Освен с мечове, някои византийски императори са изобразявани и с едноостри хладни оръжия – саби. Пример за това е Лъв V Арменец (813–820), който е представен със сабя по време на провъзгласяването му за византийски император през 813 г. и Никифор II Фока (963–969) **(Фиг. 10)**[39] – изобразен в една византийска миниатюра със сабя в ръка. Напълно вероятно е император Лъв V Арменец да е използвал като инсигния на своята власт сабя или едноостър меч, което освен от споменатото изображение би могло да се предположи и от сведенията в някои наративи. Пример за това са данните от т. нар. „предсказание на Саватий" към императора иконоборец Лъв V, в което монахът прорицател Саватий дава указания на владетеля какво трябва да направи, за да преживее „...цялото си време в благополучие и благоденствие и в победи, увенчани с трофеи": „Но ако искаш живот и желаеш да познаеш добри дни, да господстваш над племена и варвари, унищожи докрай всеки спомен за иконите. И ето, на

Фигура 9. Миниатюра № 66 от Манасиевата летопис, представяща сцената със смъртта на цар Самуил (*Duychev* 1962: 112)
Figure 9. Miniature № 66 of the Constantine Manasses Chronicle, depicting the scene of the death of King Samuel (*Duychev* 1962: 112)

Фигура 10. Изображение на император Никифор II Фока (*Anker* 1998: 46)
Figure 10. Image of Emperor Nicephorus II Phocas (*Anker* 1998: 46)

[37] *Bozhkov* 1972: 39. Миниатюрата представя битка между войските на Омуртаг и Тома Славянина.
[38] *Duychev* 1962: 112. Съответната миниатюра е с № 66 в Манасиевата летопис и представя сцената със смъртта на цар Самуил.
[39] *Anker* 1998: 46.

тебе ти предстои да царуваш и управляваш заедно със сина си, господаря Константин, през цели 32 години и ще победиш българите и ще забиеш ромфеята (ῥομφαία) си всред България в медното гумно на аула (двореца) им. Но каквото правиш, прави го бързо. Не допускай икона нито горе, нито долу“[40]. Освен сакралното значение на меча или сабята като инсигния на властта, което се долавя от този текст, прави впечатление използваният термин „ῥομφαία“. Известно е, че ромфеите представляват едноостри мечове с изключително тънки и дълги остриета, разпространени в Тракия през III–II в. пр. Хр[41]. В същото време обаче е важно да отбележим, че е необходимо да се подхожда внимателно към тълкуването на термините използвани във византийските извори, тъй като е възможна т.нар. „архаизация“ на понятията и невинаги определен античен термин има същото значение в средновековен наратив.

Ценни данни за ранносредновековното въоръжение и снаряжение ни дава едно интересно изображение, гравирано върху костна фигурка **(Фиг. 11)**[42]. Находката не намира аналог в днешните български земи. Тя е от археологическите проучвания в късноантичната и ранновизантийска крепост „Августа“, намираща се в местността „Калето“ при с. Хърлец, обл. Враца[43]. Костната фигурка е определена от проучвателите, като амулет (апотропей) и е датирана в периода VII–VIII в. Фигурката от Хърлец е изработена от разклонение на еленови рога, отрязани по дължина на половина. Изображенията са гравирани върху твърдата им и гладка страна. Гърбът на предмета е порест, тъй като това е спонгиозният материал на рогата. Обработката е извършена с метален инструмент със скосен ръб. Фигурката е разделена на две части. Първата е с елипсовидна форма (почти кръгла и плоска), като върху нея е оформен плосък трапец. Втората част е с конична форма, което всъщност представлява разклонението на еленовите рога. Левият рог е отчупен, но вероятно е бил симетричен на десния. Има три отвора с еднакъв диаметър, служещи за прикрепяне на изделието. При отворите не са регистрирани следи от износване. Вероятно е бил прикачен към лента от тънки растителни влакна[44]. Върху елипсовидната част на фигурката е гравирано изображение на воин в профил наляво, коленичещ на дясното си коляно. Лявата ръка е изпъната напред, дланта на ръката докосва слабо левия крак в началото, без да достига коляното. Войнът е представен детайлно с представителна униформа. Краката са обути в обувки или ботуши. Снаряжението е представено от шлем и броня. Шлемът е представена в профил посредством вдлъбнатини в областта на очите и скулите. Предполага се, че се състои от две части – подвижна и неподвижна. Две ленти се спускат от силно извитата горна задна половина на шлема. Те следват извивката на гърба и стигат до кръста на воина. Може да се предположи, че подвижната предна част на шлема е изработена от кожа или някакъв друг органичен материал. Защитата на ръцете на воина, от подмишниците до китките, е осигурена с фиксирани ръкави, съставени от гъвкави пръстени. Долна част на тялото е покрита вероятно с източната „мъжка рокля“ – т.нар. кафтан, който пада свободно до глезените. Представеният без допълнителни подробности колан, плътно обхваща кръста около бронята и кафтана. Отстрани е изобразен V-образен орнамент, който може би представлява ремък за окачване на

Фигура 11. Костна фигурка от крепостта „Августа“ до с. Хърлец, обл. Враца (*Minaeva* 2013: 68, ill. 9; *Stanilov*, *Komatarova-Balinova* 2018: 375-392)
Figure 11. A bone figurine from the „Augusta“ Fortress to the village of Harlets, district Vratsa (*Minaeva* 2013: 68, ill. 9; *Stanilov*, *Komatarova-Balinova* 2018: 375-392)

[40] *Zlatarski* 1970: 564-566.
[41] *Mikov* 2010: 207-227.
[42] *Minaeva* 2013: 68, ill. 9; *Stanilov*, *Komatarova-Balinova* 2018: 375-392.
[43] Разкопките са проведени през 70-те години на XX в., под ръководството на Спас Машов. Фигурката се съхранява в РИМ Враца с инв. № В 263.
[44] *Stanilov*, *Komatarova-Balinova* 2018: 375-392.

меч/сабя. Острието на оръжието е представено с лека извивка при върха. Изображението е твърде схематично и не може да се определи с точност вида на оръжието (меч или сабя). В долната част на десния рог на костната фигурка са гравирани схематично образите на трима воини в профил наляво седнали в лодка (ладия). Лодката е представена със заоблено дъно. Тя завършва с правоъгълна „рамка", която вероятно представлява някаква надстройка. Изобразеното гребло с дълга дръжка и ромбовидна лопата показва вероятно как е бил управляван плавателният съд. Три кръгли щита покриват телата на воините до брадичката. В центъра на щитовете е представено умбо. Крайният щит е украсен с орнамент от врязани линии, наподобяващ „спици". Той и фигурата на воина до него са изобразени по-големи от останалите. Вероятно идеята на майстора, изработил сцената е била да отличи съответния персонаж, който може би е с по-висок военен ранг от останалите. Между „носа" на лодката и първия воин е представено късо копие с ромбовиден връх. Според изображенията, костната фигурка би могла да се определи като триумфален амулет. Това би могло да се изтълкува от тържествената позиция на коленичещия воин с коляно напред. Дланта на ръката му е удължена вероятно с цел да се представи церемония във връзка с триумф[45]. Предполага се, че костната фигурка-амулет от крепостта „Августа" до с. Хърлец е част от мъжко облекло. От центъра на Първата българска държава в днешна Североизточна България и Югоизточна Румъния не са известни подобни находки. Костни фигурки с аналогични гравюри върху тях се откриват в обширните територии от Близкия изток до Централна Азия и Северен Кавказ. Според една част от изследователите, тези фигурки са с тюркски произход, а според друга, те са част от централноазиатските и персийски традиции. Подобни изображения са гравирани върху фрагмент от костен реликварий открит в могила № 3 от некропола Талово II до гр. Шахти, Ростовска област, Русия[46] и върху костни плочки намерени в разрушен гроб в некропола Шиловка, Уляновска област, Русия[47]. Последните

Фигура 12. Кана № 2 от съкровището Над Сент Миклош (Банат) (*Berger, Zhuber-Okrog* 2017: 83-85)
Figure 12. Jug № 2 from the treasure of Nagy-Szent-Miklos (Banat) (*Berger, Zhuber-Okrog* 2017: 83-85)

се отнасят към културната група „Малая Перешчепина-Шиловка" и по-конкретно в района на разпространението ѝ между река Днепър, Алтай, Северното Черноморие и централното течение на Волга.

За изследването на въоръжението по изобразителни паметници интерес представлява откритото през 1799 г. златно съкровище от Надсентмиклош (Банат). То включва общо 23 златни съда. Любопитна находка е кана № 2, върху която има изображение на тежковъоръжен конник **(Фиг. 12а, б)**[48]. Върху повърхността ѝ има четири отделни релефни сцени, представени в медальони. В случая ще се съсредоточим върху тази, представяща тежковъоръжен конник, влачещ с лявата си ръка пленник за косата, а за седлото му е закачена човешка глава. Воинът е облечен в плетена ризница и е с конусовиден шлем с две пера. Около кръста има препасана с колан ризница, покриваща главата и врата. Налични са също така наръкавници и наколенници. На дясното си рамо държи копие, от което се спуска знаме и две ленти[49]. Съкровището е датирано VII–IX в. Предполага се, че съдовете от колективната находка, повечето от които са изработени от 22-каратово злато, са били дар за някой от българските ранносредновековни владетели. Трябва да се отбележи, че съкровището е съставено от асинхронни златни съдове, като върху някои от тях има християнски символи[50]. Сцената върху кана №

[45] *Stanilov, Komatarova-Balinova* 2018: 375-392.
[46] *Glebov, Ivanov* 2007: 174-177, ill.8-10; *Stanilov, Komatarova-Balinova* 2018: 375-392.
[47] *Bagautdinov, Bogačev, Zubov* 1998: 106-108, Abb. 21; *Stanilov, Komatarova-Balinova* 2018: 375-392.
[48] *Berger, Zhuber-Okrog* 2017: 83-85.
[49] *Zhuber-Okrog* 2017: 84.
[50] Прави впечатление, че съдовете се отличават по техника и качество на изработка. Някои от тях са с изключително богата украса, при други напълно липсва. Това дава основание да се предположи, че съдовете са изработени от различни майстори-торевти от различни култури. Формата на кана № 2 е характерна за съдовете от този тип в Сасанидски Иран. Подобна кана е открита в Акбатана (Западен Иран). Тя се отличава единствено по качеството на метала, от който е изработена. Потвърждение за персийския произход на кана № 2 от съкровището, е ловната сцена, представена в един от четирите медальона, украсяващи повърхността ѝ. Съответният

2 намира аналогии с изображение на легендарния богатир Рустам от миниатюра в персийския ръкопис „Шах-наме“ („Книга на царете“) от Фирдоуси[51].

Сложна задача е проучването на фехтовалните техники и прийоми с меч за периода до XIII в. в Европа. Това е така, тъй като липсват ръкописи с миниатюри, в които да са изобразени конкретно отделни фехтовални позиции и удари. Следователно, единственият начин за изследване на фехтовалното изкуство през Ранното средновековие е да се търсят възможни аналогии с фехтовалните техники от Зрялото средновековие. Представените батални сцени от ранносредновековните миниатюри, обикновено са в по-общ план, като фигурите и въоръжението са представени по-схематично. В някаква степен по-подробно са представени бойните сцени в „Гобелена от Байо“, изработен в град Кент, през 80-те години на XI в. Гобленът е дело на епископ Одон, доведен брат на херцога на Нормандия и впоследствие крал на Англия – Уилям I Завоевателят (1066–1087). Част от изобразените върху гобелена исторически събития представят случилото се на 14-ти октомври 1066 г. в Британия, а именно – прословутата битка при Хейстингс между норманите на Уилям I и англосаксите на крал Харолд II Годуинсън (1022–1066). Последният загива в това сражение **(Фиг. 13а)**[52]. Макар и представени схематично се забелязва, че част от рицарите са изобразени с едноостри мечове, което би могло да е свидетелство за варяжки наемници или за военна плячка, взета след разгрома над варягите на Харалд Хардрада в битката при Самфорд Бридж, няколко дни преди тази при Хейстингс, на 25 септември 1066 г. **(Фиг. 13б)**[53]. В нея загива норвежкият крал и основател на Осло – Харалд Хардрада (Суровият)[54]. Възможно е едноостриите мечове, които са характерни за скандинавското въоръжение, да са били взети като военна плячка от рицарите на Уилям I и да са използвани в битката при Хейстингс, както са изобразени в „Гобелена от Байо“. Въпреки всичко, фокусът на изображенията от гобелена е върху общите сцени на битка, а не върху отделните фехтовалните прийоми и позиции.

Както стана дума по-горе, ръкописи-наръчници по фехтовка се появяват едва през Зрялото средновековие. Един от най-ранните от тях е късносредновековният западноевропейски ръкопис „Royal Armouries Ms.I.33“, датиран в периода края на XIII–XIV в.[55] Той е съставен от 32 листа с миниатюри, представящи подробно отделни фехтовални позиции и удари с меч и buckler (малък кръгъл щит). Ръкописът е от периода 1270–1320 г. и е създаден във Франкония. Повечето изследователи са на мнение, че е дело на анонимен автор. Според други, той е дело на свещеник на име Лютгер,

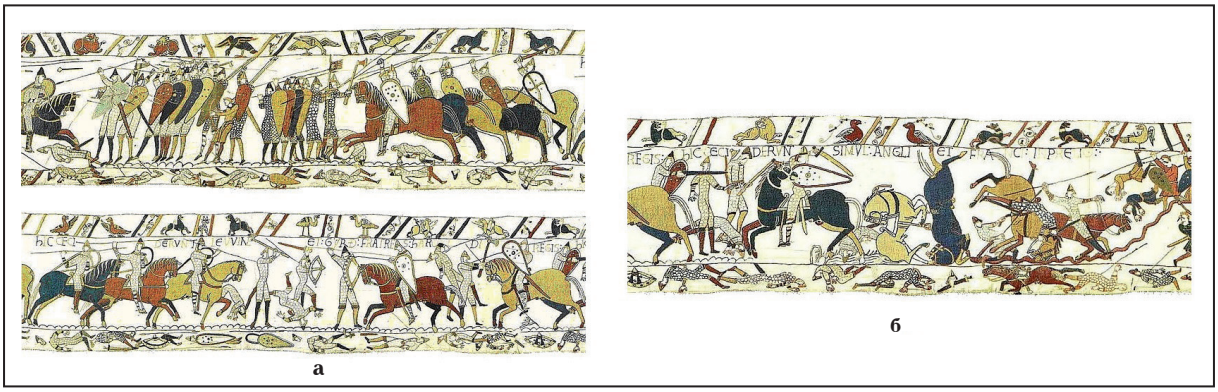

а **б**

Фигура 13. Сцени от Гобелена от Байо: **а.** Сцена № 52, представяща смъртта на братята на крал Харолд (*Barthélemy* 2010: 33); **б.** Сцена № 53, представяща битка между франки и англи (*Barthélemy* 2010: 33)
Figure 13. Scenes from the Bayeux Tapestry: **a.** Scene № 52 depicting the death of King Harold's brothers (*Barthélemy* 2010: 33); **b.** Scene № 53, depicting a battle between the Franks and the Angles (*Barthélemy* 2010: 33)

сюжет намира точни паралели с изображения върху сребърни персийски съдове. Представянето на отделни сцени „затворени“ в кръг е изключително характерно за персийското изкуство. Поради тази причина често са били орнаментирани кръгли сребърни блюда. Напълно възможно е кана № 2 да е изработена по поръчка на някой ирански шах, който да е представен в ловната сцена върху съда.

[51] https://caa-network.org/archives/17549. Ръкописът се съхранява в Музея на Давид в Копенхаген (Дания), с инв. № 3/1988.

[52] *Barthélemy* 2010: 33.

[53] *Barthélemy* 2010: 33.

[54] Същият е бил призован на помощ от византийците при потушаването на въстанието на Петър Делян през 1040 г.

[55] От 1996 г. ръкописът се съхранява в Royal Armouries Museum в град Лийдс.

за когото се споменава на няколко места в ръкописа. Той е известен още и като „ръкопис на Валпурга“, тъй като част от фигурите в него са образ на жена-фехтовач, която в текста е спомената с това име. Някои предполагат, че е възможно да става дума за св. Валпурга[56].

Поради малкия брой находки на мечове и саби в българските земи, както и информацията за масовото въоръжение на българите през периода на Първото българско царство, която е известна от художествените паметници, възниква логичният въпрос – възможно ли е с този тип оръжия за близък бой да са били въоръжени единствено представителите на военния елит, а с копия – основната част от войската? Както стана ясно по-горе, прави впечатление, че често в изображенията на българската войска от византийските ръкописи, главнокомандващият е въоръжен със сабя и е представен начело, водещ армия от копиеносци или стрелци. Възможно е да става въпрос за същите представители на военния елит, за които имаме данни, че са притежавали, а вероятно са и отговаряли за разпределението на шлемовете и ризниците сред командваната от тях войскова част. Именно за този елит се споменава в ранносредновековните каменни надписи от българските земи, изписани на средногръцки език[57]. Освен данни за „прабългарските“ военни титли, част от тях ни дават информация и за начина, по който най-вероятно се е разпределяло защитното въоръжение и по-конкретно шлемовете и ризниците в българската войска през Ранното средновековие. Това е повод за извод, че този тип снаряжение се е водило под отчет от държавната власт и неговата изработка е представлявала държавен монопол. Може да се предположи, че по същия начин под отчет са се водили мечовете и сабите, но до този момент нямаме подобни писмени свидетелства. Към подобни разсъждения насочват и данните, които откриваме в „Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите“ („Responsa Nicolai I papae ad consulta Bulgarorum“), където са представени данни относно държавния контрол и смъртните наказанията при немарлива поддръжка на въоръжението, конете и снаряжението на войниците[58]. Интересни сведения получаваме и от арабския историк Ал-Масуди относно действалата в Първото българско царство забрана под заплаха от смъртно наказание в мирно време да бъдат яздени бойните коне[59]. Тези данни са косвено доказателство, че в първата българска държава е действал държавен монопол над производството, разпределението и поддръжката на въоръжението, както и централизиран подход в областта на военното дело.

Ако излезем от рамките на информацията от византийските художествени паметници и насочим вниманието си към наративите, ще установим, че мечовете и сабите не са само елитарно въоръжение. Липсата на голям брой ранносредновековни находки на този вид оръжия вероятно се дължи на скъпата и сложната им изработка, както и на символизма, който те „носят“, което, от своя страна, предполага продължителен период на употреба и предаване на едно и също оръжие от поколение на поколение. Също така трудно можем да си представим, че ранносредновековната византийска или българска кавалерия е воювала в близък бой само с копия, брадви и други. По всяка вероятност хладните клинови оръжия са едно от основните оръжия на конницата. Високата им стойност не е позволявала на притежателите им да ги поставят като гробни дарове, както се случва с други елементи на въоръжението, както например с върховете на копия или стрели. Това вероятно е и една от причините за сравнително малкия брой, открити у нас, находки на мечове и саби.

Поради проблемите, свързани с актуалността на въоръжението, представено в ранносредновековните художествени паметници, е необходимо изключително голямо внимание, особено когато става въпрос за изследване на средновековните видове и типове оръжия според данните от изображения.

Проучването на аспектите на военното дело и в частност на нападателното въоръжение за близък бой е важно, тъй като дава отговори на редица въпроси, свързани с нивото на технологично развитие на произвеждалите и използвалите го общества. Също така дава информация за употребяваните от тях ресурси и социалната им организация. Оръжието е не само средство за убиване, но и инсигния на властта, нещо, което ясно се откроява в писмените и художествени паметници. То (ловно и/или бойно) е присъщо на човека от най-дълбока древност. Въоръжението винаги е било, е, и ще бъде във фокуса на изучаването на човешкото минало и настояще.

[56] http://www.tandfonline.com/doi/full/10.1179/0078719112Z.0000000003.
[57] *Beshevliev* 1979: 193-205.
[58] *Latinski izvori za balgarskata istoriya* 1960: 91.
[59] *Petrov, Gyuzelev* 1978: 128.

БИБЛИОГРАФИЯ

Извори (Primary sources)

Chatzelis, *Harris* 2017: *Chatzelis* Georgios, *Harris* Jonathan. A Tenth-Century Byzantine

Military Manual: The Sylloge Tacticorum. New York.

Komnene 1972: *Komnene*, Anna. „Алексиада" ['Aleksiada']. – Гръцки извори за българската история [Gratski izvori za balgarskata istoriya], No. 8, 7-149.

McGeer 1994: *McGeer*, Eric. The Praecepta militaria of the Emperor Nikephoros II Phokas (963-969). In: Sowing the Dragon's Teeth: Byzantine Warfare in the Tenth Century. Washington, 3-78.

Nicolai I papae 1960: *Nicolai I papae*. 'Responsa Nicolai I papae ad consulta Bulgarorum'. – Латински извори за българската история [Latinski izvori za balgarskata istoriya], No. 2, 65-125.

Porphyrogenitus 1964: *Porphyrogenitus*, Constantinus. 'De Ceremoniis aulae Byzantinae'. – Гръцки извори за българската история [Gratski izvori za balgarskata istoriya], No. 5, 220-229.

Porphyrogenitus 1964: *Porphyrogenitus*, Constantinus. 'De administrando imperio'. – Гръцки извори за българската история [Gratski izvori za balgarskata istoriya], No. 5, 198-220.

Zonaras 1968: *Zonaras*, Joannes. „История" ['Istoriya']. – Гръцки извори за българската история [Gratski izvori za balgarskata istoriya], No. 7, 149-208.

***Литература* (Secondary sources)**

Anker 1998: *Anker*, Ellen. What Life Was Like. Amid Splendor and Intrigue: Byzantine Empire AD 330-1453.Virginia.

Bagautdinov, *Bogačev*, *Zubov* 1998: *Bagautdinov*, Riza, Aleksey *Bogačev*, Sergey *Zubov*. Праболгары на Средней Волге [Prabolgary na Sredney Volge]. Samara.

Barthülemy 2010: *Barthülemy*, Dominique. Рицарството: От антична Германия до Франция през XII век [Ritsarstvoto – Ot antichna Germaniya do Frantsiya prez 12 vek]. Sofia.

Berger, *Zhuber-Okrog* 2017: *Berger*, Sarah, Karoline *Zhuber-Okrog*. Златното съкровище от Надсентмиклош [Zlatnoto sakrovishte ot Nagyszentmiklys]. In: Национален археологически музей: Каталози [Natsionalen arheologicheski muzey: Katalozi]. 6. Sofia, 77-161.

Beshevliev 1979: *Beshevliev*, Veselin. Първобългарски надписи [Parvobalgarski nadpisi]. Sofia.

Bozhkov 1972: *Bozhkov*, Atanas. Миниатюри от Мадридския ръкопис на Йоан Скилица [Miniatyuri ot Madridskiya rakopis na Yoan Skilitsa]. Sofia.

Duychev 1962: *Duychev*, Ivan. Миниатюри на Манасиевата летопис [Miniatyuri na Manasievata letopis]. Sofia.

Georgiev 1986: *Georgiev*, Pavel. Находка от викингско време [Nahodka ot vikingsko vreme]. – Музеи и паметници на културата [Muzei i pametnitsi na kulturata], No. 3, 19-23.

Georgiev 2008: *Georgiev*, Pavel. Калъп за монетовидни знаци (брактеати) с псевдокуфически надпис от Плиска [Kalap za monetovidni znatsi (brakteati) s psevdokuficheski nadpis ot Pliska]. In: Юбилеен сборник в чест на 100-годишнината от рождението на д-р Васил Харалanов (1907–2007) [Yubileen sbornik v chest na 100-godishninata ot rozhdenieto na d-r Vasil Haralanov (1907–2007)]. Shumen, 353-364.

Glebov, *Ivanov* 2007: *Glebov*, Vyacheslav, Aleksey *Ivanov*. Кочевническое погребение хазарского времени из могильника Таловый II [Kochevnicheskoye pogrebeniye khazarskogo vremeni iz mogil'nika Talovyy II]. In: Средневековые древности Дона: Материалы и исследования по археологии Дона [Srednevekovyye drevnosti Dona: Materialy i issledovaniya po arkheologii Dona]. 2. Moskva, Jerusalem, 154-177.

Hoffmeyer 1966: *Hoffmeyer*, Ada. Military Equipment in the Byzantine Manuscript of Scylitzes in Biblioteca Nacional de Madrid. – Gladius, No. 5, 1-194.

Kamburov 2021: *Kamburov*, Samuil. Early Medieval Weapons for Close Combat of North European Origin Found within Present-day Bulgarian Territory. – Bulgarian e-Journal of Archaeology Supplements, No. 8, 89-116.

Kolias 1988: *Kolias*, Taxiarchis. Byzantiniche Waffen: Ein Beitrag zur byzantinischen Waffenkunde von den Anfдngen bis zur lateinischen Eroberung. Wien.

Kolias 2012: *Kolias*, Taxiarchis. Византийски оръжия [Vizantiyski orazhiya]. Veliko Tarnovo.

Mikov 2010: *Mikov*, Rumen. Ромфеята от Кабиле в контекста на проблемите, свързани с датирането на оръжията от тази категория. Разпространение и производство [Romfeyata ot Kabile v konteksta na problemite, svarzani s datiraneto na orazhiyata ot tazi kategoriya. Razprostranenie i proizvodstvo]. – Stephanos Archaeologicos: In honorem Professoris Stephcae Angelova. Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis, No. 5, 207-227.

Minaeva, *Holmquist* 2012: *Minaeva*, Oksana, Lena *Holmquist*. Български паралели на източните находки на металопластиката от Бирка [Balgarski paraleli na iztochnite nahodki na metaloplastikata ot Birka]. Plovdiv.

Minaeva 2013: *Minaeva*, Oksana. Викингски

находки на Балканите: Функция, семантика, стилова интерпретация [Vikingski nahodki na Balkanite: Funktsiya, semantika, stilova interpretatsiya]. Sofia.

Oakeshott 1960: *Oakeshott*, Ewart. The Archaeology of Weapons: Arms and Armour from Prehistory to the Age of Chivalry. Woodbridge.

Ovcharov 1982: *Ovcharov*, Dimitar. Български средновековни рисунки – графити [Balgarski srednovekovni risunki – grafiti]. Sofia.

Petrov, Gyuzelev 1978: *Petrov*, Petar, Vasil *Gyuzelev*. Христоматия по история на България [Hristomatiya po istoriya na Balgariya]. 1. Sofia.

Popov 2016: *Popov*, Stoyan. Early mediaeval sword and sword-pommels from North-Eastern Bulgaria. – Русский сборник [Russkiy sbornik], No. 8(1), 109-112.

Primov 1981: *Primov*, Borislav. Укрепване и териториално разширение на Българската държава през първата половина на IX век [Ukrepvane i teritorialno razshirenie na Balgarskata darzhava prez parvata polovina na 9 vek]. In: История на България [Istoriya na Balgariya], 2, Sofia, 130-160.

Rabovyanov 2011: *Rabovyanov*, Deyan. Early Medieval sword guards from Bulgaria. – Archaeologia Bulgarica, No. 15(2), 73-86.

Rabovyanov 2013: *Rabovyanov*, Deyan. Средновековни предпазители за меч от България [Srednovekovni predpaziteli za mech ot Balgariya]. – Приноси към българската археология [Prinosi kam balgarskata arheologiya], No. 7, 99-114.

Stanilov, Komatarova-Balinova 2018: *Stanilov*, Stanislav, Evgeniya *Komatarova-Balinova*. Ein Beinamulett aus den Ruinen der rцmischen Stadt Augusta. In: Sonderdruk Monographien des RGZM, Band 150. Mainz, 375-392.

Sybel 1909: *Sybel*, Ludwig von. Christliche Antike: Einfьhrung in die altchristliche Kunst: Plastik, Architektur und Malerei. 2. Marburg.

Werner 1988: *Werner*, Joachim. Погребалната находка от Малая Перешчепина и Кубрат – хан на българите [Pogrebalnata nahodka ot Malaya Pereshchepina i Kubrat – han na balgarite]. Sofia.

Yotov 2003: *Yotov*, Valeri. Накрайници от групата „германски четириног звяр“ в „животинския стил на Балтийско море“ [Nakraynitsi ot grupata ‘germanski chetirinog zvyar“ v „zhivotinskiya stil na Baltiysko more’]. – Плиска-Преслав [Pliska-Preslav], No. 9, 132-135.

Yotov 2003: *Yotov*, Valeri. The Vikings on the Balkans. Varna.

Yotov 2004: *Yotov*, Valeri. Въоръжението и снаряжението от българското Средновековие (VII–XI век) [Vaorazhenieto i snaryazhenieto ot balgarskoto Srednovekovie (7–11 vek)]. Sofia.

Yotov 2008: *Yotov*, Valeri. The Vikings on the Balkans (10th–11th centuries). Strategic and tactical changes. New archaeological data on the weaponry. – Arhaeologia Baltica, No. 8, 321-327.

Yotov 2011: *Yotov*, Valeri. Byzantine Time Swords (10th –11th Centuries) in Romania. – Studia Universitatis Cibiniensis (Series Historica), No. 8(1), 35-45.

Yotov 2014: *Yotov*, Valeri. Византийският меч (VII–XI век) [Vizantiyskiyat mech (7–11 vek)]. In: Цар Самуил (+ 1014) в битка за България [Tsar Samuil (+ 1014) v bitka za Balgariya]. Sofia, 91-103.

Yotov 2015: *Yotov*, Valeri. Предпазител на меч от Плиска [Predpazitel na mech ot Pliska]. – Плиска-Преслав [Pliska-Preslav], No. 11, 233-241.

Yotov 2018: *Yotov*, Valeri. Data about northmen`s presence in the Lower Danube area. – Studia Romana et Mediaevalia Europaensia, No. 13, 467-484.

Yotov, *Valeriev*, *Totev* 2018: *Yotov*, Valeri, Yoto *Valeriev*, Boyan *Totev*. Traces of Scandinavian Warriors’ Presence on the Balkans. – Acta Musei Varnaensis, No. 10(1), 103-122.

Zlatarski 1970: *Zlatarski*, Vasil. История на българската държава през средните векове. История на Първото българско царство. Епоха на хуно-българското надмощие (679 – 852) [Istoriya na balgarskata darzhava prez srednite vekove. Istoriya na Parvoto balgarsko tsarstvo. Epoha na huno-balgarskoto nadmoshtie (679 – 852)]. 1(1). Sofia.

Електронни ресурси (Sites)

Europeana – https://www.europeana.eu/en/item/22/_21525

Europeana – https://www.europeana.eu/en/item/22/_21524

Kellett 2013: *Kellett*, Rachel. Royal armories MS I.33: The judicial combat and the art of fencing in thirteenth- and fourteenth- century German literature – http://www.tandfonline.com/doi/full/10.1179/0078719112Z.0000000003

Рыжеволосый Рустам – мифический герой Шахнаме [Ryzhevolosyy Rustam – mificheskiy geroy Shakhname] – https://caa-network.org/archives/17549

Data on the Warfare and Bladed Weapons on the Balkans from the 7th – 11th Century in Artistic Sources

Samuil Kamburov

In the present study was analyzed the data related to the development of a cold weapons in the Balkans within 7th – 11th century, according to artistic monuments. Particular attention to some miniatures within manuscripts is paid. That provides direct or indirect information about the development of early medieval warfare and armaments of Byzantium and the First Bulgarian Kingdom, that arosed on ancestral Byzantium territories. In the pictorial medieval monuments from South-Eastern Europe considered in the present study, it is noteworthy that the warriors are mostly armed with spears, while with sabers and swords are mostly rulers and high-ranking military figures depict. This presupposes the existence of a certain symbolism towards this type of cold weapon and its definition as an insignia of power and prestige.

However, if we go beyond information from Byzantine artistic monuments and turn our attention to narratives, we will find that swords and sabers are not just elite weapons. The lack of a large number of early medieval finds of bladed weapons in the territory of the Lower Danube is probably due to their expensive and complex manufacture, as well as the symbolism that they 'carry', which in turn implies a long period of use and transmission from generation to generation.

ΜΑΡΓΙΟΤΤΙ
ΧΡΙΣΤΟΔΥΛΟ
ΝΤΟΣ 1866
ΦΕΒΡΥΑΡΙΥ

The Unknown Epistolary Heritage of Professor Petar Dinekov in the Sofia Branch of the Central State Archives of Bulgaria: A Contribution to Our Cultural History

Maya Ivanova
Cyrillo-Methodian Research Centre,
Bulgarian Academy of Sciences

The article is dedicated to the 30th anniversary of the death of Prof. Petar Dinekov

Abstract: *Prof. P. Dinekov is one of the most eminent Bulgarian humanities scholars of the twentieth century, who has his own place in Bulgarian science and Bulgarian culture. The discovery of a vast array of unprocessed Polish correspondence in his personal collection – 1987K – in the Central State Archives has become a kind of cultural event. These are letters addressed to P. Dinekov by Polish scholars and intellectuals from various humanitarian fields. The aim of my study is to reveal the intellectual processes that ranked our intellectuals next to the European ones in the recent past, namely from the 30s to the 90s of the 20th century.*

Keywords: archival documents, correspondence
Ключови думи: архивни документи, кореспонденция

Dr Maya Ivanova is Associate Professor at the Cyrillo-Methodian Research Centre of the Bulgarian Academy of Sciences, specialist in the field of Palaeo-Slavic Studies with research interests also in Medieval Bulgarian history and culture.
E-mail: maya.devmo@gmail.com

For the philologist, archives have always been and will continue to be an attractive space – literally and figuratively. No matter how well described and researched, archives will always give us new knowledge, new fields of interpretation and new perspectives on the things we are familiar with. However, it is not uncommon for us to face the challenge of a raw material. Such was the case with the archival heritage of Prof. Petar Dinekov in the Central State Archives – Sofia[1]. The well-known archive fund 1987K is described and available for use. Until a few years ago, however, it was not known that part of it remained unprocessed. This information first appeared in the dissertation of Vasilena Bilyarska:

'His personal archive [of Prof. Dinekov] was registered in the CSA under № 1987K and consists of one processed inventory, numbering 4441 archival units. There are still unprocessed 7 boxes with documents of Acad. Dinekov submitted additionally to the archive. For the most part, this is a correspondence of the Bulgarian scholar with Russian, Polish, Czech, German, French and other scholars, mainly on personal matters, congratulations on various occasions and also

Petar Dinekov. 80s of the 20th century. Central State Archives of Bulgaria, fund 1987K, inventory 1, archival unit 4173, fot. 37

letters on literary matters. Among them, Polish-language documents predominate'[2].

The materials mentioned by V. Bilyarska are an integral part of Dinekov's archive fund in CSA, but since they remained unprocessed for a long time, it was impossible to study and use them. It is this corpus of materials that I call *the unknown archival heritage of Prof. P. Dinekov*. I was granted access to this part of the archive of P. Dinekov for the first time in the beginning of March 2020[3]. It turned out that the 7 library boxes mentioned by V. Bilyarska are in fact 12.

THE UNKNOWN ARCHIVAL HERITAGE OF PROF. P. DINEKOV IN CSA

From the very first examination I knew that this is a priceless treasure – and not just because of its large volume. The documents can be distributed as follows:

I. Biographical materials – both early from the pre-war years and later than that.

II. Scientific work of Prof. Dinekov – handwritten and typewritten versions of studies and articles, lectures written in Bulgarian, Polish and French.

III. Correspondence addressed to prof. Dinekov – from institutions and private citizens.

IV. Materials of different persons – articles, studies, dissertations, some of them with dedication to Dinekov.

These materials are currently under archival processing in the Central State Archives, and the aim is to create a second inventory along with the currently available one in fund 1987K[4].

THE POLISH CORRESPONDENCE AS PART OF THE UNKNOWN ARCHIVAL HERITAGE OF PROF. P. DINEKOV

All his conscious life P. Dinekov kept active correspondence. Today we have the letters addressed to him from the period 1934-1992. Many of them are available in inventory 1 of his fund. But we will get a complete picture if we add to them the letters from the unprocessed part of the fund. My work is dedicated to the letters related to Poland – in fact, they are more numerous than the others. In turn, they can also be classified according to their senders:

1. The main core are letters written in Polish by Poles. I include here the letters of Poles who have settled outside Poland – these are people who over time have been identified as citizens of the respective countries.

2. Letters from people of other nationalities who write to Prof. Dinekov in Polish. These are people with whom he made contact during his specialization in Poland in the 30s of the 20th century, or colleagues with whom he established professional contacts later and who are also graduates of Polish universities. Thus, the Polish language became a common language of communication between them and Dinekov.

---

[1] Prof. P. Dinekov leaves a rich archival heritage, which in Bulgaria is considered relatively well studied. According to his explicit instructions, his archive, personal library, and diaries were handed over after his death to various institutions: the archive is in the Central State Archives – Sofia and it is processed and classified as fund 1987K, inventory 1; the personal library was donated to the Ivan Vazov National Library in Plovdiv; the diaries are classified as Fund 904 in the Bulgarian Historical Archive of the Cyril and Methodius National Library. In recent years, this archival heritage in turn becomes object of scientific research (*Bilyarska* 2011: 231-278; *Bilyarska* 2015); some historical and literary topics were developed on the base of these archival documents (*Belcheva* 2016; *Belcheva* 2017; *Dinekov* 2020; *Dinekov* 2021); parts of Prof. Dinekov's diaries have also been published so far (*Diaries* 2015).

[2] *Bilyarska* 2015: 355.

[3] I would like to express my great gratitude to the Chairman of the State Agency for Archives, Assoc. Prof. Mihail Gruev, and to the Directorate of CSA – Sofia for their assistance and for the privilege to work with the undescribed materials.

[4] I take part in the processing of the letters from Poles and of other materials related to Poland.

3. There is a small group of senders who are Poles but write to prof. Dinekov both in Polish and in Bulgarian and from a certain moment the Bulgarian language predominates.

4. Letters from Bulgarians sent to P. Dinekov during his specialization in Poland in the 30s of the 20th century.

5. Letters from Bulgarians written to P. Dinekov during their educational or professional residence in Poland – they date mainly from the 60s up to the 90s of the 20th century.

6. In a separate group I place the institutional letters to Dinekov, sent by Polish universities, cultural institutions, societies, commissions, editorial offices, and publishing houses.

The current project 'Digital Handbook of Cyrillo-Methodian Scientific Heritage' gave me the opportunity to shed light especially on this part of the correspondence addressed to Prof. Dinekov, which for brevity and convenience I call *the Polish correspondence*, and the results of my work will be presented in my handbook 'The Unknown Documentary Heritage of Prof. Petar Dinekov in the Central State Archives: The Correspondence of Polish Intellectuals in the 30s to the 90s of the 20th century'.

The letters of Polish Palaeo-Slavists to P. Dinekov constitute a core inside the preserved correspondence and at the same time they cannot be excerpted and considered independently without grasping the general idea for the wealthiness of the contacts between the Bulgarian scientist and the Polish intellectuals in a wide time range. Considering this very important fact, it must be said that the development of that specific module goes beyond the usual frames of the classical concept of *Cyrillo-Methodian studies* and expands its scope in the direction of general Slavic studies. The reasons for this expansion are the following:

1. The Cyrillo-Methodian Research Center was established on the idea of Prof. P. Dinekov, and he was its first director from 1980 to 1988. Everything related to his personality and professional work is part of the history of my scientific institution.

2. The available correspondence sheds light on our literary history from the recent past and at the same time places it in the context of the international Bulgarian-Polish and Polish-Bulgarian cultural contacts in the twentieth century. The letters testify to decades of continuous contacts between P. Dinekov and Polish intellectuals and colleagues. Among them are university professors working in various fields of philology – literary critics, linguists, textologists, medievalists, folklorists, historians, writers, poets, translators, editors. Many of the names of the senders are known to the Polish audience (and not so well known in Bulgaria), as they are representatives of cultural institutions such as major Polish universities, various scientific and educational departments of the Polish Academy of Sciences, various editorial and publishing houses with whom Dinekov was in connection. In many cases, through these letters we clarify some issues that are obscure or controversial from a literary point of view; there are many cases in which the letters inform us about forgotten or unfulfilled projects.

3. Starting from the specific letters, the study led me to specific Polish works on Bulgarian topics: textbooks, different types of stories, almanacs, anthologies, etc., in which I discovered most unexpectedly sections dedicated to old Bulgarian literature. These materials are not primary scientific works for medievistics, so in most cases they stayed out of the spotlight of the specialists. But they are undoubtedly an illustration of the knowledge of the old Bulgarian literature, and it is high time for them to be published and systematized. They represent a whole corpus, which should not be missed when talking and writing about the history of Bulgarian Cyrillo-Methodian studies.

4. In its entirety the available unprocessed correspondence undoubtedly represents a cultural heritage. As archivists emphasize: 'The development of the science is inconceivable without knowledge of the documentary sources. The larger the source base, the greater the opportunities of scientists for comprehensive research of a particular problem'[5].

5. Collected in a separate handbook, the data about the individual correspondents of P. Dinekov and about their letters to him unfold an interesting independent history of intellectual communication. In this aspect they have an informative, educational, and promoting character for various target groups of Bulgarian and Polish users.

6. P. Dinekov is from the generation that uses the classic paper letter as a means of communication, almost as important as the live communication. The conservation of the correspondence addressed to him shows that the Polish contacts were important for the Bulgarian scientist – a statement that is supported by all his activities, as well as by the notes in his diaries and by the books in his personal library. On the other hand, P. Dinekov accepted the letters as historical testimonies. This explains the preservation of such a large documentary epistolary

[5] *Vaptsarova, Ilieva* 2014: 18.

array. There are not many such cases in Bulgarian cultural history and that is why the correspondence of the scientist is a kind of phenomenon.

7. In the philological collegium it is known that Dinekov has passed on, along with the professional knowledge, his love for Poland and Polish culture to many of his students, doctoral students, and younger colleagues. The Bulgarian scientist played a similar role for many Poles, guiding them to affiliation to Bulgarian literature and culture. Over the years he has taken a direct or indirect part in the academic education of several Polish Slavists and Bulgarian philologists. In different periods of their professional philological development, he was a lecturer, mentor, and reviewer of their doctoral and / or habilitation theses defended at the universities of Warsaw, Krakow, and Poznan. The contacts with them are a direct consequence of P. Dinekov's contacts with the mentioned Polish universities and testify to an excellent cooperation at academic level.

According to the above-mentioned several signs of classification, I have singled out a total of 125 Polish correspondents, which will be presented in the handbook I am preparing[6]. For each of them there is a separate section structured according to a pre-selected scheme.

STRUCTURE OF THE HANDBOOK

1. Last name and first name of the correspondent in Bulgarian. The names according to the original Polish spelling are given in brackets.

2. Picture of the correspondent.

3. A short section describing the life and the professional activity of the correspondent.

4. The most fundamental (selected) bibliography in two sections: A. Related to the work of the individual, with the emphasis on publications related to Bulgaria and B. Publications on the personality and professional activity of the correspondent.

5. General information about the letters sent to Dinekov from each correspondent. The letters have identification that will serve for the creation of the new inventory 2 of the 1987K fund: they are listed by their number and chronological order. At this stage, they cannot be entered as specific archival units, as the entire inventory is not complete.

6. Specific information for individual letters is presented chronologically and contains the following data: date (noted by the correspondent in the letter; if it is not written, it is recovered through the postal stamps or indirectly, if possible); place in which the letter was written (or place from which the letter was sent); type of letter: classic letter in an envelope, open postcard, greeting card, business card with or without accompanying text, etc.; handwritten or printed; signed (with full name and surname, only with first name, with handwritten signature, with initial(s), etc.); language (the language is usually Polish, but there are some exceptions, which were mentioned above).

Letters that are interesting from a professional point of view are annotated. If the content is important for Bulgarian and Cyrillo-Methodian studies, I publish the letter in printed form in Polish and / or translated into Bulgarian.

7. As far as possible, the text is illustrated with photographs.

8. In the digital form of the handbook there is an option for easy reference to the names and institutions mentioned in the letters, related to the professional activity of the correspondent or of Dinekov; geographical names; book titles, or different types of publications.

It is clear that the handbook I am preparing will be an informative product with a dictionary-encyclopaedic character. It will contain an introductory study that will make the reader acquainted with the main problems and will reveal the intellectual processes that ranked our intellectuals next to the European ones in the recent past – from the 30s to the 90s of the twentieth century.

[6] I have classified the Polish institutions (universities, institutes, publishing houses, commissions, societies, etc.) separately and they will not be presented in that handbook.

BIBLIOGRAPHY

Belcheva 2016: *Belcheva,* Evelina. Самотен в своето време [Samoten v svoeti vreme]. Book 1, Sofia.

Belcheva 2016: *Belcheva,* Evelina. Златорожката връзка (Петър Динеков – Владимир Василев, два портрета в ретро от натура) [Zlatorozhkata wrazka (Petar Dinekov – Vladimir Vasilev, dva portreta v retro ot natura)], Sofia.

Bilyarska 2011: *Bilyarsk*a, Vasilena. Ранните дневници и спомени на акад. Петър Динеков. Раждането на учения и човека на перото [Rannite dnevnitsi i spomeni na akad. Petar Dinekov. Razhdaneto na ucheniya i choveka na peroto]. – In: Известия на държавните архиви [Izvestiya na darzhavnite archivi], no. 101, 231–278.

Bilyarska, 2016: *Bilyarska*, Vasilena. Кирилометодиевистиката в личния архив на академик Петър Динеков в ЦДА [Kirilometodievistikata v lichniya arhiv na akademik Petar Dinekov v TsDA]. PhD Dissertation, defended at the Cyrillo-Methodian Research Centre at the Bulgarian Academy of Sciences.

Vaptsarova, Ilieva 2014: *Vaptsarova*, Gabriela, Darina *Ilieva*. Българо-полски културни и научни връзки XIX–XX век на базата на документални източници от НА–БАН [Balgaro-polski kulturni i nauchni vrazki XIX–XX vek na bazata na dokumentalni iztochnitsi ot NA–BAN]. – In: Полша и поляците в новата българска история (средата на XIX – средата на XX век) [Polsha i polyatsite v novata balgarska istoriya (sredata na XIX – sredata na XX vek], Sofia, 10–19. http://clphchm.bas.bg/archiv_doc_info/Conf_BG-PL_21-22032014.pdf

Dinekov 2020:Петър Динеков. Записки от „прехода“. Кн. 1. (17 октомври 1989 – 17 октомври 1990) [Petar Dinekov. Zapiski ot ‘prehoda’]. Book 1 (October 17, 1989 – October 17, 1990). Manuscript reading and selection: Evelina Belcheva. Sofia.

Dinekov 2021:Петър Динеков. Записки от „прехода“. Кн. 2 (22 октомври 1990 – 22 февруари 1992) [Petar Dinekov. Zapiski ot ‘prehoda’]. Book 2 (October 22, 1990 – February 22, 1992). Presented by: Evelina Belcheva. Sofia.

Diaries 2015: Петър Динеков. Дневници 1933–1992 [Petar Dinekov. Dnevnitsi 1933–1992]. T. I (1933–1937; 1958–1966). Sofia.

Непознатото епистоларно наследство на проф. Петър Динеков в Централния държавен архив в София: принос в културната ни история

Мая Иванова

Проф. П. Динеков един от най-известните български учени хуманитаристи на XX в., който има свое собствено място в българската наука и култура. Архивното му наследство е добре описано и проучено. Затова откриването на голям масив необработена полска кореспонденция в личния му фонд 1987К в ЦДА се превърна в своеобразно културно събитие. Става въпрос за писма, адресирани до П. Динеков от полски учени и интелектуалци от различни хуманитарни направления. С настоящата статия представям работата си по проекта „Дигитален справочник на кирило-методиевското научно наследство“ (в рамките на проекта КИРИЛОМЕТОДИКОН), за който подготвям раздела „Полски филолози, интелектуалци, научни и културни институции в кореспонденция с проф. П. Динеков (30-те – 90-те г. на XX в.)“. Целта на моята работа е да станат видими интелектуалните процеси, причислили нашата интелигенция към европейската в посочените десетилетия.

The Bulgarian Revival in the Memories about Deeds and Events of its Builders: The Memoirs of Ekaterina Vassileva

Nedka Kapralova
Institute for Literature, Bulgarian Academy of Sciences

Abstract: *This publication presents an underknown woman figure of the Bulgarian National Revival. Ekaterina Vassileva belongs to two national traditions – the Romanian and the Bulgarian. Together with her husband Mihail Vassilev, she takes part in the establishment of the Bulgarian Literary Society in Braila. She writes in Romanian and in French. She is the author of memoirs, poems and articles and the prose poem 'The Epic Bulgaria' which she gives as a gift to the Russian emperor Alexander II in 1877, and to the Bulgarian prince Alexander I Battenberg in 1882.*

Keywords: Women writers, bilingual authors, embroidered portraits, public and patriotic activity

Ключови думи: жени писатели, двуезични автори, бродирани портрети, обществена и патриотична дейност

Nedka Kapralova is Associate Professor, Ph.D, in the Institute for Literature at the Bulgarian Academy of Sciences; head of Bulgarian National Revival Literature Section; specialist in history and sociology of the literature.
E-mail: nedkakapralova@gmail.com

Ekaterina Vassileva (1850, Ploesti, Principality of Wallachia – 1926, Paris, France) is a woman writer belonging to two traditions – the Romanian and the Bulgarian. She was born in Romania, but on her mother's side she comes from the renowned Diamandiev's family in Sliven, and during her whole life she is fighting – with the power of words and deeds, for the cause of enslaved Balkan Slavs and actively participates in the culture work of the Bulgarian diaspora in Romania. To a great extent, her works remain unknown for the Bulgarian audience as she writes in Romanian and French and shares with pain that she does not have a good command of her mother's Bulgarian language. She is the author of narrative poems and poems in Romanian, of articles written in Romanian and published in the bilingual Bucharest newspaper 'Otechestvo' [Fatherland]/ 'Patria', which are translated in Bulgarian by the editor of the newspaper Pandeli Kisimov. Furthermore, she is the author of another article in 'Turtsia' [Turkey] Newspaper, which is probably also translated from Romanian into Bulgarian language. She also leaves a book of memoirs written in French and published in Paris in 1923, where she describes the most important moments in her life. A copy of her memories is kept in the National Library 'St. St. Kiril i Metodiy'.

During the years, the life and work of Ekaterina Vassileva attract relatively low attention,

may be because of difficulties due to the language barrier. D. N. Minchev[1] devotes an article on her performances as part of the theatrical company of Dobri Voynikov and publishes a few of her poems translated in Bulgarian. The three performances of 'Velislava' staged by D. Voynikov's company in April-May 1870, the paper disputes provoked by the play in the print press of the Bulgarian national revival, and the participation of E. Vassileva in such paper disputes are studied in details by St. Karakostov[2]. N. Zhechev[3] gives valuable details about the activity of E. Vassileva and her husband Mihail Vassilev in the establishment of the Bulgarian Literary Society in Braila in 1869 and for her involvement in the creation of the women's society in Braila in May 1870. K. Boycheva[4] makes an original portrait of E. Vasileva. We can find information about E. Vasileva in the researches of V. Paskaleva[5], E. Siupiur[6], I. Ivancheva[7], N. Aleksandrova[8]. L. Malinova[9] publishes valuable document that sheds light on the last years of E. Vassileva's life, which is now stored in the archive of the Monarchic Institute

THE MEMOIRS

The memories of E. Vassileva are divided into two parts. She names the first part 'Chronicles of the Russian Dynasty' [„Летопис на руската династия"]. In these 'chronicles', however, she puts a few texts that do not have direct relevance to the history of the Russian dynasty, although one of them mentions the letters from Emperor Alexander II to her, which she keeps.

The second text, entitled 'Input' [„Увод"], praises France as the first among civilized countries and ends in a strange way, with a paragraph about woman's obligations for the proper education of her children.

Then comes 'Introduction' [„Въведение"] written in 1823 where Vassileva tells about the circumstances that have resulted in the publishing of her book: her acquaintance with General M. Savov and his request to write her memories about the two historic letters.

The prose poem 'The Epic Bulgaria' is the last text of the 'Chronicles of the Russian Dynasty', written in French language.

Her memories about the two meetings with the emperor are not mentioned in this part, as the logic would be when we speak about the history of the Russian dynasty, but in the second part presenting her 'authentic stories of my life'.

The memoirs of E. Vassileva are characterized with strong fragmentariness. Various events are not presented as a whole, in chronological sequence, but are 'put together' from reports scattered on different places. This is how several individual bodies are outlined in the following chronological sequence:

1. Memories of Turkish violence against the enslaved Bulgarian people. These memories are not her personal memories, they are not even her mother's memories, who has been taken out of Sliven as a child. These are rather legends retold by her relatives and fellow citizens in the Bulgarian diaspora in Ploesti and Braila.

2. Memories of her personal life (the acquaintance with her husband, her decision to marry him, their evenings at home when he has been telling her how the shepherd Geneviиve has saved Paris, how Jeanne d'Arc has saved France; memories about the establishment of the Literary Society; memories about Dobri Voynikov, about the staging of the drama 'Rayna Knyaginya' and about her own role in the staging of the play 'Velislava'.

3. Memories related to her meetings with the Russian Emperor Alexander II.

4. Memories about her first stay in Paris in 1880-1882 when she meets V. Hugo and gives him a copy of her poem 'The Epic Bulgaria' as a gift.

Thus, the personal memories of E. Vassileva, i.e. 'the authentic stories' of her life encompass the period from her marriage in 1866/68 to 1882.

The period from 1882 to 1926, when she lives in Paris, is not included in her book, except for the story of her acquaintance with General Savov and the pictures of honorary diploma and civic merits order she has been awarded in 1923 by Tsar Boris III. Vassileva does not tell anything about her life during all these 44 years.

The creation of the embroidered portraits of the Russian rulers, Tsar Peter the Great and Emperor Alexander II, is presented in details. The story is consistent and fascinating, abundant of interesting details about persons and events.

Captured by the stories of heroic deeds of the French heroines her husband has told her about,

[1] *Minchev* 1957; *Minchev* 1958.
[2] *Karakostov* 1973.
[3] *Zhechev* 1970.
[4] *Boycheva* 1978; *Boycheva* 1981; *Boycheva* 2011.
[5] *Pascaleva* 1964.
[6] *Siupiur* 1982.
[7] *Ivancheva* 1992; *Ivancheva* 1995.
[8] *Alexandrova* 2012; *Alexandrova* 2019.
[9] *Malinova* 2012.

the young Ekaterina dreams of doing something important too. Then she decides to embroider the portrait of Tsar Peter the Great and to give it to the Russian emperor as a gift; this endeavour enjoys her husband's full support.

Another two events in the life of E. Vassileva she tells about in her memories are of particular interest from the perspective of the Bulgarian history and culture: her involvement, together with her husband, in the establishment of the Bulgarian Literary Society and her role as an actress in the three performances of Dobri Voynikov's drama 'Velislava' – all this happens within three years: 1869, 1870 and 1871. These events, which chronologically precede the creation of the embroidered portraits, are retold afterwards, and the reason for such choice is not known.

E. Vassileva tells about her involvement in the activity of the Literary Society in her inherent concise way in a short text that immerses the reader into the atmosphere of Vassilevi's home, being the host of prominent figures – active builders of the events that have developed new Bulgaria, such as Vasil D. Stoyanov, Vasil Drumev, Dobri Voynikov, etc., whom Ekaterina meets and communicates with. She also reproduces the atmosphere in the home of Tsonevi's family, which hosts the Literary Society and the lectures.

This is how my husband presented me to Mr. Voynikov – a prominent teacher and newspaper editor in chief, ex-schoolmate of my husband at Robert College in Constantinople. I also listened to Mr. Stoyanov, how he was talking about literature, about science, and about the Library in Braila; he was very nice company. I also met Drumev – playwriter and historian who became the bishop of Sofia later on; with Savich – a journalist with martial spirit who was interested in public issues and literature. I remember the scientific library, which was arranged in the house of a very wealthy philanthropist called Nikolay Tsenov who, together with Mrs. Tsenova, covered the costs of the Literary Society in Braila.

The lectures were held in this house. They tackled various issues, for example: how mothers need to educate their children well; why love and compassion (charity) should be the foundation of the Christian society; what are the obligations of the good citizen… and other issues as well: for mothers' feelings by the example of the famous woman writer Madam de Sévigné.

The talks in this Society of Sciences were attended by many ladies and some of them took the floor to speak about morals, about education and about mother's obligations. So, I was invited many times to give a talk about parents and how they should be good examples for their children; how children should deserve their family name, etc. Every time I was giving a talk, I published it in 'Otechestvo' Newspaper in Bucharest, with Pandeli Kisimov being the editor in 1872.

THE POEM 'THE EPIC BULGARIA'

This poem carried in the Memories is probably identical to the printed version, which is not saved as a separate book. The cover page is typewritten and the text of the poem itself is written in print. The full title is 'The Epic Bulgaria. To Emperor Alexander II. Presented in Livadia, 1880' [„Епичната България. Посветена на Император Александър II. Поднесена в Ливадия, 1880"].

Two years later, in 1882, the poem is printed in Paris in Boudet's printing house with title 'Bulgaria. Legend. To His Royal Highness Alexander I, Prince of Bulgaria' [„България. Легенда. На негово Височество Александър I, княз на България"].

In a footnote at the end of the poem, E. Vassileva says:

This epic poem – one of my youth works – I gave to Emperor Alexander II in Livadia in 1880, and on this occasion, he gave me a private audience. Two years later, in 1882, I also gave it as a gift to Prince Battenberg Bulgarian.

We can get an idea of the appearance of the version given to Prince Alexander I Battenberg only from the memories of the author who tells:

[…] I gave him the booklet bound with leather and golden embroidery of his coat of arms on one side, and the Lion – the symbol of Bulgaria, on the other side. He thanked me very much.

I told him that I have gave the portrait to the Tsar as a sign of gratitude for his benefaction to Bulgaria. The Prince promised me a scholarship for my son to study in Paris.

The information about the acquaintance of E. Vassileva with Prince Battenberg can be put together from a few scattered elements. The first memory is from Livadia:

On the day of my departure, the Schneider family hosted a farewell dinner for me and I was presented to many persons who have come there to see me. At the table was sitting next to the governor of Riga – Lisandi from Riga – who asked me if I knew whether Prince Alexander Battenberg, whom I knew, would marry the daughter of the multimillionaire Dondukov, or would he prefer the daughter of Prince Nikita from Montenegro. I answered him with a smile: 'He will marry neither the one, nor the other.'

Two other pieces of the puzzle can be put together with this passage, which makes it clear that she already knows Prince Battenberg, mentioned somehow by the by ('whom I knew'), and so well that she can answer to the question about his marriage with a smile (with confidence):

In 1882, I went to Bucharest (Romania) where I had a house with big garden – I inherited this property from my mother, which I intended to sell after her death. Before going to Bucharest, I made a slight detour and went to Sofia to give this very booklet entitled 'The Epic Bulgaria' personally to the Bulgarian Prince [signed by me] 'To His Royal Highness Prince Battenberg of Bulgaria'.

[…] When I arrived in this city, I was introduced into the Palace of Prince Battenberg thanks to Minister Stoylov. He knew me from before. In 1880, there was a ball in honor of the Prince in Rulkul in Islahhane. I was also invited to this ball.

Therefore, E. Vassileva has been presented to Prince Battenberg yet in 1880, at the ball in his honor. However, she does not write anything about this ball, which should have been an important event in her life. When we arrange the facts consistently, however, we can outline the following picture: at the beginning of 1880, E. Vassileva is invited to the ball in the honor of Alexander I Battenberg in Ruse where she meets him. In May during the same year, she takes a trip to Livadia to give Emperor Alexander II his portrait that she has embroidered, and there, at the dinner, she firmly states that the Bulgarian prince would marry neither one, nor the other of his candidates. Then comes the third meeting of E. Vassileva with the prince in 1882 in Sofia, when she gives him her poem. Furthermore, this meeting has not happened by chance at all; she does not just drop by in Sofia along her trip to Bucharest. Earlier in the very same 1882, the poem is printed in Paris with a dedication page especially for the Bulgarian prince, and the embroidery of the binding has required continuous efforts.

Everything that Ekaterina Vassileva writes about herself, about her activity, about the people who mark the historic events of her time, her words that Emperor Alexander II is 'the saver of the *Balkan* Christians', which are underlined repeatedly, define her not only as a Romanian, not only as a Bulgarian (as she is both), but as a Balkan intellectual, fully educated in the spirit of the then dominating *common European* view of the woman's role and her obligations in the society, and at the same time as a strong-willed, independent, self-confident, courageous personality standing for her ideas, definitely a woman 'of good stock', who is able to cook, to give talks, to play in the theater, to write poems, to embroider, to play violin, to take singing lessons, and to participate in literature evenings, and even to win the respect of an author like Victor Hugo.

BIBLIOGRAPHY

Alexandrova 2012: *Alexandrova*, Nadezhda. Робини, кукли и человеци. Представи за жените във възрожденската публицистика и в прозата на Любен Каравелов [Robini, kukli i chelovetsi. Predstavi za zhenite vav vazrozhdenskata publitsistika i v prozata na Lyuben Karavelov]. Sofia, 83-87.

Alexandrova 2019: *Alexandrova*, Nadezhda. Билингвизмът и българските авторки от 19 век: Рахил Душанова, Екатерина Василева, Богдана Хитева [Bilingvizmat i balgarskite avtorki ot 19 vek : Rakhil Dushanova, Ekaterina Vasileva, Bogdana Khiteva]. – Literaturna misal, n° 3, 57-72.

Boycheva 1978: *Boycheva*, Kana. Актрисите в емигрантския театър на Д. Войников [Aktrisite v emigrantskiya teatar na D. Voynikov]. – Teatar, n° 11, 43-45.

Boycheva 1981: *Boycheva*, Kana. Екатерина Василева [Ekaterina Vasileva]. – Rodna rech, n° 2, 51-53.

Boycheva 2011: *Boycheva*, Kana. Жени в сянката на известни мъже [Zheni v syankata na izvestni mazhe]. Sofia, 44-51.

Ivancheva 1992: *Ivancheva*, Iren. Първите български поетеси [Parvite balgarski poetesi]. – Balgarska kniga, n° 7, 42-46.

Ivancheva 1995: *Ivancheva*, Iren. Брегове на чувството. Гласове на жени в българската поезия [Bregove na chuvstvoto. Glasove na zheni v balgarskata poeziya]. Sofia, 16.

Karakostov 1973: *Karakostov*, Stefan. Българският възрожденски театър на освободителната борба 1858–1878 [Balgarskiyat vazrozhdenski teatar na osvoboditelnata borba 1858-1878]. Sofia, 491-496.

Malinova 2012: *Malinova*, Lyudmila. Първи предосвобожденски опити на българката в книжовността и поезията [Parvi predosvobozhdenski opiti na balgarkata v knizhovnostta i poeziyata]. – Vezni, n° 3, 46-61.

Minchev 1957: *Minchev*, Dimitar. Неизвестни страници за театралната дейност на Добри Войников и Димитър Великсин [Neizvestni stranitsi za teatralnata deynost na Dobri Voynikov i Dimitar Veliksin]. – Teatar, X, 1957, n° 11, 69-72.

Minchev 1957: *Minchev*, Dimitar. Неизвестно стихотворение за Хаджи Димитър на румънски език [Neizvestno stikhotvoreniye za Khadzhi Dimitar na rumanski ezik]. – Vecherni novini, n° 2165, 5 avgust 1958, p. 4.

Paskaleva 1964: *Paskaleva*, Virdzhinia. Българката през Възраждането [Balgarkata prez Vazrazhdaneto]. Sofia, 101-102, 146, 234, 245.

Siupiur 1982: *Siupiur*, Elena. Българската емигрантска интелигенция в Румъния през XIX век [Balgarskata emigrantska inteligentsiya v Romaniya prez XIX vek]. Sofia, 133-134, 157, 224.

Zhechev 1970: *Zhechev*, Nikolay. Браила и българското културно-национално възраждане [Braila i balgarskoto kulturno-natsionalno vazrazhdane]. Sofia, 110-111, 170-171, 180.

Българското Възраждане в спомените за делата и събитията на неговите строители: спомените на Екатерина Василева

Недка Капралова

Екатерина Василева (1850, Плоещ, Румъния – 1926, Париж, Франция) е книжовник, принадлежаща на две национални традиции – румънската и българската. Активно участва в културната дейност на българската диаспора в Румъния, заедно със съпруга си Михаил Василев са сред учредителите на Българското книжовно дружество в Браила. За българската публика творчеството ѝ до голяма степен остава непознато, тъй като тя пише на румънски и френски. Авторка е на поеми, стихотворения и няколко дописки. Оставя и една мемоарна книга, написана на френски език и издадена в Париж през 1923 г. Почти сто години по-късно сега спомените ѝ за първи път излизат в пълен превод на български. За пръв път се публикува и преводът от румънски на стихотворенията, включени в тях, които разкриват нови страни от светоусещането на авторката: тъга по родината, скръб по рано починалия съпруг, дори една философско-религиозна нагласа.

Арианските епископи от Балканите

The Arian Bishops from the Balkans

Златомира Герджикова
Институт за балканистика с Център по тракология „Проф. Александър Фол“,
Българска академия на науките

Абстракт: *Без съмнение четвъртият век е времето, когато християнската църква започва да придобива облика, в която я познаваме и днес. Формират се догматичните, административните и структурните ѝ „канони“, като голямо влияние върху тези процеси има т.нар. арианси спор. Появило се в началото на IV в. учението на Арий се оказва удобен политически инструмент в ръцете на императорите и по-влиятелните епископи. Още през втората четвърт на IV в. Балканите се оформят като един от важните центрове на арианството, със значително влияние върху догматическите и политическите процеси в Църквата.*

Ключови думи: Урсакий от Сингидунум, Валент от Мурса, Паладий от Рациария, Авксенций от Дуросторум и Максимин от Дуросторум, арианство, Балкани

Key words: Ursacius of Singidunum, Valens of Mursa, Palladius of Ratiaria, Auxentius of Durostorum, Maximinus of Durostorum, Araianism, Balkans

Dr Zlatomira Gerdzhikova is an Associate Professor at the Medieval Department of the Institute of Balkan Studies & Center of Thracology and part of the Laboratory for the Study of the Late Antique Balkans.
E-mail:
zlatomira.gerdzhikova@gmail.com

Без съмнение четвъртият век е времето, когато християнската църква започва да придобива облика, в която я познаваме и днес. Формират се догматичните, административните и структурните ѝ „канони“, като голямо влияние върху тези процеси има т.нар. арианси спор. Появило се в началото на IV в. учението на Арий се оказва удобен политически инструмент в ръцете на императорите и по-влиятелните епископи. Още през втората четвърт на IV в. Балканите се оформят като един от важните центрове на арианството, със значително влияние върху догматическите и политическите процеси в Църквата.

В следващите страници съвсем накратко ще представя петима от най-значимите и влиятелни аринси епископи от Балканите, маркирайки основни моменти от живота им и наблягайки на приноса им за формирането на християнската догматика и църковната организация – Урсакий от Сингидунум, Валент от Мурса, Паладий от Рациария, Авксенций от Дуросторум и Максимин от Дуросторум[1].

УРСАКИЙ И ВАЛЕНТ

Ще започна с Урсакий, епископ на Сингидунум, и Валент, епископ на Мурса, най-активните арианси епископи от Балканите за целия IV в. Според Атанасий Александрийски и двамата са ученици на самия Арий, с когото са се

запознават и общуват по време на заточението му в Илирик след 325 г. (*ad Episc. Aegypt*. 7). Първото сведение за още младите епископи е участието им събора в Тир, свикан от император Константин I (306–337) през 335 г. за разглеждане на обвиненията, повдигнати срещу епископа на Александрия, Атанасий[2]. Като най-млади участници в събора те са включени в комисия, която трябва на място в Египет да провери достоверността на повдигнатите срещу Атанасий обвинения, е след приключването на събора са и част от делегацията, която е изпратена до Константинопол (Socr. *HE* II.35).

Както вече беше споменато двамата епископи са включени в комисията, изпратена в Мареотис, защото са сред най-младите участници в събора (Athan. *Apo. c. Arian.* II.28, III.73; Soc. *HE* I.31; Soz. *HE* II.25). Докато последното е логичен довод за възложената им задача, то участието им в делегацията до императора, налага да зададем логичния въпрос: с какво двамата епископи са заслужили да стоят рамо до рамо с двамата най-влиятелни епископи по него време – Евсевий Никомедийски и Евсевий Кесарийски? Ако младостта им е причина за включването им в комисията, то каква трябва да е причината за участието им в делегацията?

Следващата им поява е отново в ключово за арианския спор събитие, а именно участието им през 342 г. в ръкополагането на новия епископ на Константинопол – Македоний (Socr. *HE* II.16). Изборът на арианин за епископ на новата столица е от изключително значение и с важни последици за последващите събития.

Следващите две десетилетия ще са доминирани от догматическата и религиозно-политическата дейност на Урсакий и Валент. Двамата епископи ще се появят като водачи на западните ариани още през 343 г. на събора в Сердика[3] и като такива ще участват в още близо 12 събора, някои свикани по тяхно искани, други имащи за цел тяхното отстраняване.

Освен дългогодишното доминиране на конфликта между ариани и никейци, Урсакий и Валент написват и успяват с помощта на Констанций II да наложат, поне за известно време, като единствен за целия християнски свят, написан от тях символ на вярата. Последният е приет на събора в Сирмиум през 357 г.[4] Новият символ и насилието, което е указано върху отказващите до го подпишат епископи, предизвиква голяма вълна от недоволство и активизира анти-арианските действия. В историята ще остане известен като „Богохулството от Сирмиум“[5].

Усракий и Валент са лични съветници на император Констанций II, като Сулпиций Север ни разказва една изключително интересна история, за това как Валент успява да спечели благоразположението на императора, възползвайки се от това, че последната му битка с узурпатора Магненций се състои до Мурса (Sulp. Sev. *Cron*. II.38-39)[6].

Сведенията за Урсакий и Валент са достатъчно за подготовката на самостоятелно изследване, каквото никога не е правено. Участието им в конфликта между последователите на арианството и Никейския символ е не на обикновени епископи, а на водачи не само на западните ариани, а на арините в цялата империя. Още от първото им появяване в изворите с участието им в събора в Тир през 335 г. мястото им е сред избраниците на Евсевий Никомедийски. В началото на 40-те години на IV в. те самите вече са водачи на арианите от западните части на империята и лични съветници на императора. Влиянието им нараства до степен да се превърнат в едни от най-мразените ариани от IV в., като Иларий от Поатие пише специален трактат срещу тях *Liber adversus Valentem et Ursacium.* Догматическата и политическата им дейност налага арианството като основна догма за няколко десетилетия, а опитите да им се противодейства допринасят за окончателната победа на никейците.

ПАЛАДИЙ ОТ РАЦИАРИЯ

Сведенията за следващия епископ, Паладий от Рациария, са много по-малко от тези за Урсакий и Валент. Първото споменаване на Паладий е от 366/367 г. като адресат в писмо на

---

[1] Поради ограничения обем на публикацията няма да има възможност дори за маркиране на основни моменти от живота и далата на разглежданите епископи. Подробно за тях вж. *Gerdzhikova* 2020a; *Gerdzhikova* 2020b; *Gerdzhikova* 2020c; *Gerdzhikova* 2020d.

[2] В своята история Сократ Схоластик изтъква, че и двамата участват в подготовката на обвиненията срещу Атанасий (Socr. *HE* I.27).

[3] Подробно за ролята на Урсакий и Валент в събора вж. *Barnes* 1993: 76-78.

[4] За догматическата страна на символите вж. *Kelly* 1982; *Hanson* 1988. Според Хол Урсакий и Валент са подготвили този символ още за събора в Сердика, но предвид лошото стечение на обстоятелствата не са имали възможност да го представят. Вж. *Hall* 1989: 174-179.

[5] *Barnes* 1993: 138-139.

[6] *Barnes* 1993: 108.

епископа на Сирмиум, Германий (Hil. Pictav*л*, *Coll. ant. Par*. B. VI; PL 10. 719B-724A/ fragm. XV), с което последният се отрича от верските си предпочитания. От това сведение не научаваме нищо повече от факта, че Паладий е поставен в една група с епископи, за които знаем, че са ариани – Руфин, Северин, Ника, Хемодор, Ромул и Лукиан[7].

Две десетилетия по-късно, новоизбраният епископ на Медиолан – Амрозий, в Книга първа на *De fide* (I. 5.45), споменава и Паладий от Рациария „*Поради което* [арианите] *се разпаднаха на няколко секти. Някои следват Евномий или Аеций, други Паладий или Демофил и Ауксенций, или наследниците на тази форма на неверие*“[8].

Повече за това, кой е епископът на Рациария, научаваме от компилацията *Dissertatio Maximini contra Ambrosiu*[9], в която са включени текстове на Амброзий, *Апологията* на Паладий и протоколите от събора в Аквилея, проведен през 381 г. Акцентът в случая е съборът в Аквилея и сблъсъкът между Паладий и Амброзий.

Няма да се спирам подробно на свикването и провеждането на събора[10], ще представя основните моменти, разкриващи ни епископа на Рациария.

В Аквилея присъстват само 34 епископи[11], представители на църквите на западните части на Римската империя, и няма нито един източен епископ[12]. Единствената точка, предвидена за обсъждане на тази среща, е арианската принадлежност на епископите Паладий от Рациария и Секундиан от Сингидунум.

Съборът е проведен под формалното председателство на епископа на Аквилея, но на практика заседанията са ръководени от Амбросий. От текстовете на Паладий и протокола от събора научаваме в каква ситуация се оказват двамата със Секундиан. В първите три дни след пристигането им от Илирик, Паладий се опитва да увлече в богословска дискусия западните епископи. От писмата, които са изпратени след края на събора става ясно, че първите няколко дена е имало неофициално обсъждане на религиозните разбирания на Паладий и Секундиан относно Отеца и Сина (*Gesta* 2). Тези обсъждания не са записвани и нямат характер на официална част от събора. Едва на третия или четвъртия ден, 3 септември, е поставено началото на самия събор.

Разполагаме с протокол единствено от случилото се на 3 септември – денят, в който съборът е официално открит и в който приключва с осъждането на двамата епископи от Илирик[13]. От самия Паладий разбираме, че предмет на обсъжданията през всичките тези дни е било обвинението към епископите от Илирик. Целта на Амбросий трябва да е била въвличането на Паладий и Секундиан в достатъчно дълго обсъждане, та двамата епископи да направят изказвания, които после да послужат за официалното им осъждане като еретици.

Всички изследователи са единодушни, че Паладий тръгва за събора в Аквилея подготвен за дискусия. От протокола виждаме, че е подложен на кръстосан разпит и много внимателно формулира изреченията си. Можем да предположим, че неофициалната част на събора е организирана, за да бъдат събрани достатъчно „доказателства“ за поставянето на Паладий и Секундиан в позицията на обвиняеми.

Амбросий трябва да е бил силно изплашен от предстоящата дискусия с Паладий, защото организира целия събор така, че да избегне на всяка цена богословски дебат и да създаде у епископите от Илирик усещането, че те са губещата страна. След като отстранява източните епископи, Амбросий успява да се освободи и от дискусията с обвиняемите, превръщайки събора в съдебна процедура (*Gesta* 5-9).

Отношението на Амбросий Медиолански (от Медиолан) към Паладий, усилията, които полага да го отстрани от катедрата, която заема, и не на последно място отказът да се изправи срещу него са достатъчно доказателство за авторитета и влиянието на епископа на Рациария. Не трябва да пропускаме и изричното му споменаване от Амбросий като учител, който има последователи. Последното се потвърждава, когато половин век по-късно Максимин от Дуросторум ще направи компилация в защита на Паладий.

Без съмнение сведенията, с които разполагаме за Паладий, епископ на Рациария, са

---

[7] *Williams* 1995*:* 149.

[8] Нито един изследовател не оспорва, че този Паладий е именно епископът на Рациария.

[9] MS lat. 8907 от Националната библиотека в Париж е колекция от текстове свързани с арианския конфликт, събрана през първата половина на V в. Повече за компилацията вж *Gesta councilii Aquileiensis, Kauffmann* 1899; *Zeller* 1918: 174.

[10] *Williams* 1995*:* 174-175; *Sieben* 1979: 482-492.

[11] Точният брой на епископите на може да бъде уточнен със сигурност, вж *Gesta councilii Aquileiensis* 1 и 74, *Williams* 1995: 174-175.

[12] Трябва да отбележим, че църквата в Рациария е на подчинение на епископа на Рим.

[13] *Williams* 1995: 176.

твърде малко дори за частично възстановяване на живота и делото му. Въпреки това сблъсъкът му с един от най-влиятелните епископи на Западната Църква от IV в., религиозен водач, с когото се съобразяват дори императори. Духовник, чиито трудове и днес четем. Протоколите от събора в Аквилея ясно показват, че Амвросий се страхува от способностите на Паладий като оратор, защото прави всичко по силите си, за да не позволи на епископа на Рациария да не каже повече от няколко изречения. Нещо повече, използвайки светските си способности на съдия, той организира църковен съд над Паладий и Секундиан, епископ на Сингидунум. В достигналия до нас текст ясно се виждат усилията, които са положени за създаването на физическо усещане за заплаха.

Нямаме информация къде и какво образование е получил Паладий, не знаем нищо за социалния му произход, знаем обаче, че е добър оратор, текстовете му не са на най-високо литературно ниво, но същото можем да кажем и за тези на противника му Амвросий, и влиянието му е достатъчно голямо, за да се налага предприемането на специални действия за провеждането на събор, на който да му бъдат повдигнати обвинения. Действия, в които е включен самият император.

АВКСЕНЦИЙ ОТ ДУРОСТОРУМ

Дуросторум е един от големите и значими християнски центрове през IV в. Поне двама от епископите на града са последователи на арианската доктрина и оставят значима следа в историята на Балканите.

Първият е Авксенций, който е ръкоположен за епископ на Дуросторум през 374 г. (*Diss. Max.* 24). Това е един от малкото епископи, от които до нас са достигнали текстове – трактатът му за Вулфила, чийто ученик и последовател е. Единственото сигурно сведение за живота на Авксенций е пътуването му до Константинопол с Вулфила през 383 г., където епископът на готите умира. След едикта на Теодосий, съгласно който всички ариански епископи, да напуснат катедрите, които заемат, и да освободят храмовете, Авксенций е принуден да бяга.

Вероятно от Константинопол той заминава за Медиолан, където скоро след това откриваме епископ със същото име. Ако приемем, че двамата епископи са едно и също лице, то информацията за епископа на Дуросторум значително се увеличава.

С пристигането си в Медиолан Авксенций се оказва в центъра на борбата между арианския двор на император Валентиниан II и епископа на града, Амвросий. Авксенций веднага е избран за епископ на града за арианската партия и започва да работи активно за нейното разрастване. Интересно е свидетелството, че Авксенций проповядва на езичниците в града и се опитва да ги привлече към християнството[14].

Отношенията между ариани и католици се влошават допълнително когато през 385 г. Валентиниан иска от Амвросий да предостави една от базиликите в града за ползване за арианско богослужение[15]. До този момент арианската общност се е задоволявала с църквата в двора на императора, която явно се оказва недостатъчна. Амвросий отказва.

Сведенията за конфликта от 385 г. черпим основно от две писма на Амвросий и проповедта му срещу Ауксенций. За събитието споменава Паулин от Нола и житието си за Амвросий, както и някои от църковните историци (Ambr. *Ep. 75A*, 30; *Ep, 76*, 27; Paulinus, *Vita Ambrosii*, 12, 13, 20; Augustine, *Confessions*, 9.7.15; Rufinus, *HE*, 2.15, 16; Theodoret, *HE*, 5.13; Socrates, *HE*, 5.11; Sozomen, *HE*, 7.13.). Информацията е твърде оскъдна и едностранчива[16], но знаем, че всичко започва, когато Амвросий е призован да се яви пред консистория на императора, където е помолен да предаде една от базиликите за ползване от арианите за техните религиозни нужди.

Отказът на епископа да изпълни желанието на императора води до открит конфликт.

На 23 януари 386 г. императорът издава закон (CTh. XVI.1.4)[17], с който дава право на арианите да извършват богослуженията си и всеки, който им попречи, трябва да бъде подведен под отговорност за извършване на углавно престъпление. Според Амвросий именно Авксенций е в основата на издаването на закона от 386 г.[18]

Последващото закона действие е покана, отправена от императора, до Амвросий да дискутира евентуалните проблеми, които новият закон ще създаде, с Авксенций. Очакването е четиринадесет-годишният император да е съдия на публичната дискусия[19]. Амвросий отказва

[14] *McLynn* 1994: 187.
[15] *Lenox-Conyngham* 1982: 353-363.
[16] *Lenox-Conyngham* 1982: 354-360.
[17] *Liebeschuetz* 2005: 132.
[18] *McLynn* 1994: 187.
[19] *Liebeschuetz* 2005: 132.

да участва в подобен фарс (Ambr. *Ep. 75* (21)). Действията на императора са добре познати – обсада на базиликата, като този път обсадата продължила няколко дни и нощи. Подкрепен от християнската си общност Амбросий успява да спечели, като императорът се отказва от последващи действия.

Въпреки че не може да се докаже със сигурност, че Авксенций, който срещаме в Медиолан през 385 г. ученикът на Вулфила и епископ на Дуросторум, то косвените свидетелства за това ни дават достатъчно основания да го предполагаме. Приемайки, че Авксенций, който се изправя срещу Амбросий е именно епископът на Дуросторум, то отново имаме един добре образован и влиятелен епископ от Балканите. След 383 г. Амбросий и православните му последователи доминират християнското пространство на Медиолан, и дори присъствието на императорския двор в града не успява да наложи арианската партия. Още с появата си в града Авксенций е избран за водач на арианската партия с надеждата, е ще успее да им отвоюва позицията на водеща религиозна група. Самият избор е достатъчно признание за способностите на Авксенций и вярата, че именно той ще може да се противопостави на Амбросий, който вече е доказал огромното влияние, което има в Медиолан и Рим, и отчасти дори върху Теодосий I.

МАКСИМИН ОТ ДУРОСТОРУМ

Последният епископ, когото ще представя, е Максимин, епископ на Дуросторум. Текстовете на Паладий от Рациария и Авксенций от Дуросторум, за които говорихме по-горе, са достигнали до нас благодарение на компилацията *Dissertatio Maximini contra Ambrosium*, направена именно от Максимин от Дуросторум ок. 395 г. От този текст обаче не научаваме почти нищо за автора му. Историята на Максимин е подобна на тази на Авксенций – не можем да твърдим със сигурност, че епископът от балканите, който излиза на публичен дебат с Августин Блажени, е именно Максимин от Дуросторум.

Повече за Максимин научаваме от пътуването му през 427 г. заедно със Сигизвул, който е изпратен да потуши бунта на Бонифаций в Северна Африка. Заедно с него е и арианският епископ Максимин[20]. По време на престоя си Максимин се налага да защити арианските си възгледи, изправяйки се на публичен дебат срещу епископа на Ипон, Хераклий. Последният не се чувства достатъчно подготвен, за да застане срещу опонент като Максимин, поради което викат Августнин Блажени, който по това време се е оттеглил в уединение, за да защити православната доктрина. Дебатът продължава няколко дена без да се стигне до определянето на „победител". Всъщност, днес разполагаме с допълнителните текстове, написани от Августин като отговор на въпросите, повдигнати по време на дебата – *Contra Maximinum Arianum.*

***

Случва се ролята и значението на дадена личност в определено събитие или процес да бъде силно подценена заради произхода му. Като родени и живеещи на Балканите, срещаме много примери, когато месторождението е необходимото и достатъчно условие изследователите да приемат, че положителният или дори отрицателният изход на един конфликт или процес няма как да е повлиян от действията точно на тази личност, чийто живот преминава в някоя малка балканска държава. Такова е отношението към представените по-горе епископи. Както видяхме обаче, ако съберем на няколко страници и без това оскъдната информация за делата им, пред нас се оформят образите на петима епископи, които не са просто поредното име в списък на събор или споменаване в нечие писмо. Петима епископи, чиито дела са повлияли процеса на формиране на християнството и Църквата през IV в. – допринесли са за задълбочаване или разрешаване на догматични сблъсъци, обучавали са и са оставяли последователи, с което са допринесли за създаването на една много по-устойчива мрежа от единомишленици, която десетилетия не само успява да се противопостави на противниците си (привържениците на Никейската вяра), но и за няколко десетилетия да се наложи като православното учение.

[20] *Teske* 2009: 237.

БИБЛИОГРАФИЯ

Извори/ Primary Sources

Actes du concile d'Aquilée , R. Gryson (ed.) [Sources chrétiennes 267] (Paris, 1980), 330-383.

Ambrose of Milan

Sancti Ambrosi Opera Pars X, Epistulae et Acta Tom. III: Epistularum Liber Decimus, Epistulae extra Collectionem, Gesta Concili Aquileiensis, M. Zelzer (ed.) [Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum 82.3], (Vienna,1982) 126-140.

De fide ad Gratianum Augustum, O. Faller (ed.) [Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum 78] (Wien 1962).

Epistulae extra collectionem, M. Zelzer (ed.) [Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum 82.3] (Wien, 1982), 145-311.

Gesta councilii Aquileiensis, M. Zelzer (ed.) [Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum 82.3], (Wien, 1982), 313-368.

Sermo contra Auxentium de basilicis tradendis. (PL. 16. Col. 1049-1062)

Athanasius of Alexandria, *Epistula ad Episcopos Aegypti et Libyae,* K. Metzler (ed.) *Athanasius: Werke* I.1 (Berlin, 1996–2000), 39–64.

Translated in A. Robertson (ed.) (1892) *St. Athanasius: Select Works and Letters,* Select Library of Nicene and Post-Nicene Fathers, Second Series, vol. 4, (Oxford), 222–235.

Dissertatio Maximini contra Ambrosium – Kauffmann, F. (tr.), *Aus der Schule de Wulfila, Texte und Untersuchungen zur altegermanidchen Religiousgeschichte*. Texte 1 (Strasburg, 1899).

Авксентий Дорословский. „О вере, жизни и кончине Ульфилы", (пер. и коммент.) Г. Е. Захарова), *Вестник ПСТГУ*. Серия II 4 (41) (2011), 105–116

Gesta councilii Aquileiensis, ed. M. Zelzer [Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum 82.3] (Wien 1982), 313-368.

Hilarius Pictaviensis, Collectionea antiariana Parisina, ed. *A. Feder*, Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum 65, Wien – Leipzig 1916.

Philostorgius, *Historia Ecclesiastica,* J. Bidez (ed.) (1981) *Philostorgius: Kirchengeschichte,* GCS, 3rd edn, rev. by F. Winkelmann.

P. R. Amidon (tr.) *Philostorgius: Church History* (Atlanta, Georgia, 2007)

Rufinus, *Historia Ecclesiastica* (Books 10-11) E. Schwartz, T. Mommsen and F. Winkelmann (eds.) (1999), *Eusebius Werke, Band 2: Die Kirchengeschichte*, 2nd edn, GCS n.f. 6 (Berlin), 957-1040.

The Church History of Rufinus of Aquileia, Books 10 and 11, P. R. Amidon (tr.) (Oxford, 1997)

Scolies Ariennes sur le concile d'Aquilée, *R. Gryson* (ed.) [Sources chrétiennes 267] (Paris, 1980), 237–251.

Sokrates Scholasticus, *Historia ecclesiastica*, Günther Christian Hansen (ed.), GCS N.F. 1 (Berlin, 1995).

Sozomenos, *Historia ecclesiastica*, Joseph Bidez and Günther Christian Hansen (eds), GCS 50 (Berlin, 1960);

Ernst Walford (tr.), *The ecclesiastical history of Sozomen, comprising a history of the church form A.D. 324 to A.D. 440* (London, 1855).

Theodoret, *Historia ecclesiastica*, Léon Parmentier and Günther Christian Hansen (eds), Theodoret Kirchengeschichte, GCS N. F. 5, (3rd edn, Berlin, 1998);

Blomfield Jackson (tr.), 'The Ecclesiastical history, dialogues, and letters of Theodoret', in Henry Wace and Philip Schaff (eds), Theodoret, Jerome, Gennadius, Rufinus: Historical Writings, NPNF 3 (Oxford 1892, repr. 1995), 33-160.

***Литература* / Secondary Sources**

Barnes 1993: *Barnes*, Timothy. Athanasius and Constantius. Theology and Politics in the Constantinian Empire. London.

Gerdzhikova 2020a: *Gerdzhikova*, Zlatomira. Ursacius, bishop of Singidunum, and Valens, bishop of Mursa https://labalkans.org/en/labedia/religion/christianity/ursacius-and-velens

Gerdzhikova 2020b: *Gerdzhikova*, Zlatomira. Auxentius, bishop of Durostorum https://labalkans.org/en/labedia/religion/christianity/auxentius-of-durostorum

Gerdzhikova 2020c: Gerdzhikova, Zlatomira. Maximinus, bishop of Durostorum https://labalkans.org/en/labedia/religion/christianity/maximinus-of-durostorum

Gerdzhikova 2020d: *Gerdzhikova*, Zlatomira. Паладий от Рациария. Арианският глас от Балканите. [Paladiy ot Ratsiaria. Arianskiyat glas ot Balkanite]. In: Гласове и слике. Облици комуникације на Средновековном Балкану (IV–XVI век) [Glasove i slike. Oblici komunikacije na Srednovekovnom Balkanu (IV–XVI vek)] Beograd, 19-42.

Hanson 1988*: Hanson*, R.P.C. The search for the Christian doctrine of God: the Arian controversy, 318-381 AD. Edinburgh.

Kauffmann 1899: *Kauffmann* F. Aus der Schule de Wulfila. Strasburg.

Kelly 1982: *Kelly* J.N.D. Early Christian Creeds. Routledge.

Lenox-Conyngham 1982: *Lenox-Conyngham*, A. The Topography of the Basilica Conflict of A.D. 385/6 in Milan. – Zeitschrift für Alte Geschichte, No. 31.3, 353-363.

Liebeschuetz 2005: *Liebeschuetz John Hugo* (ed.). Ambrose of Milan. Political Letters and Speeches. Liverpool, 201–254.

McLynn 1994: *McLynn*, Neil. Ambrose of Milan: Church and Court in a Christian Capital. California.

Teske 2009: *Teske*, Ronald. Augustine of Hippo: philosopher, exegete, and theologian. A second collection of Esseys. Marquette University Press.

Williams 1995: *Williams*, Daniel. Ambrose of Milan and the End of the Arian-Nicene Conflicts. Oxford.

Zeiller 1918: *Zeiller Jacques*. Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain. Paris.

The Arian Bishops from the Balkans

Zlatomira Gerdzhikova

Arianism, its role and importance for the development of Christianity and the religious policy of emperors, have been the subject of different studies. However, one important aspect of the history of this heresy remains understudied – the role of the Arian bishops from the Balkans in the development and political influence of this heresy. As early as the first half of the 4th century, Arianism spread throughout the Roman Empire. Many of the bishops of the Balkan Roman provinces sided with the Arians from the beginning of the religious conflict and began to take an active part in theological disputes, but so far their history and the role that they played have not been studies. Six Arian bishops from the Balkans are known to be close advisers to emperors, one of the most educated Christians of their time, charismatic leaders who left behind a literary legacy (which has not reached us) and followers. One of them, Demophilus of Augusta Trayana, managed to rise to the patriarch of Constantinople. The purpose of the proposed report is to present the main activities of Bishops Ursakius of Singidunum, Valens of Mursa, Palladius of Ratiaria, Auxentius of Durostorum, Demophilus of Augusta Traiana and Maximinus of Durostorum, as well as their influence on the development of the Arian conflict.

Образователни практики за опазване и социализиране на културното наследство в читалищата – проблеми и перспективи

Educational Activities for Safeguarding of the Cultural Heritage in the Chitalishte – Problems and Perspectives

Стела Ненова
Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей,
Българска академия на науките

Абстракт: *Статията извежда някои проблеми и перспективи при реализирането на образователни практики в областта на културното наследство (материално и нематериално) в читалищата. Развиваните в тях дейности, свързани с опазване, трансмисия, популяризиране, социализиране на традиционни знания и умения, както и поддържаните музейни колекции и архивни сбирки, са разгледани в контекста на действащото към момента читалищно законодателство и на прилаганите културни политики.*

Ключови думи: читалища, образование, законодателство, културно наследство, опазване
Keywords: chitalishta, education, legislation, cultural heritage, safeguarding

Dr Stela Nenova is an Assistant Professor, PhD at Department Anthropology of Folk Arts and Visual Forms, Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum – Bulgarian Academy of Sciences. She works in the fields of Cultural-education institutions (chitalishta, cultural houses), Local Culture, Local communities, Safeguarding the Intangible Cultural Heritage.
E-mail: stelanenova@abv.bg

В българските условия сред основните институции, пряко ангажирани с опазването и социализирането на културното наследство (КН) – материално и нематериално (НКН), са читалищата. В много от тях съществува дългогодишен опит в събирането, документирането, трансмисията, популяризирането на характерните за съответното селище традиции. Съществена част от техните дейности са поддържаните музейни колекции и архивни сбирки, редовно организираните беседи, ателиета и работилници, създаваните временни (за празнуването на даден обичай – лазаруване, коледуване, топене на пръстени и др.) и постоянни групи за фолклор. В читалищата са добре застъпени също и изложби, както и множество фестивали, събори и празници, които са неизменна част от културния туризъм. Тези събития имат за цел да социализират и повишават видимостта на местното наследство, като в същото време имат и образователна насоченост, доколкото са отворени към различни публики и оказват пряко въздействие върху осмислянето на високата значимост и поддържането на транс-

Илюстрация 1. Лазаруване, НЧ „Мироско Райчев – 1927“, Горни Богров, София-град; фотограф Стела Ненова
Illustration 1. Lazaruvane, Chitalishte „Mirosko Raichev – 1927“, Gorni Bogrov, Sofia-city; Photographer Stella Nenova

мисията/предаването на традиционни практики, умения и опит. Посочените дейности на читалищата са по-активни и доста успешни в селищата, в които дадена сбирка от артефакти на материалното КН или елемент на НКН (традиционна практика, умение, знание и пр.) от съответната сфера (традиционни празници и обреди, традиционно пеене и свирене, традиционно танцуване и детски игри, традиционно разказване, традиционни занаяти, домашни дейности и поминъци и традиционна медицина) се възприема като белег за културната специфика и идентичност на местната общност.

Очертаването на някои съществуващи проблеми в образователните практики, свързани с опазването и социализирането на културното наследство в читалищата, както и набелязването на конкретни мерки за тяхното преодоляване, което е темата на настоящото изследване, поставят необходимостта от по-внимателен прочит и обвързване на наблюденията с действащото читалищно законодателство и с прилаганите културни политики.

Според наличните данни[1], броят на читалищата на територията на Република България надхвърля 3710. Те функционират съгласно Закона за народните читалища[2], който ги определя като „юридически лица с нестопанска цел“, „традиционни самоуправляващи се български културно-просветни сдружения в населените места“[3]. Разположени на границата между държавно субсидираната организация и неправителствения сектор, те функционират като автономна членска организация със свой вътрешно-нормативен ред и самостоятелно управление. В качеството си на граждански сдружения те тясно кореспондират с контекста на Конвенцията на ЮНЕСКО от 2003[4], където ролята на общностите е определяща в процесите по опазването на собственото им НКН. В чл. 11 (б) на международния документ се препоръчва насърчаване на дейността „на съществуващите неправителствени организации“, които да разширят обхвата на своите образователни дейности, за да подпомогнат по неформален път общностите в опазването[5].

Читалищата са пряко ангажирани с предприеманите от страната културни политики[6].

[1] Вж. Публичен регистър на народните читалища и читалищните сдружения – https://chitalishta.com/
[2] *Zakon* 1996.
[3] *Zakon* 1996: 2. (1-2).
[4] *Konvencia* 2003.
[5] *Santova* 2014.
[6] *Santova* 2014: 27-31.

Илюстрация 2. Бабинден, НЧ „Св. Цар Борис III – 1901“, Бистрица, София-град; фотограф Стела Ненова
Illustration 2. Babinden, Chitalishte „St. Tzar Boris III – 1901“, Sofia-city; Photographer Stella Nenova

Те участват в изработването на Националния регистър на НКН на България, като подават актуални данни за съществуващите в съответните селища елементи. Включват се активно в практическото изграждане на Националната система „Живи човешки съкровища – България“, като имат право (както и музеите, а през последните години и други НПО) да подготвят предложения/кандидатури за системното ѝ попълване[7]. Международно признание за работата им е вписването на самата институция в Регистъра на добрите практики в опазването на НКН на ЮНЕСКО през декември 2017 г.[8] Как е разположена една от най-значимите функции на читалищата в нормативната им уредба обаче?

Сред дефинираните в Закона за народните читалища цели определенията, свързани с културното наследство, са „запазване на обичаите и традициите на българския народ“[9]; „събиране и разпространяване на знания за родния край“[10]; „създаване и съхраняване на музейни колекции съгласно Закона за културното наследство“[11]. Прецизирането на формулировките в нормативната уредба на читалищата, която задава основната рамка на тяхното функциониране и развитие в настоящето, и необходимостта от по-тясното им обвързване с терминологичния апарат за НКН, залегнал в Конвенция 2003, не би трябвало да се възприема като незначителен или още по-малко като формален акт. То е необходима стъпка за актуализацията и адаптирането на реално извършваните дълги години от редица читалища дейности с образователен/обучителен характер, насочени към опазване и социализиране на локалното НКН. Това е важно и за легитимиране участието на институцията в прилаганите в страната културни политики (които са в съзвучие с международните), както и за по-плътното ѝ обвързване с възприетите на експертно равнище разбирания за същността на това наследство. В най-общ план то включва традиционни знания и умения, съхранявани, практикувани и предавани по диахронен път от отделни общности, групи и хора в настоящето.

Както в градовете, така и в селата читалищата се възприемат като местни центрове, които предоставят възможност за изграждане на

[7] https://bulgariaich.com
[8] Вж. https://ich.unesco.org/en/BSP/bulgarian-chitalishte-community-cultural-centre-practical-experience-in-safeguarding-the-vitality-of-the-intangible-cultural-heritage-00969
[9] *Zakon* 1996: 3. (1) 2.
[10] *Zakon* 1996: 3. (2) 4.
[11] Zakon 1996: 3. (2) 5.

Илюстрация 3. Хъдрелез, НЧ „Стефан Караджа – 1928“, с. Бисерци, Разградско; фотограф Милена Любенова
Illustration 3. Hadrelez, Chitalishte „Stefan Karadzha – 1928“, Biserci, Razgradsko; Photographer Milena Lyubenova

връзките на съвременния човек с културното наследство. Образователните практики, които читалищата предлагат, са в областта на неформалното обучение, извънучилищните занимания, свободното време, привличат не само деца и ученици, но и хора от всички възрасти, обхващат не само представители на местната общност, но и хора, идващи отвън, с отношение и проявен интерес към местната традиционна култура.

В зависимост от спецификата на конкретната общност и типа населено място (голям град, малък град, село) предлаганите форми имат свои различия. Към дейности, свързани с опазването и предаването на НКН, са ориентирани предимно читалища в по-малките населени места, където традициите в тяхната селищна специфика са по-съхранени. Както материалните форми на местното КН (като артефакт в музейните колекции; като аудио, фото, видео или писмен запис в архивните сбирки), така и характерните за селището пеене, играене, свирене, разказване, обичаи, технологични умения, могат да бъдат наблюдавани и се практикуват в доста читалища в селата. Там се осъществява обучение, в рамките на което по-възрастните и опитните предават, а младите хора и децата се насърчават да усвояват и съхраняват наследството. За тяхното приобщаване към КН допринася също и включването им в различни инициативи и публични събития[12]. В някои градски читалища също е натрупан подобен опит. Организираните в тях кръжоци и клубове по интереси предлагат среда за усвояване на знания и умения за традиционни занаяти и домашни дейности (везане, плетене, тъкане и др.), както и на характерни за градската среда културни практики[13].

На територията на страната има и немалко читалища, които функционират в селища с преобладаващо население от различни етнически и религиозни общности (арменски, еврейски, ромски, турски читалища) и изпълняват важна роля в опазването на тяхното КН. По този начин читалищата успешно резонират на заложената в Конвенция 2003 идея за насърчаване на уважението към културното многообразие[14]. Подходяща илюстрация на това е НЧ „Стефан Караджа – 1928“, с. Бисерци, Разградско, което от дълги години осигурява институционална среда за опазване и социализиране на местното наследство. През 2014 г. изработената от него кандидатура „Хъдрелез – алиански карнавални игри от с. Бисерци“ беше вписана

[12] *Nenova* 2019.
[13] Повече по темата с конкретни примери и библиография вж. *Stanoeva* 2021: 153-165.
[14] *Konvencia* 2003: 2.2.

в Националната представителна листа на НКН „Живи човешки съкровища – България“[15].

На фона на очертаната дотук макар и в едри щрихи картина за работата на читалищата в областта на КН прави впечатление, че при заложените в действащото законодателство дейности се поставя акцент върху „развиване и подпомагане на любителското художествено творчество“[16]. Наследеното от миналото терминологично смесване на две същностно различни явления – съставите за художествената самодейност[17] и групите за изворен/автентичен фолклор[18], се мултиплицира в съвременната нормативна уредба, която отдава предпочитание на първото в конкретизирането на дейностите и изтласква съдържанието на второто (което на практика има пряко отношение към опазването на НКН) към формулираните цели в по-горната точка на документа „запазване на традициите и обичаите на българския народ“. Това своеобразно „размиване“ и разпиляване на определенията в съществуващия Закон за народните читалища прави необходимостта от промени достатъчно видима и предполага да се направи ясно разграничение между двете еднакво характерни и добре застъпени в читалищата, но различни по своята същност и специфика, дейности. За да има прецизирането на основните положения реално въздействие върху практическата работа на читалищата обаче, би било от полза разработването на поднормативна база, която да послужи за развитие на образователните практики съобразно съвременните разбирания на експертно равнище и възприетите в национален план политики за опазване и социализиране на наследството. Това биха могли да бъдат например ръководства, правилници, наръчници…, където да намерят място дефиниции на основни понятия (културно наследство, НКН, ДКН, опазване, трансмисия, образование, социализиране, ревитализиране и др.), както и по-подробно разписани и подкрепени с примери (от страната и света) насоки за практическата работа в тази област. Създаването на постоянни образователни програми с цел повишаване квалификацията на читалищните служители и организирането на семинари и обучения са само малка част от възможните, но сигурни пътища за прилагане на мерките за опазване на културното наследство и по-успешното включване на читалищата в тях.

Подобна е и ситуацията с музейните сбирки/колекции в читалищата, които по данни на Националния статистически институт за 2017 г. наброяват 1001[19]. Те са със статут „колекции с обществена значимост“[20] и са част от цялостната структура на съответното читалище. Съдържат движими културни ценности, свързани с археологията, историческото минало, а в етнографската си част и с местните традиции на селището (сечива, облекло, тъкани, предмети от бита и пр.). За тях Законът за народните читалища прави препратка към специализирания Закон за културното наследство, а прилаганата за техните сбирки/колекции Наредба № Н-6 постановява регионалните исторически музеи да им оказват методическо съдействие[21].

Почти всички читалища на територията на страната поддържат и архивни сбирки, основна част от които съдържат документални свидетелства за КН на местните общности. Това са писмени материали, фотографии, фоно- и видеозаписи на песни, хора и игри, словесни форми, обичаи, разкази на възрастни хора, родословни дървета на местни фамилии и др. Особено ценни в това отношение са и летописните книги на някои читалища. Читалищните архивни сбирки намират място в чл. 34 на Раздел V от Закона за националния архивен фонд, според който Държавна агенция „Архиви“ и нейните структури трябва да оказват методическа помощ при тяхната работа. Какво обаче показва реалната ситуация с читалищните музейни колекции и архивни сбирки и как тя кореспондира със заложеното в специализираното законодателство и поднормативните документи?

По-голямата част от тях съществуват в малките населени места, където читалищата не разполагат с подходящи помещения за съхраняване на фондовете, още по-малко пък

[15] Вж. https://bulgariaich.com
[16] *Zakon* 1996: 3. (2) 2.
[17] Термин, възприет през 60-те години на XX в. и означаващ в основни линии художествената обработка на фолклора, където трансформираният за сцена негов унифициран „образ“ се поддържа от танцови състави, ансамбли и хорове в читалищата и други институции със сродни дейности (*Nenova* 2016: 104-122).
[18] Възприет по същото време, за да открои и разграничи опазването на местните традиции и култура от представители на селищната общност (носители и техните наследници) отново в читалищата (*Nenova* 2016: 151-170).
[19] Вж. http://www.nsi.bg/bg/content/3699/читалища
[20] *Naredba* 2009.
[21] *Naredba* 2009 https://www.lex.bg/en/laws/ldoc/2135657162

със специално обособени експозиционни площи. В най-честия случай те са разположени във фоайетата на читалищната сграда, а съществуват и немалко случаи, в които събираните през годините културни ценности не се поддържат и стопанисват съобразно изискванията, много често изобщо не са комплектувани, обработени и инвентирани, прибрани са в складове и мазета и биват изваждани за показ само по определени поводи. Те са поверени на грижите на читалищните настоятелства, които се явяват и основен ръководен орган на институцията. Най-често отговорници и ръководители на читалищните музейни колекции и архивни сбирки са щатните служители, съвместяващи много други и различни по същество ангажименти към читалищната институция. Обичайна практика е това да бъдат библиотекари и/или секретари, които, особено в селата, са хора със средно образование и не притежават необходимата квалификация за специализирания тип работа, каквато е тази с движимото културно наследство. Наблюденията по места показват, че самите читалищни служители изобщо не разпознават в изграждането на контакти с професионалните институции механизъм за подобряване на своята дейност в тази посока и трудно изграждат връзки с регионални исторически музеи и регионални държавни архиви, от които според предписанията се очаква да получават методическа подкрепа.

Всичко това създава реална опасност за физическото съхраняване на движимото културно наследство. Към произтичащите от набелязаните проблеми ефекти трябва да се добави липсата на системни инициативи за неговото популяризиране и социализиране (сред местната общност и външни публики). Те са добре застъпени в някои читалища, но в други с не по-малко богати фондове са напълно непозната проява на читалищната работа. За тази цел е необходима системна експертна помощ не само от музейни специалисти, архивисти, фолклористи и етнографи, но също и от компютърни специалисти, които да подпомогнат процесите по дигитализация на натрупаните в читалищата фондове. За това са нужни също институционални и финансови инструменти. Повишаването видимостта на културните ценности, съхранявани в читалищата, би могло да се случи чрез най-разнообразни форми, но също и чрез сравнително иновативните и добиващи популярност през последните години образователни инициативи в интернет среда. Такива са например специално изработваните тематични презентации или кратки филми по различни теми, които биват публично споделяни в профили в социалните мрежи на

Илюстрация 4. Етнографска сбирка, НЧ „Мургаш – 1929“, Желява, София-град; фотограф Даниел Фокас
Illustration 4. Ethnographic collection, Chitalishte „Murgash – 1929“, Zheljava, Sofia-city; Photographer Daniel Fokas

Илюстрация 5. Етнографска сбирка, НЧ „Мургаш – 1929“, Желява, София-град; фотограф Даниел Фокас
Illustration 5. Ethnographic collection, Chitalishte „Murgash – 1929“, Zheljava, Sofia-city; Photographer Daniel Fokas

някои читалища или в онлайн платформи. За направата им се използва ресурса на музейните колекции и архивите, на които се вдъхва нов живот в съвременния свят и се отваря достъпа до тях на много и различни публики.

В настоящия текст бяха набелязани една малка част от проблемите, пред които са изправени читалищата при реализиране на образователни практики за опазване и социализиране на културното наследство и които имат връзка с действащата за тях нормативна уредба. Възможните перспективи за тяхното разрешаване предполагат прецизиране на предписанията в законодателните документи, синхронна работа на всички равнища (национално, регионално, местно) и подобряване на диалога и координацията между читалищата и всички институции и лица, ангажирани с опазването на културното наследство (експерти от Министерство на културата, местни власти, РЕКИЦ, научноизследователски и образователни институции, музеи, НПО и др.).

Илюстрация 6. Архивна сбирка, НЧ „Мургаш – 1929“, Желява, София-град; фотограф Даниел Фокас
Illustration 6. Archival collection, Chitalishte „Murgash – 1929“, Zheljava, Sofia-city; Photographer Daniel Fokas

БИБЛИОГРАФИЯ

Nenova 2019: *Nenova,* Stela. Общности и читалищна институция в съхраняването на нематериалното културно наследство – нормативни документи и практики. – [Obshtnosti i chitalishtna institutsia v sahranyavaneto na nematerialnoto kulturno nasledstvo – normativni dokumenti i praktiki. – Bulgarski folklore [Bulgarian Folklore], № 1, 32–49.

Nenova 2016: Българските читалища и съхранението на фолклора. [Bulgrian chitalishta and safeguarding of folklore]. PhD Dissertation, IEFEM. Sofia.

Santova 2014: *Santova,* Mila. Да уловиш неуловимото. Нематериално културно наследство. [To Capture the Elusive. Intangible Cultural Heritage]. Sofia AP ‘Prof. Marin Drinov’.

Stanoeva 2021: *Stanoeva,* Iva. Читалищата и нематериалното културно наследство – откриване на нови полета. [Chitalishta and Intangible Cultural Heritage – Opening New Fields. – In: Intangible Cultural Heritage, Current problems], М. Сантова, В. Ганева-Райчева и др. (eds.) 153–165, Sofia AP ‘Prof. Marin Drinov’.

Konvencia 2003: Конвенция за опазване на нематериалното културно наследство [Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage]: https://ich.unesco.org/doc/src/00009-BG-PDF.pdf

Zakon 1996: Закон за народните читалища [Zakon za narodnite chitalishta]: https://www.lex.bg/laws/ldoc/2133897729

Zakon 2009: Закон за националния архивен фонд [Zakon za natcionalnia arhiven fond]: https://www.lex.bg/laws/ldoc/2135557636

Naredba 2009: Наредба № 6 за формиране, управление и идентификация на музейните фондовеhttps [Naredba 6 za formirane, upravlenie I identifikatcia na muzejnite fondove]: https://www.lex.bg/en/laws/ldoc/2135657162

Educational Activities for Safeguarding of the Cultural Heritage in the Chitalishte – Problems and Perspectives

Stela Nenova

In Bulgarian among the main institutions directly involved in the safeguarding of cultural heritage – tangible and intangible, are the chitalishta. Many of them maintain museum and archive collections, have an experience in safeguarding and socializating the typical for the village traditions. Various directly educational initiatives such as discourses and workshops are organized, temporary and permanent folklore groups where training takes place in the intangible cultural heritage and where older people pass on the inherited knowledge and skills and young people and children are encouraged to safeguard them. The research will present the main problems in the educational activities developed by the Chitalishta in the field of cultural heritage and will offer possible solutions for overcoming them in the context of the in the Chitalishta legislation and the implementation cultural policies.

Wellness Aqua Programs Through Adapted Physical Activity and Sports for Children with Special Needs

Velichka Aleksandrova
National Sports Academy 'Vasil Levski'

Abstract: *Motor activity practiced by children with special needs can be defined as any activity that adapts to the capabilities of each child, with the main emphasis on physical development and psycho-emotional state. Adapted exercises performed in an aquatic environment as part of wellness practices for children with various disabilities is highly recommended, as they can be modified and adapted for each age at different stages of motor development. Aqua practices are important as they improve the general condition of the child's body, facilitate daily activities and social interaction and enable independence and safety in the aquatic environment.*

Key words: children, special needs, wellness aqua programs
Ключови думи: деца, специфични нужди, уелнес аква програми

Dr Velichka Aleksandrova is Assoc. Profossor at the Faculty of Public Health, Health Care and Tourism – Aquatic sports at the National Sports Academy.
E-mail: vili_polito@abv.bg

According to the WHO, about 10 % of children and young people on Earth, which makes 200 million have intellectual, physical or sensory impairments. In the European Union, one in six people has a disability of various kinds, which affects around 80 million people, who are often unable to participate fully in public and economic life[1].

Nowadays, adapted motor activities are a real and at the same time a decisive factor for the future development and realization of children with special needs. There is a steady increase in the number of publications confirming that even children with varying degrees of disability show good progress if they engage in aqua activities in a timely manner. Adapted motor activity in the aquatic environment can be part of the overall correctional, compensatory and rehabilitation process in children with such problems. This is one of the most effective social mechanisms for improving the quality of life, functional development and psycho-emotional state of children with special needs[2].

Current trends require the inclusion of adapted motor activity in the complex rehabilitation and readaptation of children with various disabilities and disabilities as a healing, therapeutic, prophylactic and sports-animation tool in the Wellness Industry[3].

The applied innovative and recreational programs improve the emotional dynamics

and psycho-functional stability in children with physical, intellectual and sensory difficulties [4,5].

The basis of wellness programs in the aquatic environment is the combination and effective use of theoretical and practical achievements of individual sciences and pedagogy, adapted sports in particular swimming, according to the characteristics of children with disabilities, which with good, diverse and systematic work can lead to a beneficial effect on the level of health, mobility, ability to work and socialization in these children. The first attempt was made to standardize the specifics, dosage, intensity and environmental conditions during the activities.

1. CHARACTERISTICS OF PROGRAMS IN THE AQUATIC ENVIRONMENT FOR CHILDREN WITH SPECIFIC NEEDS

Physical activity has a multifaceted effect on the human body, due to the nature and diversity of movements and conditions of the aquatic environment in which they take place (differing significantly from those of the air). In an aquatic environment, the stable position of the body changes, the feeling of support and orientation in space disappears, creating new conditioned-reflex connections[6, 7,8].

The specific properties of water (hydrostatic pressure, resistance, lifting force, temperature and chemical composition) can both facilitate and hinder the performance of a movement or exercise.

Wellness programs in the aquatic environment are a purposeful process in which specific tasks are solved in the presence of motor activity by adapting, modifying and changing the motor activity so that it is suitable for these specific group of children.

This is a qualitatively new concept for the organization and implementation of innovative tools and approaches to work and solving more complex problems regarding the preparation for active participation in public life[9,10, 11].

Systemic activities in the aquatic environment as part of the adapted physical activity in wellness programs for children with special needs have physical and specific effects on the musculoskeletal system, respiratory system, cardiovascular system and blood circulation.

Very useful are the positive changes that occur in the autonomic and central nervous systems, metabolism and stability of the vestibular apparatus.

In addition, it increases the emotional tone and immune responses of the body, and these processes are supported by all three factors of water: thermal, mechanical and chemical[12].

Nowadays, the European Strategy for Educational and Social Integration is rapidly developing and disseminating, which is aimed at motivating, providing access and opportunities for people and especially children with disabilities to practice physical activity in the aquatic environment in different contexts – recreation , school sport, sport for all, rehabilitation.

Wellness aqua programs in the form of recreation are carried out in leisure time in a recreational and active way, so as to compensate for everyday life, and activities should be considered not only as physical exercise but also as a source of entertainment.

As an aspect of school sports, wellness programs in the aquatic environment are a pedagogical process aimed at the physical development of adolescents with special needs. Their content is characterized by the formation of useful skills, orientation and mobility and impact at different levels. From the point of view of sport, the main goal of all recreational programs in the aquatic environment is to reveal more of their social, health and application functions[13].

Aqua practices can be practiced from an early age to old age, as a particularly useful tool for increasing physical activity, hardening, improving the functional capabilities and condition of the body and rehabilitation[14].

---

[1] *Ivcov* 2013: 23-24.
[2] *Nesheva* 2019: 37-42.
[3] *Aleksandrova* 2021: 5-7.
[4] *Ivanova* 2019: 53-56.
[5] *Nesheva* 2020: 33-39.
[6] *Bulgakova* 2008: 14-15.
[7] *Bahchevanski* 2019: 77-82.
[8] *Kirilova et al.* 2018: 47-51.
[9] *Djobova* 2019: 89-97.
[10] *Nikolova* 2011: 15-21.
[11] *Aleksandrova et al*. 2017: 12-14.
[12] *Tumanova* 2019: 11-14.
[13] *Donev et al*. 2019: 369-374; *Aleksandrova* 2019: 43-51; *Nesheva* 2019: 135-142.
[14] *Nesheva* 2019: 135-142.

According to the World Health Organization (WHO), rehabilitation is a complex of medical and social means, aimed at rapid recovery of the endangered disability persons who are applied at the beginning of the pathological process, continue throughout the period of the disease and aim at maximizing the return of the physical, mental, professional, social and economic capabilities of children to occupy a place corresponding to his state of health in society.The aim is to restore or improve the physical and functional condition based on the psycho-physical assessment of the child by determining and analyzing the impact, and ongoing monitoring to achieve the expected results.

The content of rehabilitation programs in wellness aqua practice is characterized by increasing the adaptive capacity and resistance to harmful effects on the environment, and specific therapeutic effects. In all cases, it is complex, not local. The means used can be selective or complex to improve the physical qualities and especially the coordination of movements. In order to obtain an effective therapeutic exercise in an aquatic environment, which is in addition to the therapy of drought in children with special needs, the following main tasks are solved:

➢General strengthening, toning and increasing the body's resilience

➢Development and maintenance of compensatory habits and skills

➢Prevention of complications

➢Supporting the recovery and maintenance of work habits and skills

➢ Stimulating social contacts

➢Training and creating habits and skills for self-control and awareness of their own capabilities

2. TRAINING AND MOTOR THERAPIES IN AQUATIC ENVIRONMENT IN CHILDREN WITH SPECIFIC NEEDS

The spread of modern techniques and their use as motor and training therapy in the aquatic environment begins with the method of Bad Ragaz Ring method (BRRM); Halliwick method and passive relaxation methods: Jahara tehnique; Watsu; Oceanic rebalence; Aquasage; Aquamouvence; Aquadancing; Hydrorelax; Waving, Ai-Chi et al.

➢**Bad Ragaz Ring Method**

It is built on the principles and motor models of Knupfer and proprioceptive neuromuscular facilitation whose goals are aimed at increasing muscle strength and recovery; increase the volume of movement; reduction of muscle tone and relaxation; improving body posture (**Fig. 1**).

Figure 1. Bad Ragaz Ring Method

➢**Halliwick method**

Learning approach for mastering reflexes, initial swimming skills and dexterity, using the lifting force and water resistance for children with special educational needs[15] (**Fig. 2**).

Figure 2 Halliwick method

➢**Jahara technique**

It is based on biomechanics and hydrodynamics. For this purpose, a floating flexible auxiliary device, called a "third hand", is used, which provides support and supports the body's movements in the water, without effort and with a sense of lightness.

Jahara tehnique's philosophy is the concept of relaxation, maintenance, effortlessness and adaptability / adaptation[16] (**Fig. 3**).

Figure 3 Jahara tehnique

[15] http://www. halliwick.org

[16] http://www.jahara.com

➢**Watsu method**

Combination of Shiatsu stretching and application of Shiatsu massage with smooth movements, causing deep relaxation and soothing (**Fig. 4**).

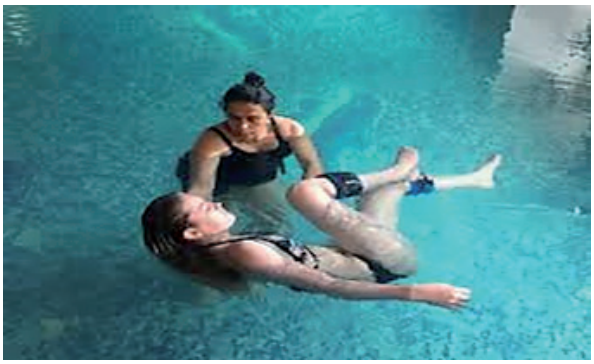

Figure 4. Watsu method

➢**Ai-Chi**

Form of active therapy for relaxation achieved by performing a series of slow movements in an aqueous environment, combined with breathing exercises (**Fig. 5**).

Figure 5. Ai-Chi

3. MINIMUM STANDARDS FOR CONDUCTING WELLNESS AQUA PRACTICES FOR PEOPLE WITH SPECIFICPECULIANTY

Adapted aqua practices for children with special needs help to develop useful skills, acquire spatial orientation, mobility and inclusion, thus ensuring the independent living of these children as much as possible. Based on the analysis of some good wellness practices for children with special needs, it is noteworthy that the programs implemented in the aquatic environment prove the positive effect of improving physical activity, cardio-respiratory system and social relationships, but in most of them the main parameters for water activities are not indicated – intensity of the load, dosage and methodical sequence during the exercise.

The methodology created by us, based on many years of experience in practice, has proven to provide children with special needs the opportunity to gain the necessary knowledge and feelings about the real environment, to inspire them to believe that they can cope alone in the world around them and to feel equal personalities in society. Our methodology in recreational wellness programs has established the most effective pedagogical progress, when classes are held three times a week for 60 minutes according to a pre-prepared specific and adapted program to meet the personal needs of children.

The methodological approach sets the following minimum standards for the environment at the initial stage of pedagogical intervention:

➢the activities take place in a shallow pool

➢the water temperature is 27 – 28^0 C

➢air temperature 25 – 26^0 C

➢the form of pedagogical realization is personalized – coach-chil

The intensity of the load and the dosage of the exercises are in accordance with the individual characteristics of the trained children and the characteristics of their difficulties. The teaching methods used are in accordance with the assimilation of the study material. They vary depending on physical ability, degree of impairment, presence of spatial orientation and the ability to use residual hearing or vision in sensory impairments.

In order to carry out the motor activity in the aquatic environment and depending on the tasks and functions that are performed, the individual approach and the methods of training are used – verbal, motor and visual method (demonstration)[17].

4. EXPERIMENTAL RESEARCH AND RESULTS

In order to determine the effectiveness of the applied methodology in recreational wellness practices for children with special needs, an experimental study was conducted, including a target group of 30 children with special needs engaged in aqua practices 3 times a week for 60 minutes.

The aim of our study was to establish the impact of the specialized impact of the applied means in the aquatic environment on the physical qualities and specific skills of children.

[17] *Popov et al.* 2018: 150-154.

The object of the study were the specific motor skills and their development under the influence of the specialized impact of aqua practices. To determine the level of development of the signs of information about the special motor qualities and specific skills of the studied children were applied 6 tests – vital capacity, abdominal muscle strength, back muscle strength, explosive force of the lower limbs, explosive force of the upper limbs, balance of the body. The test was performed twice at the beginning and at the end of the observed one-year period.

To prove the effectiveness of the experimental work performed the results of the sports and pedagogical tests conducted at the beginning and end of the study period were processed using mathematical and statistical methods – variation and alternative analysis. Important information for our study was the coefficient of variation.

The observed differences in the results of the studied children affected the homogeneity of the studied population.

The analysis shows that at the beginning of the observed period two of the indicators are relatively stable and the studied population is relatively homogeneous in terms of the signs for which these indicators carry information. During the observed period there was an increase in homogeneity and at the end of the period the target group was relatively homogeneous in terms of 4 studied traits (**Fig. 6**).

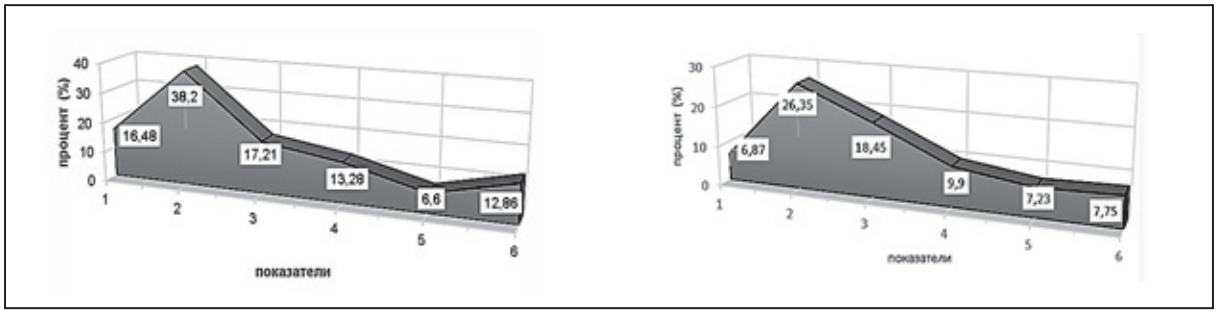

Figure 6. Values of the coefficient of variation (V %) – beginning and end of the studied period

An improvement of the average values of the studied indicators has also been achieved (**Fig. 7**).

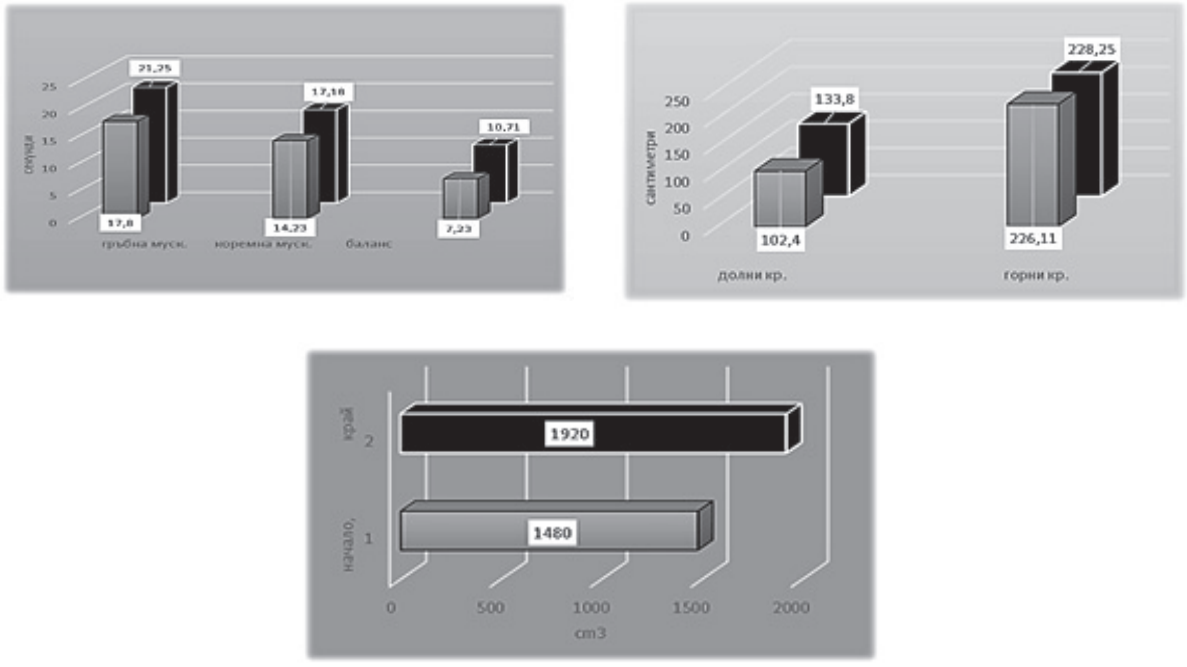

Figure 7. Mean values of the studied indicators – beginning and end of the experiment

For the purposes of the study, the final results of all children were evaluated, based on the average level of each of the observed signs. For this purpose, the so-called sigma estimates T, which are dimensionless quantities and allow to compare differently sized tests and indicators (measured in sec, cm, %, etc.).

The application of the T ratings as optimization criteria allowed to outline the accents in the future work with the studied group as a whole.

On the basis of these assessments, efforts should be focused on developing those features on which the T assessments calculated according to the relevant normative table are the lowest. They are determined by comparing the scores on all indicators examined in a given child and group[18].

The development of the so-called individual models allowed to outline both the strengths in the preparation of individual children and the highlights in their future training work (**Fig. 8**).

From the analysis of the results obtained from the conducted experimental research we can summarize that the applied aqua methodology has had a favorable effect on the development of motor skills of the studied children.

The recreational aqua practices are in accordance with the level of preparation of the children, the specific features of the different nosologies and the time for the implementation of the pedagogical interaction. The effective use of theoretical and practical achievements of adapted sports, in particular swimming, according to the characteristics of children with special needs, with good, diverse and systematic work can lead to a beneficial effect on health, mobility, ability to work and socialization. The content of the programs includes standardization of the specifics, dosage, intensity and environmental conditions.

In this way, we promote aqua wellness practices and provide access and opportunity to participate by implementing a variety of adapted aqua programs for physical activity, suitable for the interests, opportunities and limitations arising from the individual characteristics of children with special needs who can not be included.

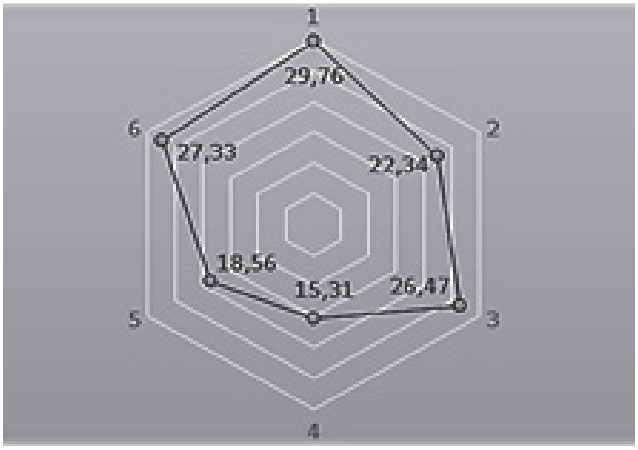

Figure 8. Example of an individual model calculated on the basis of sigma estimates T

BIBLIOGRAPHY

Aleksandrova 2021: *Aleksandrova*, Velichka. Адаптирано плуване за деца с увреждания. Монография. [Adaptirano pluvane za deca s uvrejdania. Monografia].

Aleksandrova 2019: *Aleksandrova*, Velichka. Здравна превенция при деца със синдром на Аспергер чрез двигателна активност във водна среда. Международно научно списание ,,Смарт иновации, рекреативна индустрия, wellness култура, нишов туризъм“, електронно издание, бр. 2, 43-57. [Zdravna prevencia pri deca sas sindrom na Asperger chrez dvigatelna aktivnost vav vodna sreda. Mejdunarodno nauchno spisanie 'Smart inovacii, rekreativna industria, wellness cultura, nishov turizam', elektronno izdanie].

Aleksandrova, Djobova, Kirilova, Hristov 2017: *Aleksandrova*, Velichka, Stefka *Djobova*, Ivelina *Kirilova*, Oleg *Hristov*. Адаптирана физическа активност и спорт. Електронно помагало, НСА, Sofia. [Adaptirana fizicheska aktivnost i sport. Elektronno pomagalo]

[18] *Carova* 2013: 89-90.

Bahchevanski 2019 : *Bahchevanski*, Stoian. Заниманията с ветроходство като средство за интеграция при деца с увреждания. Научно-приложна конференция ,,Физическа активност и здраве“, Сборник с доклади, 77-82 , Sofia. [Zanimaniata s vetrohodstvo kato sredstvo za integracia pri deca s uvrejdania. Nauchno-prilojna konferencia 'Fizicheska aktivnost i zdrave', Sbornik s dokladi].

Bulgakova 2008: *Bulgakova*, Natasha. Оздоровительное, лечебное и адаптивное плавание. Учебное пособие для студентов высшее учебново заведений. Академия, Москва. [Ozdravitelnoe, lechebnoe i adaptivnoe plavanie. Uchebnoe posobie dla studentov vishee uchebnovo zavedenii. Akademia].

Dimitrova et al. 2021: *Dimitrova*, Bistra, Nikolay *Izov*, Velichka *Alexandrova*, Rumen *Iosifov*, Darinka *Ignatova*, Dimitar *Trendafilov*, Vasil *Petrov*, Gergana *Vasileva*. Smart когнитивен инструментариум. Външна оценка на професионални компетенции за кадри в Нишов туризъм. Sofia [Smart kognitiven instrumentarium. Vŭnshna otsenka na profesionalni kompetentsii za kadri v Nishov turizŭm. NSA Press].

Donev et al. 2019: *Donev* Jordan, Stoyan *Andonov*, Stefka *Djobova*, Jordan *Donev*, Oleg *Hristov*, Ivelina *Kirilova*, Stoyan *Bahchevanski*, Rumen *Iossifov*, Velichka *Aleksandrova*, Bogomil *Angelov*, Natalia *Stoyanova*. Comparative Study of Measuring Physical Activity Among Sport Students. International Scientific Congress 'Applied sports sciences. Balkan Scientific Congress of Physical Education, Sports and Health", 15 – 16 November 2019, Sofia, Bulgaria. Proceedings book, 369-374.

Djobova 2019: *Djobova*, Stefka. Физическа активност и спортове в открита водна среда при хора с ментални увреждания. Сборник с доклади. Научно-приложна конференция ,,Физическа активност и здраве“, 89-97 [Fizicheska aktivnost I sportive v otkrita vodna sreda pri hora s mentalni uvrejdania. Sbornik s dokladi. Naushno-prilojna konferencia 'Fizisheska aktivnost i zdrave', 89-97].

Ignatova, Iliev 2020: *Ignatova*, Darinka, Alexandar *Iliev*. Motor Qualities and Their Influence on Children's Development. International Scientific Journal: Smart Innovations in Recreation, Wellness Industry and Niche Tourism, No 2 (1-2), 16-20.

Ivanova 2019: *Ivanova*, Vessela. Influence of Gymnastic Exercises in the Water Environment. International Scientific Journal: Smart Innovations in Recreational, Wellness Industry and Niche Tourism. No 1 (1), 53-56.

Ivkov 2013: *Ivkov*, Bojidar. Анализ на потребностите на хората с увреждания от социално включване чрез заетост. Проект ,,Равни възможности, реализация, развитие“, № BG 051P0001-5.1.05-0008-C0001. Sofia [Analiz na potrebnostite na horata s uvrejdania ot socialno vkluchvane chrez zaetost. Proekt 'Ravni vazmojnosti, realizacia, razvitie', № BG 051P0001-5.1.05-0008-C0001].

Kirilova, Djobova, Andondv 2018: *Kirilova*, Ivelina, Stefka *Djobova*, Stoian *Andonov*. Занимания при деца със синдром на Даун във водна среда – специфични рискове. Спорт и сигурност, 47-51, Sofia [Zanimania pri deca sas sindrom na Daun vav vodna sreda – specifichni riskove. Sport i sigurnost].

Nikolova 2011: *Nikolova*, Maia. Оздравително – рехабилитационно плуване. Монография, НСА-ПРЕС, Sofia [Ozdravitelno-reshabilitacionno pluvane. Monografia, NSA PRES, Sofia].

Nesheva 2019: *Nesheva*, Irina. Адаптирана двигателна методика със средствата на гимнастика при хора с увреден слух. Научно списание за Смарт иновации в Рекреативната (Wellness) индустрия и Нишов туризъм, 37-42, Sofia [Adaptirana dvigatelna metodika sas sredstvata na gimnastika pri hora s uvreden sluh. Nauchno spisanie za Smart inovacii v rekreativnata (Wellness) industria i Nishov turizam].

Nesheva 2019: *Nesheva*, Irina. Study of Results Between Initial and Final Specific Tests in Women with Normal Pregnancy. Trakia Journal of Sciences, No 17 (2), 135-142.

Nesheva 2020: *Nesheva,* Irina. Information system for inclusion of women with normal pregnancy in gymnastics program. "Smart Innovations on the Recreative & Wellness Industries and Niche tourism", Sofia, No 2 (1), 33-39. ISSN: 2603-4921.

Popov, Izov, Andonov 2018: *Popov*, Ivan, Nikolai *Izov*, Stoian *Andonov*. Плуване. Учебник за студенти от НСА ,,Васил Левски“. Sofia [Pluvane. Uchebnik za student ot NSA 'Vasil Levski'].

Tumanova 2019: *Tumanova*, Boriana. Плуването – система на здравословен начин на живот. Рекреативна & Wellness Индустрия и Нишов Туризъм, Електронно издание, бр. 1, 11-14, Sofia [Pluvaneto – Sistema na zdravosloven nachin na jivot. Rekreativna & Wellnessindustria I nishov turizam, Elektronno izdanie, br.1, 11-14].

Carova 2013: *Carova,* Rosica.Баскетбол на инвалидни колички. Монография. София, Боулид-инс [Basketbol v invalidni kolichki. Monografia. Sofia, Boulid – ins].

Internet sources:

http://www. halliwick.org

http://www.jahara.com

Уелнес аква програми чрез адаптирана физическа активност и спорт при деца със специфични нужди

Величка Александрова

По данни на СЗО около 10 % от децата и младежите на Земята, което прави 200 милиона имат интелектуално, физическо или сензорно увреждане. В Европейския съюз един на всеки шест души е с различно по вид увреждане, което прави около 80 милиона души, които често нямат възможност да участват пълноценно в обществения и икономическия живот.

В днешно време адаптираните двигателни дейности са реален и същевременно решаващ фактор за бъдещото развитие и реализация на децата със специфичнинужди. Постоянно се увеличава броят на публикациите, които потвърждават, че дори деца с различна степен на увреждане показват добър прогрес, ако своевременно се включат в аква дейности. Адаптираната двигателна активност във водна средаможе да бъде част от общия корекционен, компесаторен и рехабилитационен процес при деца с такива проблеми. Това е един от най-ефективните социални механизми за подобряване качеството на живот, функционалното развитие и психо-емоционалното състояние на децата със специфични нужди. Съвременните тенденции налагат включването на адаптираната двигателна активност в комплексната рехабилитация и реадаптация на деца с различни ограничения и увреждания като оздравително, лечебно, профилактично и спортно-анимационно средство в Уелнес индустрията.

Приложените иновативни и рекреативни програми подобряват емоционалната динамика и психо-функционална устойчивост при децата с физически, интелектуални и сензорни затруднения.

В основата на уелнес програмите във водна среда е съвкупността и ефективното използване на теоретични и практически постижения на отделните науки и дялове на педагогиката, на адаптирания спорт в частност плуване, съобразно с особеностите на децата с различни увреждания, която при добра, разнообразна и системна работа може да доведе до постигане на полезен ефект върху равнището на здравословното състояние, двигателната дееспособност, трудоспособност и социализация при тези деца. Направен е първи опит за стандартизиране на спецификата, дозировката, интензивността и условията на средата при провеждането на заниманията.

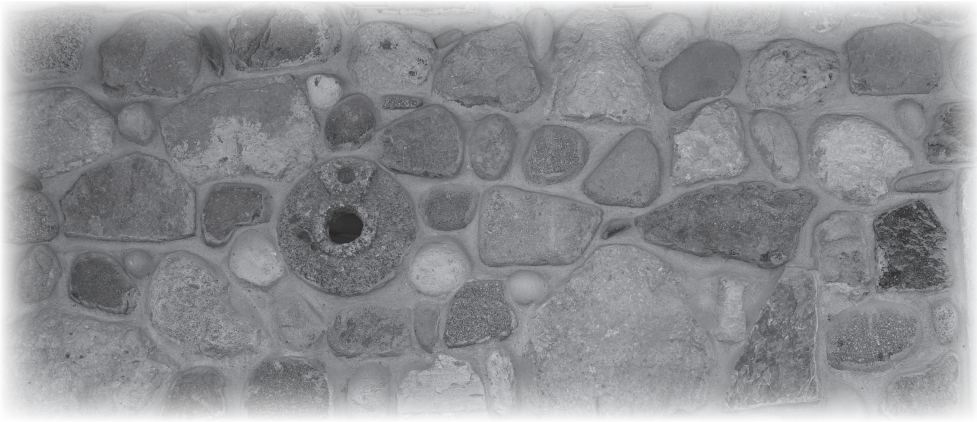

Cheerleading – A Tool to Achieve Wellness Culture in the Bulgarian School

Irina Nesheva
National Sports Academy 'Vasil Levski'

Abstract: *Cheerleading is an interactive tool to motivate young people to a wellness lifestyle. In the subject of physical education and sports they can be practiced as an extracurricular form of education. They contribute to the physical, aesthetic, musical, dance and intellectual development of students. Wellness indicators contribute to a sustainable emotional state with a cheerful, creative spirit, which supports the construction of a positive and stimulating work environment. School Wellness is regulated by the 9th key competence of the student in the Law on Preschool and School Education.*

Key words: Cheerleading, Baton twirling, recreational physical activity, healthy programs, Wellness at school

Ключови думи: Мажоретни спортове, въртене на палка, рекреативна физическа активност, здравословни програми, училищен уелнес

Irina Nesheva is a full time Associate Professor, PhD, lecturer in the Department of Gymnastics at NSA 'V. Levski'. She is a holder in basic gymnastics and teaching methodology, as well as in the gymnastic and recreational modules of the master's programs in 'SPA culture'. She is the leader and coach of the Cheerleading Team, a two-time winner of international tournaments in Rome, Italy (2012 and 2014).
E-mail: iranesheva2005@abv.bg

INTRODUCTION

The most important key to understanding and realizing a wellness model of life lies in realizing, understanding and approving it as a philosophical concept[1]. New educational 'programs for Wellness culture' are being developed to increase the quality of services in the Recreational Industry as a whole[2,3]. Therefore, global organizations such as the UN, WHO, Global Wellness Institute, Balkan Cluster for Health, Wellness and Spa Tourism, the Water Health Cluster Platform, Wellness Institute Bulgaria regularly study and publish analyzes of trends in the wellness industry and the Recreational activities[4,5,6]. The UN annually publishes its annual report on the state of global indices for Wellbeing and Happy Planet[7,8].

Cheerleading is an interactive tool to motivate young people to a wellness lifestyle. In the subject of physical education and sports, they can be practiced as an extracurricular form of education. In her dissertation, Minkovska[9] notes that physical activity in sports is strictly regulated by principles, rules and requirements. That is why sports and entertainment inevitably and effortlessly affect the personality of those involved, forms behavioral qualities. Regular classes successfully cultivate strong-willed and moral qualities such as perseverance, perseverance, diligence,

discipline, resourcefulness, initiative, tolerance and more. Cheerleading sports contribute to the physical, aesthetic, musical, dance and intellectual development of students. In general, the above indicators contribute to a stable emotional state with a cheerful, creative spirit, which supports the construction of a positive and stimulating work environment. Cheerleading is a team sport with elements of acrobatics and gymnastics, with choreography and geometric formations through dance steps and cultivates harmony, psychological balance, teamwork, diligence (through the repeated method). It is an affordable recreational tool and can be practiced by all age groups, including disadvantaged people. Cheerleading sports are partially represented in Bulgarian schools, but their expanded entry as an extracurricular form of activity will help to achieve wellness culture in the school environment. This is regulated by the ninth key competence (**Scheme 1**) in the Secondary Education Act: 'Knowledge and skills for sustainable development and implementation of a healthy lifestyle and sports'[10].

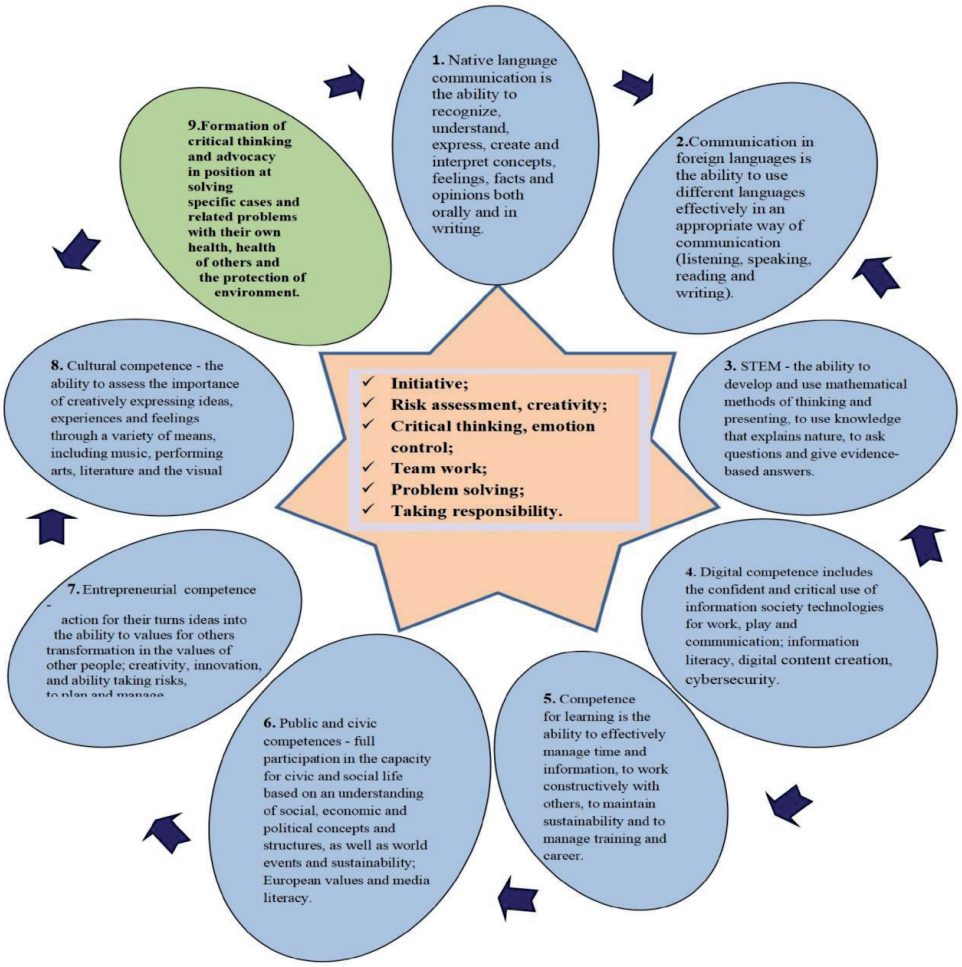

Scheme 1. *Ninth key competence in the Secondary Education Act*

[1] *Dimitrova et al.* 2018: 89-104.
[2] *Dimitrova et al.* 2019.
[3] *Donev et al.* 2019: 370.
[4] *Trendafilov, Dimitrova* 2013: 468.
[5] *Dimitrova* 2017: 406-410.
[6] *Chalakov* 2020.
[7] *Dimitrova et al.* 2020: 34-36.
[8] *Dimitrova et al.* 2021: 58-60.
[9] *Minkovska* 2021: 68.
[10] *https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2136641509; https://mon.bg › upload › I-book*

The popularity of cheerleading is constantly growing not only in America but also in Europe, which implies a constant search for new ideas and opportunities for development such as: choreographic, motor and wellness culture[11]. Historical facts can be traced on the official website of the International Cheerleading Union [http://cheerunion.eu[12]]. The chronological development of Cheerleading disciplines as a motor and sports-competitive activity from its creation to the present day is systematized in a dissertation[13]. In its evolutionary development, cheerleading reached an officially recognized sport in the United States in the late 1970s, and by the early 1990s it had gone beyond America. As an entertaining wellness activity, they are characterized by a long and rich history. Their historical dynamics date from 1860 to the present day. The interest in cheerleading at school is also caused by the opportunity to participate in sports formats such as DP, EP and SP in Cheerleading, and after 2022 with the opportunity to participate in the Olympics. In the 21st century, at the 138th session of the IOC, held on July 20 and 21, 2021 (according to the BCS[14]) on the eve of the 32nd Olympic Games in Tokyo (canceled for the summer of 2021), the discipline Cheerleading was approved as a full-fledged member of the Olympic program. From foreign and our experience[15] we find that cheerleading sports can be conditionally classified into three areas by direction, type of equipment and degree of difficulty (**Scheme 2**).

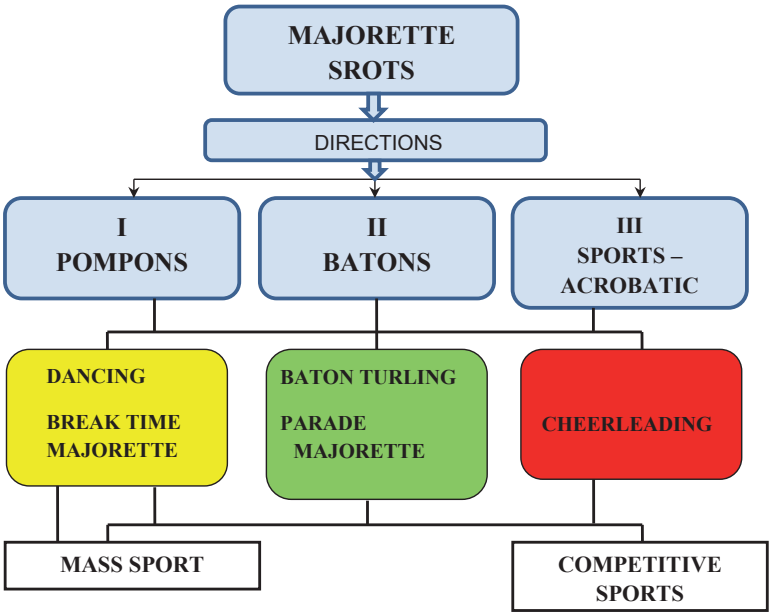

Scheme 2. *Cheerleading sports classified according to specifics and characteristics*

With their extremely characteristic specifics, dynamism and spectacle, cheerleading sports are persistently entering the school system of mass sports. They are practiced by young people in school halls or sport halls and are realized in sports-training and competition activities on several continents[16]. The international categorization (by BCS) presented in **Table 1** informs about the categories in cheerleading, age range and levels of security (preparedness) in Cheerleading, and in Baton twirling according to age the competition category is determined.

[11] *Nesheva* 2010.
[12] *http://cheerunion.eu* – European Cheer Union.
[13] *Minkovska* 2021: 69.
[14] *https://www.bulcu.eu*
[15] *Nesheva* 2016.
[16] *Minkovska*, 2017.

Table 1. Categorization for cheerleading and baton twirling

CATEGORY CHEERLEADING	AGE IN THE YEAR OF THE COMPETITION	SECURITY LEVELS
Tiny	**from 5 to 8 years**	**Level 1** (Novice)
Mini	**from 7 to 13 years**	**Level 2** (Intermediate)
Youth	**from 9 to 13 years**	**Level 3** (Median)
Junior	**from 11 to 16 years**	**Level 4** (Advanced)
Junior (International)	**from 12 to 16 years**	**Level 5** (Elite)
Senior (International)	**over 14 years**	**Level 5** (Elite)
Senior (International)	**over 15 years**	**Level 6** (Premier)

CATEGORY BATON TOURING	AGE IN THE YEAR OF THE COMPETITIO
Mini children	**up to 8 years**
Children	**from 9 to 11 years**
Boys and girls	**from 12 to 16 years**
Women and men	**over 14 years**
Women and men (Cheerleading Premier)	**over 15 years**

It can be summarized that the indicated trends related to the development of cheerleading sports by disciplines and categories are an expression of multidimensional motor activity, which makes them socially significant.

METHODOLOGY

The aim of the research is to prove the existence of wellness practices in Bulgarian schools. 13 competitions in the period 2007-2021 were analyzed, and the 14th was not held due to the global pandemic situation. Rankings of Bulgarian teams are systematized to establish the level of development and international positioning of Bulgarian athletes. The number of medals and prizes won is illustrated. The dynamics of the sports result is analyzed. The following theoretical and empirical research methods are applied: systematic analysis of literary and online sources, oral research (interview, talk) with specialists and coaches of cheerleading teams, monitoring (monitoring, tracking and summarizing) of sports results. Cheerleading sports, as an out-of-class form of learning, are an interactive tool for achieving wellness and a stimulating work environment.

RESULTS

The Republic of Bulgaria became part of the Global World Federation NBTA EUROPA in 2007 – 2008 [http://www.nbta-europe.info/]. The ranking reflected in **Table 2** characterizes the active cheerleading activity of Baton twirling of all Bulgarian cheerleading groups described below. The first start in 2007 in Ribnick, Slovenia was set by a cheerleading team from Shumen, which represents our country at the European Championships, as the first Bulgarian national team in cheerleading sports, in which the team took 6th place in the 'Accessory Corps' category. This marks the beginning of Bulgarian participation in a major sports forum – European Championship. From 2007 to 2011, Bulgaria is a worthy participant in cheerleading with a ranking of one 2nd, one 4th, one 5th place and two 6th places. After years of hard work and training in 2012, a cheerleading team from Svilengrad entered with bronze medals won at the European Baton twirling Championship, held in Celestat, France in the period 05.10.2012 – 07.10.2012. They achieved the prestigious ranking in the discipline 'Traditional Corps' – 3rd place. The girls participate in the category 'Parade Corps', in which they take 6th place. The competition includes teams from 11 countries, including Bulgaria, England, the Czech Republic, Croatia, France, Norway and others (**Table 2**).

Table 2. Ranking of Bulgaria at the EP by Baton Twirling and Cheerleaders

BULGARIA - EUROPEAN BATTON TURLING AND MAJORETTE CHAMPIONSHIPS				
2007	**2009**	**2010**	**2011**	**2012**
Ribnica, SLOVENIA	**Split, CROATIA**	**Sniffer, SWITZERLAND**	**Bat, ENGLAND**	**Celestat, FRANCE**
VI place Rhythmic (junior) A.c	**V place** Rhythmic (junior) T.c **VI place** Rhythmic (junior) E.c	**IV place** Rhythmic (junior) T.c	**II place** Rhythmic (junior) T.c	**III place** Rhythmic (junic T.c **III place** Rhythmic (junic E.c **VI place** Izida (juvenile P.c
			1 silver	2 bronze
2013	**2014**	**2015**	**2016**	**2017**
Lillehammer, NORWAY	**Slavonski Brod, CROATIA**	**Ligano Sabbiadoro, ITALY**	**Crowley, ENGLAND**	**Almere, NETHERLAN**
I place Rhythmic (junior) T.c **III place** Rhythmic (junior) P.c **III place** Rhythmic (juveniles) T.c	**IV place** Rhythmic (junior) T.c **VI place** Izida (juveniles) T.c	**II place** Rhythmic (junior) T.c **IV place** Izida (juveniles) T.c	**III place** Rhythmic (junior) T.c **III place** Izida (juveniles) T.c	**II place** New bazar (juni P.c **III place** Izida (juvenile P.c **III place** Rhythmic (junic T.c **IV place** Izida (juvenile T.c
1 gold & 2 bronze		1 silver	2 bronze	1 silver & 2 bro
2018	**2019**	**2020**	**2021**	**2022**
Poreč, CROATIA	**Ligano Sabbiadoro, ITALY**	No European Championship was held. The reason - к 1 9	**Poreč, CROATIA**	Upcoming competitions!
II place Rhythmic (junior) T.p **III place** Rhythmic (junior) (B&f) **III place** Izida (juveniles) T.c **III place** Izida (juveniles) E.c	**I place** Rhythmic (junior) T.p **I place** New bazar (junior) E.c **II place** Rhythmic (junior) P.c **II place** New bazar (junior) P.c **III place** Izida (juveniles) P.c **III place** Rhythmic (junior) T.c		**II place** Rhythmic (junior) Pom **III + III place** New bazar (junior) B&f + E.c **III place** Izida (juveniles) T.c	
1 silver & 3 bronze	2gold, 2silver, 2bronze		1 silver & 3 bronze	

Legend: *Baton Twirling and Cheerleaders – (AK) – Accessory Corps; (Tk) Traditional building; (Pk) Parade Corps; (Ek) Exhibition Corps; (Tp) Traditional pompoms; (juveniles) – minors; (junior – j.) – younger age; (Pom) – pompoms; (I – VI m) – from first to sixth place*

From 2013 to 2016, Bulgaria won a total of 1st, one 2nd, one 5th place, four 3rd and two 4th places. The third participant from Bulgaria at the EP in the Netherlands in 2017 is a cheerleading group from the town of Novi Pazar in the category 'Parade Corps (Junior)' which occupies the prestigious 2nd place with a total of one for Bulgaria, 2nd and two 3rd places for Svilengrad in the categories (Juveniles) 'Parade Corps' and Shumen (Junior) in the 'Traditional Corps'. The European Championship in Porec, Croatia in 2018, Bulgaria registered one silver and three bronze medals in various categories in Baton Twirling. The two years' period (2018 – 2019) is one of the strongest for Bulgaria and is characterized by the best performance and the most titles won, including gold medals – first place for the cheerleading team from Shumen in junior and category 'Traditional pompoms' and first place for the cheerleaders of Novi Pazar in the junior level and category 'Exhibition Corps' (**Table 1**, p. 5). In 2020, no sporting events took place due to the measures imposed by C 19. The 24th European Baton Twirling and Cheerleading Championships were held on 20, 21 and 22 October 2021 in Poreč, Croatia. Despite the difficult year and the tense situation around C 19, the EP was successfully held with participants from several countries – Bulgaria, Italy, Romania, Russia, Slovenia, France, Croatia and the Czech Republic. The national team of

Bulgaria was represented by the towns of Shumen, Svilengrad, Novi Pazar and Haskovo in different categories – Baton flag team, Traditional Majorettes corps, Parade corps, Traditional Pompons, Show Twirl Accessories corps, Exhibition corps (**Table 1**). In the strong competition between the Bulgarian participants and the advanced countries with many years of experience in this cheerleading sport, Bulgaria returns with one 2nd, three 3rd and two 4th places in different ages and categories. The number of medals won for Bulgaria in Baton Twirling and Cheerleaders in the period from 2011 to 2021 is a total of 26, of which 3 gold, 7 silver and 16 bronze, presented in **Figure 1**.

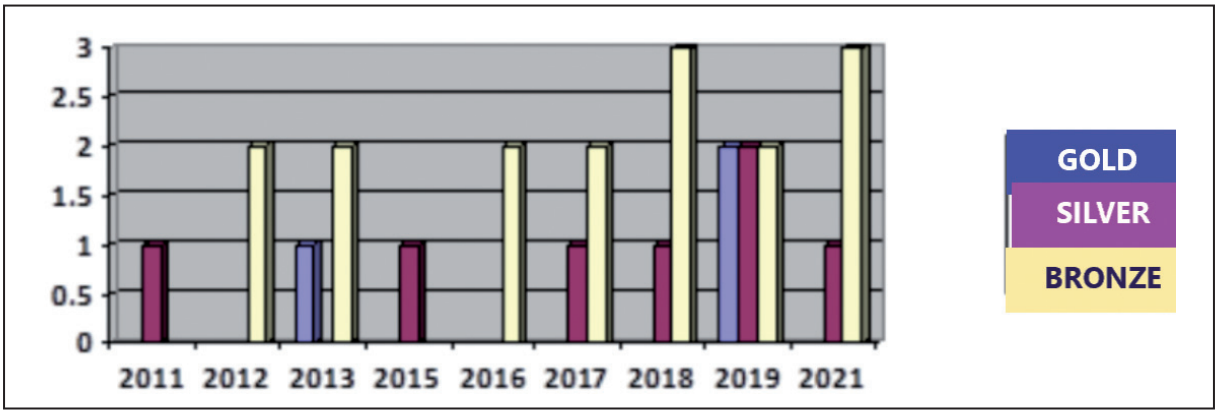

Figure 1. *Number of medals won in Bulgaria by years from sports clubs*

This analysis allows conclusions to be drawn about the benefits of achieving not only wellness culture but also well-being. The established and analyzed results contribute to placing the management of the pedagogical process on a scientific basis, which will guarantee their quality. The possibilities for objectification through the introduction of cheerleading in the system of school physical education are taken into account. Wellness culture is achieved by practicing and defining a model for attracting and motivating students and young people to practice cheerleading. We applied modern methods for data analysis by author's methodology[17].

DISCUSSION

School education is related to the intensity of curricula, which implies maintaining high performance and motivation of students through participation in various sports and motor activities. Cheerleading sports contribute to the formation of knowledge and competencies of the participants and to the image of the respective Bulgarian school. They have social, emotional and physical-psychological significance and in parallel with Olympic sports such as acrobatics, gymnastics and synchronized swimming they are defined as modern tools for social realization and public expression of talented young people from 1860 to the present day. In many Bulgarian towns (Shumen, Svilengrad, Pazardzhik, Novi Pazar, Burgas, Varna, Vratsa, Stara Zagora and many others), in community centers, sports clubs and school halls are organized classes in cheerleading, mostly practiced the disciplines Baton twirling and Cheerleaders (**Block photo 1**).

Block photo 1. *Cheerleaders from the past and present with specific devices*

[17] *Konchev* 2019: 395-397.

We are pointing out a small part of the active schools that develop cheerleading sports: SOU 'I. Vazov' – town Varshets; Primary school, I. Vazov – G. Oryahovitsa; SOU 'I. Vazov' – the town of Svoge; 'Hr. Botev' – the town of Sandanski; Elisaveta Bagryana Primary School – Sliven; SU 'V. Levski' – the town of Vetovo; Primary school 'Dragan Manchov' – Plovdiv, etc. There are many schools that develop this entertaining and recreational motor practice. Cheerleading is defined as a sports-acrobatic competition activity for high sportsmanship. It is a discipline with more difficult technique than other cheerleading sports with elements of acrobatics, gymnastics and balance. Sports specialists and the Bulgarian Cheerleading Union (BCU) accept the specification and international terminology, so most terms are authentic and do not have a direct translation, applying the specific requirements of disciplines (but in light or real conditions at the local level). According to the requirements of international structures, cheerleading sports and categories are characterized as follows:

Cheerdance:
- *Team Cheer Freestyle Pom*
- *Team Cheer Jazz*
- *Team Cheer Hip Hop*
- *Freestyle Pom Doubles*
- *Jazz Doubles*
- *Hip Hop Doubles*

Baton Twirling:
- *Solo One Baton*
- *Solo Two Batons*
- *Team / Corps*

Cheerleading:
- *Team Cheer All Girl*
- *Team Cheer Coed*
- *Group Stunt All Girl*
- *Group Stunt Coed*
- *Partner Stunt Coed*

CONCLUSION

From the above analysis, we come to the following conclusions:

- The established trends in Bulgaria contribute to the implementation of a healthy lifestyle through cheerleading and sustainable development of the school environment.
- The emotional dynamics and social activity of the students increases. Outside the classroom form of education expands the motor activity achieved through the subject FVS.
- In social terms, cheerleading dance performances allow equal access and motor realization of both sexes, which is one of the requirements for inclusion in the Olympic program.
- They socialize young people, learn to lead a healthy lifestyle and ensure physical, mental and emotional health.

BIBLIOGRAPHY

Chalakov 2020: *Chalakov,* Milen. Optimizing the Control of Technical Performance of Forehand Stroke Among 12-years-old Tennis Players Using Martin's Sigma Method. Trakia Journal of Sciences, No 18 (1), 682-688.

Dimitrova 2017: *Dimitrova,* Bistra. Recreative Industry, Innovations and the Bulgarian Educational Model for Specialised staff. Conference: International Scientific Congress 'Applied Sports Sciences'. Sofia, 406-410.

Dimitrova et al. 2018: *Dimitrova* Bistra, Mincho *Polomenov,* Vesela *Treneva,* Irina *Nesheva,* Vessela *Ivanova,* Dimitar *Trendafilov*. Социална значимост на уелнес (wellness) културата: сравнителен анализ по данни от научни изследвания на Галъп интернешънъл (Gallup International) [Sotsialna znachimost na uelnes (wellness) kulturata: sravnitelen analiz po danni ot nauchni izsledvania na Galap interneshanal. Monografia. Izd. Avangard, Sofia: 89-104.

Dimitrova et al. 2020: *Dimitrova* Bistra, Pencho *Geshev,* Vesela *Treneva,* Vessela *Ivanova,* Vasil *Petrov.* Динамика на индексите за уелбийнг и щастие: сравнителен анализ по световна база данни, съобразно статистически данни от доклади на ООН. [Dinamika na indeksite za uelbiyng i shtastie: sravnitelen analiz po svetovna baza danni, saobrazno statisticheski danni ot dokladi na OON]. Monografia. Izd. Avangard, Sofia.

Dimitrova et al. 2021: *Dimitrova,* Bistra, Nikolay *Izov*, Velichka *Alexandrova,* Rumen *Iosifov,* Darinka *Ignatova,* Dimitar *Trendafilov,* Vasil *Petrov,* Gergana *Vasileva.* Smart когнитивен инструментариум. Външна оценка на професионални компетенции за кадри в Нишов туризъм. [Smart kognitiven instrumentarium. Vŭnshna otsenka na profesionalni kompetentsii za kadri v Nishov turizém]. NSA Pres, Sofia, 58-60.

Donev et al. 2019: *Donev* Jordan, Stoyan *Andonov*, Stefka *Djobova*, Jordan Jordanov *Donev*, Oleg *Hristov*, Ivelina *Kirilova*, Stoyan *Bahchevanski*, Rumen *Iossifov*, Velichka *Aleksandrova*, Bogomil *Angelov*, Nataliq *Stoyanova*. Comparative Study of Measuring Physical Activity Among Sport Students. International Scientific Congress 'Applied Sports

Sciences'. 15 – 16 November 2019, Sofia, 369-374.

Konchev 2019: *Konchev* Mihail. Big Data, Neural Network and Predictive Analytics: Application in the Field of Sport. International Scientific Congress 'Applied Sports Sciences' and Balkan scientific congress 'Physical Education, Sports, Health' in Sofia, Bulgaria, 2019, 393-397.

Minkovska 2021: *Minkovska,* Gergana. Възпитателни аспекти на груповите музикално-двигателни дейности при 6 – 7 годишни деца. [Vazpitatelni aspekti na grupovite muzikalno-dvigatelni deinosti pri 6-7 godishni detza. Ph.D Dissertation, SU 'St..Kliment Ohridski', 67-69.

Nesheva 2010: *Petkova-Nesheva*, Irina. Baton Twirling и мажоретки. [Baton twirling i majoretki. Sbornik V mejdunaroden nauchen kongres SSA, Olimpijski sport, sport za vsichki. I chast, NSA, Izd. Tip-top press], Sofia, 381-384.

Trendafilov, *Dimitrova* 2013: *Trendafilov*, Dimitar, Bistra *Dimitrova*. Aqua Spinning as Antistress Health Prevention. Sport Mont, No XI (37-38-39), 467-473.

Мажоретните спортове – инструмент за постигане на уелнес (Wellness) култура в българското училище

Ирина Нешева

Изследването има за цел да представи на вниманието на учениците и, разкрие същността на мажоретните спортове, като практики от извън класна дейност в българските училища. **Методика**: Осъществен е систематичен преглед на използването на инструментариум, свързан с мажоретните спортове и изследване динамиката на спортни резултати от спортни клубове по мажоретни дисциплини. **Резултати**: систематизирана е класификационна структура на мажоретните спортове. Анализирана е динамиката на българския спортен резултат по дисциплини. **Дискусия**: училищното обучение е свързано с интензивност на учебните програми, което предполага съхраняване и поддържане на висока работоспособност и мотивация на учениците за участие в разнообразни спортни формати. **Заключение**: установените тенденции относно мажоретните спортове в България корелират с устойчивост на двигателната и социална активност.

Уелнес иновации и добри ароматерапевтични практики в България

Wellness Innovations and Good Aromatherapy Practices in Bulgaria

Дияна Попова-Добрева
Национална спортна академия „Васил Левски“

Абстракт: *Статията насочва вниманието към осмисляне на наследството в областта на ароматерапевтичните практики в различни направления като наличие на диворастящи по нашите земи лечебни, маслодайни растения; емпирично познание и културата на нелитературното общество; народна медицина; производство на етерични масла, българската наука и перспективите за развитието на уелнес образованието. Посочени са някои методи за приложение и особености на етеричните масла. Направен е анализ на дигиталното представяне на ароматерапевтични практики в сертифицирани СПА и уелнес центрове.*

Ключови думи: ароматерапевтично наследство, дигитално представяне, сертифицирани спа и уелнес центрове, уелнес образование

Key words: aromatherapy heritage, digital presentation, certified spas and wellness centers, wellness education

Настоящето е функция на миналото,
а иновациите в частност, са функция
на осъзнатото и реализирано наследство.

1. НАСЛЕДЕНИ ПРИРОДНИ ДАДЕНОСТИ И ПОЗНАНИЕ

Ароматерапевтичните практики и свойствата на етеричните масла са емпирично известни от хилядолетия. Те са намирали приложение в религията и лечението на някои заболявания от времето на древните народи до наши дни. Един от Орфическите химни, посветен на Майката на боговете, по своята същност е описание на обред с различни благоухания, запалени от молителя, който назовава многоименната, родоначалник на безсмъртни и смъртни[1]. В „Хербария“ на Псевдоапулей – своеобразен сборник на лечебните растения от времето на бога на здравето и медицината при древните траки и гърци Асклепий са описани 25 растения с дакийски и тракийски произход, сред които е и лайката, която се среща из цялата ни страна. Белият бор например е възпяван и още от дълбока древност от древните фригийци (тракийска племенна общност в Мала Азия), които го почитали, като свещено дърво, а неговите плодове – шишарките, като символ на плодородие. В дар на тяхната богиня на възраждащата се природа и владетелка на планините, горите и животните Кибела, фригийците принасяли жертвени животни и шишарки.

Diana Popova-Dobreva is full time Associate Professor, Ph.D at the Faculty of Public Health, Health Care and Tourism in the National Sports Academy, Sofia (Bulgaria). Lecturer in Aromatherapy, Pelvic floor therapy, SPA programs for beauty and health, and Cosmetics and aromatic oils.
E-mail: dobreva_da@yahoo.com

Древногръцкият учен Теофраст (372–287 г. пр. н. е.) определя мащерката като растение, посветено на музите, името му означава смелост, сила, мисъл, и отбелязва, че в Тракия има цели планини, пълни с това растение. За древните народи са известни лечебните свойства и на кромид лука. По повод сватбата на дъщеря си, одриският цар Котис подарява на бъдещия си зет атинския пълководец Ификрат дар каче с лук. По нашите земи се срещат и седем вида диворастяща мента. Други диворастящи лечебни растения са ким, копър, маточината, невена, бял оман, бял пелин, ирис, бял равнец, резене, риган, розмарин, салвия, селим, черен синап, сминдух, смрадлика, миризлива и трицветна теменуга, хвойна, хмел, целина, шафран и др. През 1907 г. от Франция у нас е внесена лавандулата, която в съвремието ни се отглежда по склоновете на Стара планина и Средна гора.

Лечебните растения намират място в народните обичаи по нашите земи от векове. Жълтият кантарион е една от най-важните билки, свързани с празнуването на целебните треви – Еньовден. На този ден момите изплитали венци от нея, наричани Еньовденска корона. Древните поверия твърдят, че ако се хвърли жълт кантарион в огъня, пушекът му прогонва демоните. Здравецът например за нас, българите, е символ на здраве и дълъг живот, благополучие, щастливо завръщане и подмладяване. От стари времена е ползван за помощ при зачеване, за оздравяване, за освежаване. Според старо народно българско поверие дилянката (валериана) е представена като способна да раздели мома, залюбена от змей[2].

Лечебните треви са включени като „светска“, съставна част, дори и в използван български требник[3].

Широко разпространено у нас сред гори и храсталаци е и лечебното великденче (тревата на прокажените). Главно като плевел у нас, особено сред житните култури, се среща полският мак. Народната медицина го прилага против ревматизъм, колики, след кръвоизлив, бронхит, ангина, коклюш. У нас се отглежда и сънотворния мак, за който Sydenham декларира, че без него, „медицината ще бъде едноръка и еднокрака“. „Измийте ме с исоп и ще бъда чист“, казал цар Соломон, който използвал това свещено растение заедно с дървесина от кедър против проказа. У нас расте по варовити терени в Югозападна България и в Белоградчишко[4].

Фигура 1. Розобер
Figure 1. Rose picking

[1] *Fol* 2009: 87-88.
[2] *Denkova*, *Denkov* 1999: 84, 152, 165, 168, 184 и др.
[3] *Shniter* 2001: 125.
[4] *Ivanov* 2018: 139, 181, 195.

В България традиционно се произвежда етерично масло от роза, лавандула, мента, здравец и др. Безспорно най-хубавото етерично масло е розовото. Когато в света се говори за розово масло се има предвид българското. За другите се посочва розово масло с произход Франция, Мароко, Крим, Кавказ и Турция.

Наследство има, има и немалка степен на осъзнаване и реализация. От 31 януари 2020 г. е в сила Закон за маслодайната роза, чиято цел е опазването на маслодайната роза, традиционно отглеждана на територията на Република България.

Според Атанасова-Спасова, България е най-голямата производителка на розово масло – 80% от световното производство. Меката зима, влажната пролет, хладното лято и песъчливата почва в т.нар. Розова долина осигуряват идеални условия за развитието на Червената маслодайна роза (Rosa Damascena). През 1915 г. розовите градини са с площ 9000 хектара. След Първата световна война част от тях са изкоренени. През 1925 г. в гр. Казанлък започва отглеждането на мента, лавандула и др. През 1962 г. розовите градини заемат площ от 5000 хектара. Производството на етерични масла е поверено на държавното предприятие „Българска роза“ и се ръководи от опитни химици и технолози. Научни колективи при Института по органична химия на БАН и катедрата по органична химия в Университета работят за установяване състава на етеричните масла и върху подобряване на добива и качеството на маслата, което се контролира от специални лаборатории[5].

След 1990 г. една от първите реституирани дестилерии е тази на наследниците на Еньо Бончев. Дестилерията за розово масло е построена през 1909 г. в с. Търничене и до национализацията през 1947 г. розовото масло се изнася за Франция, Англия, Германия, Австрия, САЩ. Наследниците на Еньо Бончев получават запазена, макар и като музей розоварна, за разлика от наследниците на други големи родове в търговията с розово масло като Шипкови, Орозови, Папазови, които получават само земя. Понастоящем *наследството* се реализира и в частност наследниците на Еньо Бончев имат над 160 хектара розови и лавандулови насаждения и търгуват със над 150 клиенти от т.нар. „парфюмерийни къщи“ от цял свят, сред които японската компания Kenzo, която празнува 20-годишнината си в двора на една от четирите и дестилерии[6].

През 1999 г. е създадена Българска национална асоциация „Етерични масла, парфюмерия и козметика“ (БНАЕМПК), която обединява 108 компании, производители и търговци на етерични масла, производители и дистрибутори на парфюмерия, козметика, тоалетни принадлежности и др. Нейни асоциирани членове са Университет по хранителни технологии, научни звена – Институт по обща и неорганична химия към БАН, Институт по розата и етеричномаслените култури, Лабораториите ДЛ „Българска роза“ ЕООД, Национална лаборатория „Бул Роза“ ООД и др. Прави впечатление замисълът и промислените действия в полза на обществото за свързването на науката и бизнеса.

Съхраненото в природата, бита, обредността, храненето и погребалните ритуали мусическо знание постепенно се превръща в научно познание. Поредица български изследователи посвещават своите трудове на състава и свойствата на някои от етеричните масла.

Обстойно проучване на етеричните масла и приложението им в медицината и промишлеността е направено от авторите Петровски и Стоянов. Авторите систематизират подходящи етерични масла за лечението на често срещани заболявания и симптоми. Проведени са лабораторни изследвания за въздействието на определени масла върху различни, често срещани, патогенни култури[7].

С над двеста публикации в областта е проф. Стоянова. Други съвременни изследователи са Георгиев, Атанасова[8], Проданова-Стефанова[9], Чернева- Георгиева[10] и др.

2. ДИГИТАЛНО ПРЕДСТАВЯНЕ НА АРОМАТЕРАПЕВТИЧНИ ПРОЦЕДУРИ

В Националния туристически регистър са посочени сертифицираните центрове според Наредба № 04-14 от 9 октомври 2019 г. за условията и реда за сертифициране на „Балнеолечебен (медикъл СПА) център“, „СПА център“, „Уелнес център“ и „Таласотерапевтичен център“.

Настоящото изследване е насочено към уелнес иновациите и добри ароматерапевтич-

[5] *Atanasova - Spasova* 1962: 6, 59, 60, 63 и др.
[6] *Garnev* 2020: 36-41.
[7] www.bnaeopc.com
[8] *Petrovski, Stoyanov* 2005.
[9] *Prodanova-Stefanova* 2021.
[10] *Cherneva-Georgieva* 2017.

ни практики демонстрирани в дигиталното представяне на 74 СПА центъра и 25 уелнес центъра, включени в Националния туристически регистър.

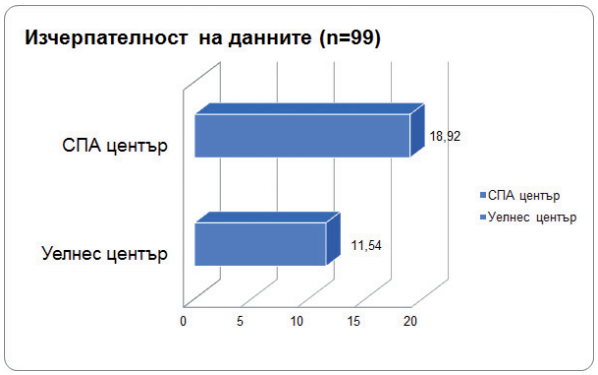

Фигура 2. Изчерпателност на данните
Figure 2. Data completeness

Резултатите от проведеното изследване разкрива пропуски в дигиталното представяне на процедурите на сертифицираните СПА и уелнес центрове. Изчерпателна информация за предлаганите услуги е предоставена на интернет сайтовете на 18,92 % от СПА центровете и 11,54 % от уелнес центровете.

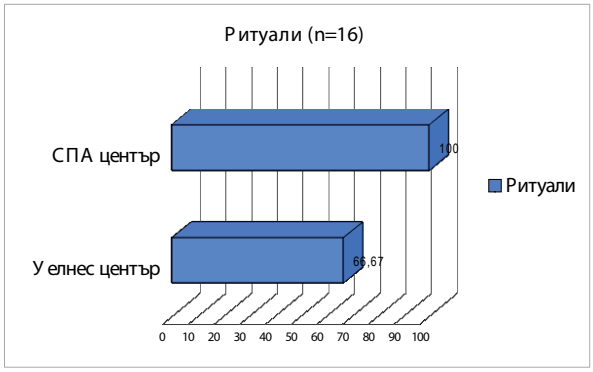

Фигура 3. Ритуали
Figure 3. Rituals

СПА и уелнес центровете, при които има изчерпателност на дигиталното представяне на предоставяните от тях услуги имат разработени специални ритуали. Някои от тях са заимствани от източните култури, но има и такива, разработени на базата на българската култура и производство на българско розово масло.

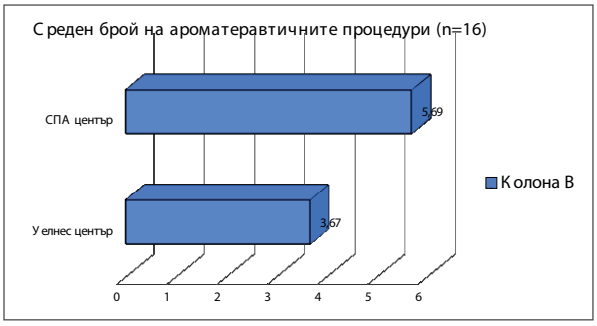

Фигура 4. Среден брой на ароматеравтичните процедури
Figure 4. Average number of aroma treatments

Съобразно наличната информация изнесена в Интернет страниците на сертифицираните центрове е видно, че ароматерапевтичните методи имат съществено място в българската уелнес култура. Средният брой на ароматерапевтичните процедури е приблизително между 4 за уелнес центровете и 6 за СПА центровете.

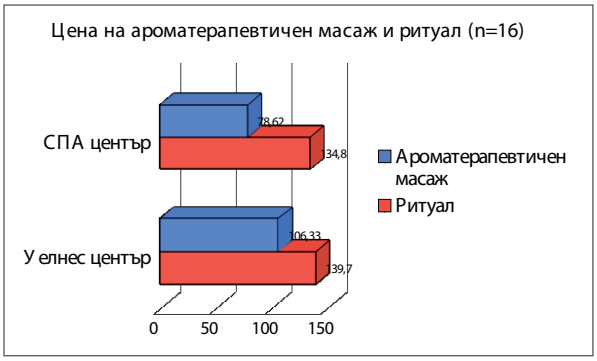

Фигура 5. Цена на ароматерапевтичен масаж и ритуал
Figure 5. Cost of aromatherapy massage and ritual

Средната стойност на ароматерапевтичния масаж е 78,62 *лв.* за СПА центровете и 106,33 *лв.* за уелнес центровете. Съответните стойности за ритуалите са 134,80 *лв.* и 139,70 *лв.*

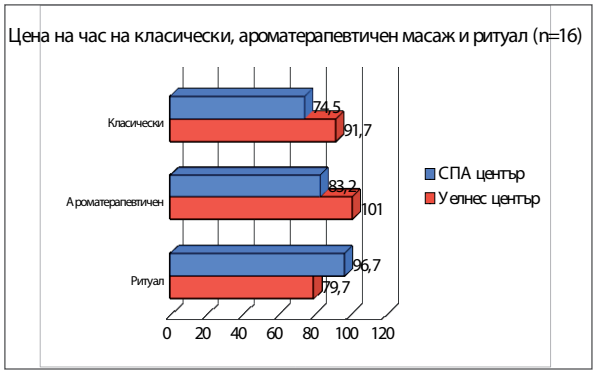

Фигура 6. Цена на час на класически, ароматерапевтичен масаж и ритуал
Figure 6. Price per hour of classical, aromatherapy massage and ritual

На фигура 6 са представени цените на класическия, ароматерапевтичния масаж и на ритуалити отнесени към един астрономически час. Предвид стойността на вложените етерични масла и трудоемкостта на мануалното въздействие, очаквано, най-високата стойност от 101 лв. за час е за ароматерапевтичен масаж.

3. ОСОБЕНОСТИ НА ПРИЛОЖЕНИЕТО НА ЕТЕРИЧНИТЕ МАСЛА

Приложението на ароматерапевтични практики предполага познания свързани със свойствата на етеричните масла, концентрации, дозировка, показания и противопоказания за употреба. Необходими са познания и върху характеристиките на базисните (носещи) масла.

3.1 МЕТОДИ ЗА ПРИЛОЖЕНИЕ НА ЕТЕРИЧНИТЕ МАСЛА

Днес интересът към свойствата и приложението на етеричните масла е подчертано увеличен. Популярни методи за приложение на етеричните масла са:

- Етерични масла за тяло. Използват се за масажна процедура. Използва се 3–5 % разтвор в подходящо растително масло, подбрано така, че да усили ползотворното въздействие на етеричните масла.
- Масла за тяло с локално приложение. Прилагат се върху малки участъци на тялото, като концентрацията може да бъде повишена до 10 % в носещото масло.
- Етерични масла за вана. Концентрацията на етеричните масла може да варира, като се препоръчва приготвянето на разтвор в по-голяма концентрация от 10–25 % етерично масло в носещото. От приготвения разтвор се изискват 5–10 ml. във ваната. Смесването с растителни масла предпазва кожата от раздразнение, което чистите етерични масла могат да причинят.
- Инхалация. Съществуват два вида инхалации: естествена, която се осъществява сред природата и изкуствена, която се провежда с помощта на инхалатори или ароматизатори.

3.2 ФОТОТОКСИЧНОСТ НА ЕТЕРИЧНИТЕ МАСЛА

Растителните масла проникват в дълбочина и измиването на кожата не намалява риска от фототоксична реакция, който е най-голям през първите 1–2 часа, след което до осмия час прогресивно отслабва. Международната асоциация за изследване на ароматите (IFRA) е определила максимални безопасни дози при третиране с фототоксични масла, както следва: бергамот – 0.4 %, грейпфрут – 4 %, лимон – 2 %, липа – 0,7 %, мандарина – 1,4 %, портокал – 1,4 %[11].

3.3 ИЗЧИСЛЯВАНЕ НА КОНЦЕНТРАЦИЯ НА ЕТЕРИЧНИТЕ МАСЛА

При изчисляването на концентрацията на етерични масла се взема предвид, че 1ml. етерично масло се равнява на приблизително 20 капки.

Концентрацията на етерично в базово масло се изчислява по следната формула:

$$\frac{\%}{100} \times \frac{ml}{1} = ____ \times 20 = ___ \text{ капки}$$

4. УЕЛНЕС ИНОВАЦИИ, ОБРАЗОВАНИЕ И НАУКА

Ароматерапевтичните практики са широко застъпени в съвременната уелнес индустрия. Според, Халбърт Л. Дън, който е известен като "бащата на движението за уелнес" в Съединените щати „Уелнесът се схваща като динамично условие за промяна, при която индивидът се придвижва напред, изкачвайки се към по-висок потенциал за функциониране[12]. Пионер в развитието на науката и образованието на уелнес културата в България е проф. Бистра Димитрова, с чиято визия и с подкрепата на ръководството и специалистите от Национална спортна академия е разработен и внедрен в практиката образователен модел до ОНС „доктор" по уелнес (Wellness) култура. Екипи от изследователи, разработват професионални компетенции за кадри в Нишовия туризъм[13], изследва се физическа активност на отделни групи, прилага се методика за физическа активност при жени с нормална бременност[14] и др.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Широкото разпространение на приложението на ароматерапевтични практики в СПА и уелнес центровете разкрива необходимостта от обучение на персонала свързано със спецификите на приложение на етеричните масла по отношение на дозировка, токсичност, показания и противопоказания.

---

[11] *Donev et al.* 2019: 371.
[12] https://en.wikipedia.org/wiki/Halbert_L._Dunn
[13] Aromatherapy - VIVAT holistic training 2002.
[14] *Dimitrova et al.* 2021; *Dimitrova, Nesheva* 2021: 685.

Природните продукти и ресурси и креативният подход при разработването и презентирането на ритуали и процедури с приложение на етерични масла са условие за превръщането на България в привлекателна welnes дестинация за Нишов туризъм.

БИБЛИОГРАФИЯ

Atanasova-Spasova 1962: *Atanasova-Spasova,* M. Етерични масла. [Eterichni masla]. Sofiya.

Garnev 2020: *Garnev,* Nikolay. Книга на фамилния бизнес в България. [Kniga na familniya biznes v Balgariya]. Sofiya.

Denkova, *Denkov* 1999: *Denkova*, Rumyana, *Denkov*, Veselin. Наръчник по аромототерапия. [Narachnik po aromototerapiya]. Sofiya.

Dimitrova et al. 2021: *Dimitrova*, Bistra, Nikolay *Izov*, Velichka *Alexandrova*, Rumen *Iosifov*, Darinka *Ignatova*, Dimitar *Trendafilov*, Vasil *Petrov*, Gergana *Vasileva*. Smart когнитивен инструментариум. Външна оценка на професионални компетенции за кадри в Нишов туризъм.[Smart kognitiven instrumentarium. Vŭnshna otsenka na profesionalni kompetentsii za kadri v Nishov turizŭm. NSA Press]. Sofiya.

Dimitrova, Nesheva 2021: *Dimitrova*, Bistra, *Nesheva,* Irina. Research to Improve Health Care for Women with Normal Pregnancy Applying Recreational Wellness Activity. Trakia Journal of Sciences. Supplement, Vol. 19, 684-690.

Donev et al. 2019: *Donev* Jordan, Stoyan *Andonov*, Stefka *Djobova*, Jordan Jordanov *Donev*, Oleg *Hristov*, Ivelina *Kirilova*, Stoyan *Bahchevanski*, Rumen *Iossifov*, Velichka *Aleksandrova*, Bogomil *Angelov*, Natali, *Stoyanova*. Comparative Study of Measuring Physical Activity among Sport Students. Proceeding book, 369-374.

Ivanov 2018: *Ivanov*, Ivan. Лечебните свойства на растенията. [Lechebnite svoystva na rasteniyata]. Sofiya.

Petrovski, Stoyanov 2005: *Petrovski*, Svetoslav, *Stoyanov*, Stavri. Етерични масла и приложението им в медицината и промишлеността. [Eterichni masla i prilozhenieto im v meditsinata i promishlenostta]. Sofiya.

Prodanova-Stefanova 2021: *Prodanova-Stefanova* Vanya. Изследвания върху свойствата на българските етерични масла. [Izsledvaniya varhu svoystvata na balgarskite eterichni masla]. Yambol.

Shniter 2001: *Shniter*, Mariya. Молитва и магия. [Molitva i magiya]. Sofiya.

Stoyanova, Georgiev, Atanasova 2007: *Stoyanova*, Albena, *Georgiev*, *Atanasova*, Teodora, Ръководство за лабораторни упражнения по Технология на етеричните масла [Rakovodstvo za laboratorni uprazhneniya po Tehnologiya na eterichnite masla], Plovdiv.

Fol 2009: *Fol*, Aleksandar. Тракийската култура. Казано и премълчано. [Trakiyskata kultura. Kazano i premalchano]. Sofiya

Cherneva-Georgieva 2017: *Cherneva-Georgieva*, Dzheni. Биоразнообразие и приложение на лекарствените растения от Северно-Черноморските влажни зони в етноботаниката. [Bioraznoobrazie i prilozhenie na lekarstvenite rasteniya ot Severno-Chernomorskite vlazhni zoni v etnobotanikata]. Varna.

Internet Sources:

www.bnaeopc.com (видяно на 05.04.2022)

https://en.wikipedia.org/wiki/Halbert_L._Dunn (видяно на 05.04.2022)

Wellness innovations and good aromatherapy practices in Bulgaria

Diana Popova-Dobreva

The current study focuses on wellness innovations and good aromatherapy practices demonstrated in the digital presentation of 74 spas and 25 wellness centers included in the National Tourist Register.

Aromatherapy methods have an important place in the Bulgarian wellness culture. There is a tendency for the development and application of comprehensive rituals and concepts based on aroma-therapeutic effects.

The creative approach in the development and presentation of rituals and procedures with the use of essential oils. The natural products and resources are the conditions for making Bulgaria an attractive Wellness destination for Niche tourism.

Wellness Culture Benchmarking at prel Preliminary School Bulgarian

Darinka Ignatova
Department of Information and Teachers Training,
Sofia University 'St. Kliment Ohridski'

Abstract: *The School Wellness Division is regulated by legislative changes in school education, in particular the expected competencies. Key Competence No. 9 requires knowledge, skills for sustainable development, implementation of a healthy lifestyle and sports. In response to the regulations and our motivation from the participation in the project "Building and developing the Center of Excellence" Heritage BG, we are developing a dissertation for the degree of "Doctor of Science" on "Benchmarking of Wellness Culture in Bulgarian schools" in within the project.*

Keywords: motor potential, indicators of student mobility, functional activity, a lesson in physical education and sports

Ключови думи: двигателен потенциал, индикатори за подвижността на учениците, функционална активност, часове по физическо възпитание

Darinka Ignatova is full time Chief Assistant, PhD, in the Department of Information and Teachers Training at Sofia University 'St. Klimet Ohridski'.
E-mail: darinka_bg68@yahoo.com

INTRODUCTION

In each pedagogical activity, students are constantly evaluated and comparative analyzes are made in terms of certain achievements and results[1,2,3,4]. It is important that modern assessment tools are objective and allow the presentation of a standard[5,6,7]. Traditionally, the normative requirements have a dynamic nature, which allows for change according to social conditions[8,9,10]. The current needs are harmonized with legislative changes and normative documents in the field of physical culture of adolescents[11, 12, 13]. In the field of pedagogy, the assessment of the achievements, for the acquired knowledge and skills of the students, of their behavior of concrete motor results is institutionalised. Such an assessment is given on the basis of normative requirements: the assessment on a regulated scale, with specific knowledge, relevant motor skills and level of motor activity[14,15]. The subject of Physical Education and Sport in school has been repeatedly upgraded, and the positive directions are undoubtedly the result of research activities of sports educators in the field of physical culture[17]. The results of the pedagogical research reflect the real state of motor activity of the studied students. They are a complex indicator of the activity of teachers in the lesson on PES[16]. This will affect the

development of motor skills of students, resulting in changes in their motor capacity. The state of motor activity in sports and pedagogical practice is judged by establishing the level of development of motor capacity[17]. The characteristics of motor fitness are that it is objectively measurable with the help of tools, which determines the control and the culture of quality in management. Based on the results obtained, we make a quantitative and qualitative analysis, according to the tasks in the lesson on PES.

METHODS

The motor capacity of 300 students was studied, and this report presents a pilot experiment of 125 students, of which 62 girls and 63 boys – 10-11 years old. For the purpose of the study, two groups were formed, evenly distributed by gender – girls (49 %) and boys (51 %).

Purpose – to establish and assess the level of physical activity at the beginning of the school year of students from the initial stage of the basic educational degree in the PES lesson and compare with the level of physical fitness of students at the end of the school year by analyzing learning outcomes within the study period. The indicators that allow harmonization and individualization of the differences in the motor potential between the collected empirical data from the beginning-end of the studied period are analyzed. Scientific conclusions will establish the presence or absence of dynamics in motor capacity. Measurement of the motor potential was carried out in the period – 01.09.2020. – 30.06.2021 To establish the relationship between the indicators, an analysis of the dynamics is applied through mathematical and statistical processing to derive coefficients of variation and correlation[18]. The correlation coefficient of the studied indicators is obtained with the capabilities of the program: Excel-Data – Data Analysis – Correlation. We express the correlation coefficient by the Pearson-Brave index.

RESULTS

Based on empirical data from Test 1 / entry-level/, it is possible to make reasoned and substantiated conclusions about the degree of motor activity. The obtained results are used to compile a frequency table.

Table 1. Frequency table – distribution of results – Test 1

№	X	F	$\overline{f}$	$\overline{F}$
X1	10	2	0.08	0.08
X2	12	3	0.04	0.12
X3	15	4	0.04	0.16
X4	16	5	0.04	0.20
X5	20	6	0.04	0.24
X6	23	7	0.04	0.28
X7	24	10	0.12	0.40
X8	25	13	0.12	0.52
X9	26	15	0.08	0.6
X10	27	19	0.16	0.76
X11	28	25	0.24	1

Key:

X – Number of points

F – Accumulated absolute frequencies corresponding to the individual values of X

$\overline{f}$ – relative frequencies of the individual values of X

$\overline{F}$ – accumulated relative frequencies corresponding to the individual values of X

[1] *Veselinov* 2021.
[2] *Dimitrova et al.* 2021.
[3] *Ignatova, Iliev* 2020: 16-44.
[4] *Dimitrova et al.* 2018.
[5] *Dimitrova* 2020.
[6] *Donev et al.* 2019.
[7] *Kostov et al.* 2005: 29-35.
[8] *Nesheva* 2019: 140.
[9] *Ivanova* 2019.
[10] *Trendafilov* 2013.
[11] *Dimitrova* 2019: 143-149.
[12] *Kostov* 2013.
[13] *Momchilova* 2011: 23-29.
[14] *Nesheva* 2020.
[15] *Konchev* 2019.
[16] *Popov* 2003: 33-39.
[17] *Subject PES: the subject of physical education and sports in the school curricula of Bulgaria.*
[18] *Ignatova et al.* 2020.
[19] *Nikolov* 2011.

From the data in the frequency table, the individual groups of students stand out depending on the results for physical activity. With the highest absolute frequency:

• X11 – 25 % of students received a maximum number of points – 28

• X10 – 19 % received 27 points each

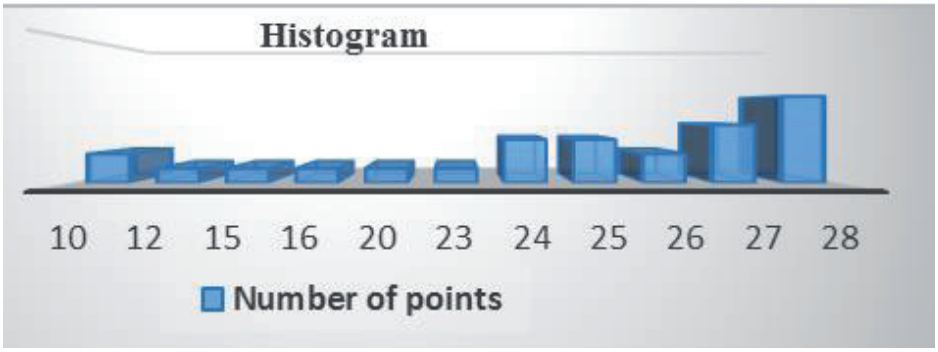

Figure 1. Histogram – Graphical interpretation of the absolute frequency of the quantities

The histogram presents the distribution in each group of points corresponding to the achieved results.

Percentile analysis – serves to prepare a standard for performing tests.

Table 2. Three-stage standard – Test battery 1.

Norm limits	%	Stages
From 10 to 23 points	28	students which had difficulties
From 24 to 26 points	32	partly coped students
From 27 to 28 points	40	coped students

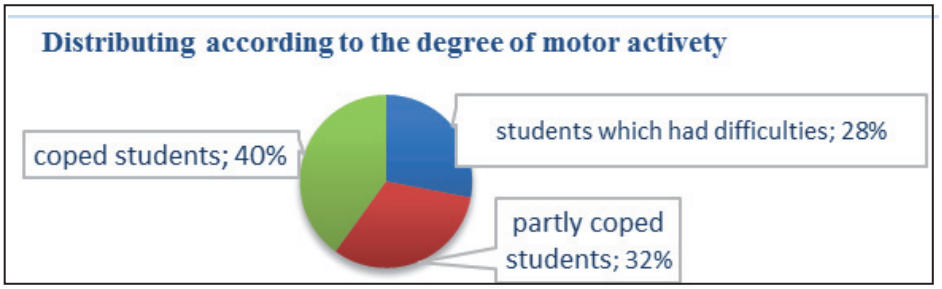

Figure 2. Pie chart according to skill level – Test-battery 1.

The research shows the achievements and the main difficulties of the students at the level of motor activity – entry-level.

The poor results and achievements of the other students allow us to draw the following conclusions:

• Students have little difficulty in taking the test due to poor motor capacity.

• A small number of students make mistakes in the technique of performance or poorly mastered technique of motor exercise.

The above achievements and mistakes are based on the following facts: 28 % showed a low level of regulation. These students have gaps in the skills for technical performance and development of motor skills.

Analysis of results – Test 2

Based on the collected empirical data from Test 2, the following reasoned and substantiated conclusions were made about the degree of motor activity. The results are used to compile the following frequency table.

Table 3 . Frequency table – distribution of results – Test 2

№	X	F	$\bar{f}$	$\bar{F}$
X1	16	3	0.12	0.12
X2	22	5	0.08	0.2
X3	23	7	0.08	0.28
X4	24	8	0.04	0.32
X5	26	11	0.12	0.44
X6	27	17	0.24	0.68
X7	28	25	0.32	1

Key:
X – Number of points
F – Accumulated absolute frequencies corresponding to the individual values of X
$\bar{f}$ – relative frequencies of the individual values of X
$\bar{F}$ – accumulated relative frequencies corresponding to the individual values of X

The frequency table shows:
• 25 % of students have achieved a maximum number of points 28
• 17 % received 27 points each
The constructed histogram presents a graphical interpretation of the absolute frequency of the quantities.

Percentile analysis – Calculating the statistical indicators, the following three-level norm was obtained.

Table 4. Three-stage standard – Test battery 2.

Norm limits	%	Stages
From 9 to 23 points	28	students which had difficulties
From 24 to 27 points	40	partly coped students
28 points	32	coped students

The bar graph and pie chart illustrate the distribution of students according to the degree of test battery results 2.

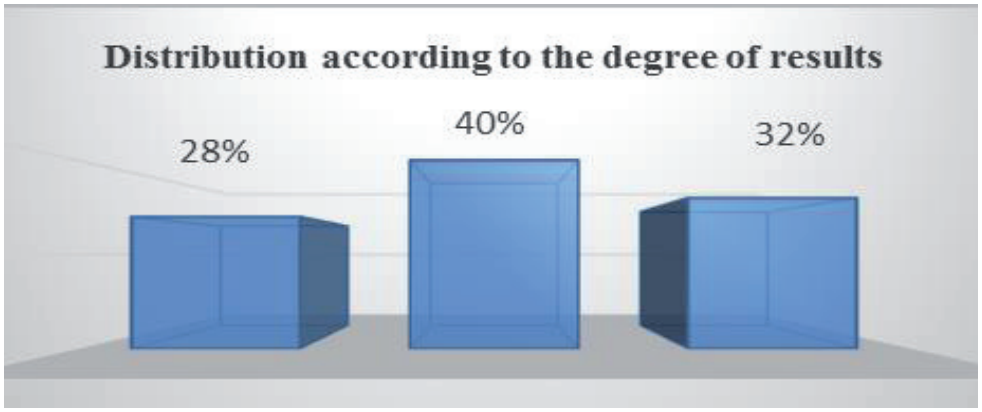

Figure 3. Bar graph – Test-battery 2.

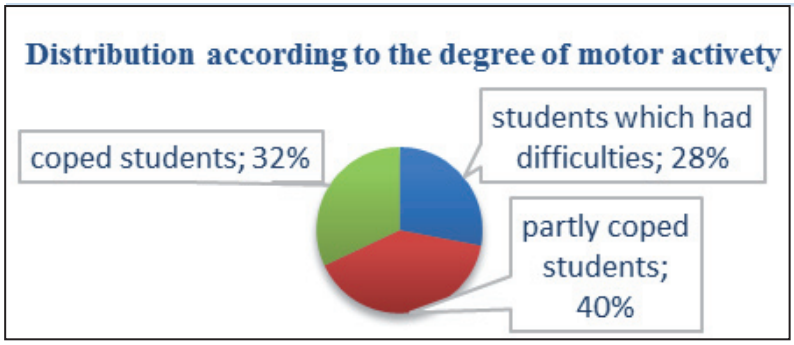

Figure 4. Pie chart – distribution according to the degree of results – Test 2

The results show: 28 % of all students showed a low level of norm.These students have specific gaps in the skills to master the technique of performing a particular exercise and encounter difficulties due to specific deficits. There is hesitation and specific inaccuracies in the implementation of the exercise. 40 % of all students have achieved an average level of norm, and 32 % have allowed only one lower result.The analysis shows that a medium and high degree of motor activity predominates.

The admitted weaker results allow us to draw the following conclusions:

- Students have difficulty running 300 m.
- Difficulty in bouncing with both feet at the same time is reported.

The registered results in the implementation of Test 2 provide guidelines for more in-depth work to achieve a higher level of motor capacity.

Benchmarking analysis – determining the three-level normative level of motor activity

Table 5. Benchmarking results

Тест	Висока степен	Средна степен	Ниска степен
1	40 %	32 %	28 %
2	32 %	40 %	28 %

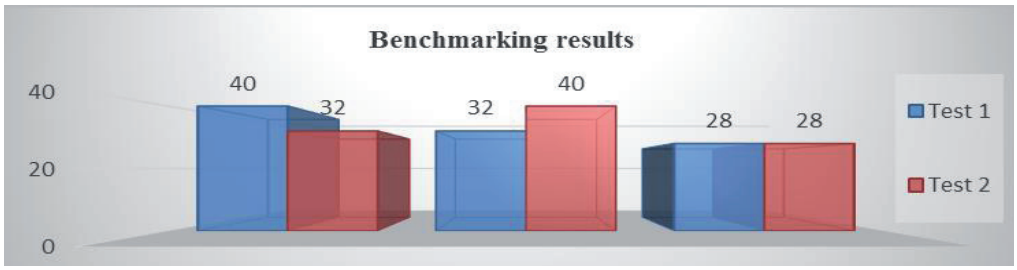

Figure 5. Histogram for the frequency distribution

The highest level of physical activity – 40 % of students have achieved in Test1. 32 % of the students achieved a high level of test 2. This shows that in most cases it is possible to work on the development of motor skills without difficulty. The above facts gave grounds for planning the upcoming work through targeted physical activity to improve motor capacity. Corrective measures to overcome the deficits: increase the daily work with students experiencing difficulties in the discipline PES.

Correlation between results – Test 1 and Test 2

It is a statistical method for estimating the forms and dependencies between the individual features. This makes it possible to draw conclusions about the relationships between the individual criteria that are the subject of the study, thus justifying the recommendations for future work.

Table 6. Dependence – Test 1 and Test 2

Xi	Yi	di	di^2
0.57	0.79	-0.22	0.05
0.89	0.93	-0.04	0.00
1.00	1.00	0.00	0.00
0.86	0.96	-0.10	0.01
0.36	0.57	-0.26	0.07
0.96	0.96	0.00	0.00
0.86	0.93	-0.07	0.00
1.00	0.82	0.18	0.03
0.93	0.96	-0.03	0.00
0.96	1.00	-0.04	0.00
1.00	1.00	0.00	0.00
1.00	1.00	0.00	0.00
0.82	0.82	0.00	0.00
0.96	0.96	0.00	0.00
0.93	0.93	0.00	0.00
0.89	0.86	0.03	0.00
0.71	0.96	-0.25	0.06
1.00	1.00	0.00	0.00
0.89	1.00	-0.11	0.01
0.96	1.00	-0.04	0.00
0.36	0.57	-0.21	0.04
0.43	0.57	-0.14	0.02
0.53	0.79	-0.26	0.06
1.00	0.96	0.04	0.00
0.86	1.00	-0.14	0.02
20.73	22.34	-2.16	4.66
r =	0.9982		

Key:

Xi – results obtained from the diagnostic test – Test 1

Yi – results obtained from the diagnostic test – Test 2

di – the difference of the pairs of consecutive places of results

r – Correlation coefficient

From the data presented in Table 6, it can be seen that the Spearman correlation coefficient is **0.9982.** Compared to the reference values, it can be said that the correlation dependence is very high.

Empirical data from diagnosing the degree of motor activity at the beginning and end of the conducted pedagogical research were processed using variational-statistical methods. The following characteristics are used:

The arithmetic mean – $\overline{X}$ – is the most commonly used in research practice and is an indicator for the average level.

Calculated by the formula:

$\overline{X} = \frac{\sum X}{n}$, where:

- Σx – sum of values
- n – number of observations
- **Mode – Mo** – the most common assessment by a group
- **Median – Me –** average value halving the ranking order of the values obtained from the measurement; it is most often used in small samples. When the data are distributed normally, the median coincides with the arithmetic mean.

Scattering indices that quantify the magnitude of the deviation from the mean. To measure statistical scatter, *the indicators range* **(R),** *standard deviation* **(σ)** and *coefficient of variation* **(V%).** *Standard deviation* **(σ)** is the most accurate and frequently used scattering indicator. He describes the magnitude of the deviation of the values of the variable from the arithmetic mean. The formula defining the standard deviation is:

$$\sigma = \sqrt{\frac{\sum (x - \bar{x})^2}{N}}$$

- **N** – Number of students surveyed

σ = 1.32 for Test Battery 1 /start/

σ = 0.70 for Test Battery 2 /end/

The deviations obtained for both test batteries are low, which means that the data are grouped very close to the mean.

- **The symmetry of the distribution** is described by the asymmetry index **(As).** which in normal distribution is equal to zero **(As=0).**
- **The height of the peak** of the normal distribution is described by the excess indicator **(Ex).**

Table 7. Summary data of variation-statistical indicators

Indicator	Xmin	Xmax	R	$\bar{X}$	Mo	Me	σ	Vσ	As	Ex
Test 1	2	6	4	5.20	6	6	1.32	25.38	-1.57	1.21
Indicator	Ymin	Ymax	R	$\bar{Y}$	Mo	Me	σ	Vσ	As	Ex
Test 2	4	6	2	5.60	6	6	0.70	12.5	-1.53	1

After the analysis of the indicators carrying information about the motor activity – beginning/ end of the research, the following summaries can be made:

• **Test 1** – results range from grade 2 to grade 6. The average grade is 5.20.

• **Test 2** – grades are from 4 to 6 and the average score is 5.60.

In both cases the coefficient of asymmetry has a negative sign, the arithmetic mean is less than the mode and the median. **As = -1, 57 <0; Mo = Me> ∅X and As = -1, 53 <0; Mo = Me> Ῡ**

In the case of negative asymmetry, there are units with particularly small values of the sign, the curve is with the left shoulder extended. The scattering of individual traits in both studies remained broadly unchanged.

DISCUSSION

According to the study, it is seen that students received grades in Test 2 – a high level of development of motor skills. The relationship between the two tests is very high, there is a visible improvement in the results at the end of the study. This is especially evident in the endurance test – running 300 m. It follows that in the course of the educational work on physical nutrition in girls the speed and general support are improved. The values of the speed were measured with the 50 m Running test. remain high, indicating that speed capabilities are maintained at an optimal level. When comparing the results, an improvement was found at the end of the study. The best result was also monitored in the boys when throwing a solid ball, which shows that the strong strength of the body and the shoulder girdle in boys at this age develops best. In the jump test, an increase in the results is also observed.

CONCLUSIONS

Summarysing the analysis in this research the following regularities are revealed:

• The size of the annual growth varies from age to age, not the same for boys and girls.

• The multi-layered motor capacity of 11-year-old students shows uneven but continuous development, albeit at different rates.

• Motor indicators show intense dynamics in 10-12-year-olds, forming motor capacity.

• Specifics in the manifestation of motor indicators and their uneven distribution have been established.

The study was conducted using various methodologies. The standardization of tools and definitions is essential for scientific progress in the field of school wellness, ensuring smart growth.

BIBLIOGRAPHY

Dimitrova et al. 2021: *Dimitrova*, Bistra, Nikolay *Izov*, Velichka *Alexandrova,* Rumen *Iosifov,* Darinka *Ignatova*, Dimitar *Trendafilov,* Vasil *Petrov,* Gergana *Vasileva.* Smart когнитивен инструментариум. Външна оценка на професионални компетенции за кадри в Нишов туризъм. НСА Прес: София [Smart kognitiven instrumentarium. Vŭnshna otsenka na profesionalni kompetentsii za kadri v Nishov turizŭm. NSA Press: Sofia], 47-72.

Dimitrova 2020: *Dimitrova*, Bistra. Relationships Between Education and Innovations in the Recreational Industry in Bulgaria. Trakia Journal of Sciences, 18 (2), 143-149.

Dimitrova 2019: *Dimitrova,* Bistra. Quality Assessment about Standards for Wellness Services and Certified Skills of Specialized Staff. Trakia Journal of Sciences, 17 (2),143-149.

Dimitrova et al. 2018: Dimitrova Bistra, Mincho *Polomenov,* Vesela *Treneva,* Irina *Nesheva,* Vessela *Ivanova,* Dimitar *Trendafilov.* Социална значимост на уелнес (wellness) културата: сравнителен анализ по данни от научни изследвания на Галъп интернешънъл (Gallup International) [Sotsialna znachimost na uelnes (wellness) kulturata: sravnitelen analiz po danni ot nauchni izsledvania na Galap interneshanal].. Monografia. Izd. Avangard, Sofia parvo izdanie, 78-92.

Donev et al. 2019: *Donev* Jordan, Stoyan *Andonov*, Stefka *Djobova*, Jordan Jordanov *Donev*, Oleg *Hristov*, Ivelina *Kirilova*, Stoyan *Bahchevanski*, Rumen *Iossifov*, Velichka *Aleksandrova*, Bogomil *Angelov*, Nataliq *Stoyanova*. Comparative study of measuring physical activity among sport students. Original scientific paper. Conference: International scientific congress 'Applied sports sciences. Balkan scientific congress of physical education, sports and health', 15 – 16 November 2019, Sofia, Bulgaria. Proceeding book, 369-374.

Ignatova, Iliev 2020: *Ignatova*, Darinka & Alexandar *Iliev*. Motor Qualities and Their Influence on the Children's Development. International Scientific Journal: Smart Innovations in Recreational, Wellness Industry and Niche Tourism, 2, (1-2), 16-44.

Ivanova 2019: *Ivanova* Vessela. Influence of Gymnastic Exercises in the Water Environment. International Scientific Journal: Smart Innovations in Recreational, Wellness Industry and Niche Tourism, 1 (1), 53-56.

Konchev 2019: *Konchev* Mihail. Big Data, Neural Network and Predictive Analytics: Application in the Field of Sport. International

Scientific Congress 'Applied Sports Sciences' and Balkan scientific congress 'Physical Education, Sports, Health' in Sofia, Bulgaria, 2019, 393-397.

Kostov 2013: *Kostov,* Kiril. Научното изследване във физическото възпитание, спорта и кинезитерапията (теоретико-приложни аспекти), Благоевград, [Nauchnoto izsledvane vav fizicheskoto vazpitanie, sporta i kineziterapiyata (teoretiko-prilozhni aspekti)], Blagoevgrad, 27-36.

Kostov et al. 2005: *Kostov,* Kiril, Stoyan, *Ivanov,* Veselin *Margaritov,* Boyanka *Boeva*. Книга за учителя по физическо възпитание и спорт, изд. Просвета, София, [Kniga za uchitelya po fizichesko vazpitanie i sport], Sofiya.

Momchilova 2011: *Momchilova* Antoaneta. Интерактивни методи на общуване в обучението по физическо възпитание и спорт – фактор за двигателното развитие на подрастващите. Научни трудове на Русенския университет, том 50, серия 8.2., [Interaktivni metodi na obshtuvane v obuchenieto po fizichesko vazpitanie i sport – faktor za dvigatelnoto razvitie na podrastvashtite]. Nauchni trudove na Rusenskiya universitet, tom 50, seriya 8.2., 23-29.

Nesheva 2019: *Nesheva* Irina. Study of Results Between Initial and Final Specific Tests in Women with Normal Pregnancy. Trakia Journal of Sciences. No 17 (2), 135-142.

Nesheva 2020: *Nesheva* Irina. Information System for Inclusion of Women with Normal Pregnancy in Gymnastics Program. 'Smart Innovations on the Recreative & Wellness Industries and Niche tourism', Sofia, No 2 (1), 33-39.

Nikolov 2011: *Nikolov,* Georgi. Статистика. [Statistika] VUZF., Sofiya, 23-30.

Popov 2003: *Popov,* Nikola. Личности. Мотивация. Спорт [*Lichnost Motivatsiya. Sport*] NSA-PRES, tom 1, Sofiya.

Trendafilov, Dimitrova 2013: *Trendafilov,* Dimitar, Bistra *Dimitrova.* Aqua Spinning as Anti-stress Health Prevention. Sport Mont, Vol. XI (37-38-39), 467-473.

Veselinov 2021: *Veselinov,* Dimitar. Диалогът в образованието, Десети международен есенен научно-образователен форум, Диалогът в образованието – съвременност и перспективи, Dialogat v obrazovanieto, Deseti mezhdunaroden esenen nauchno-obrazovatelen forum [Dialogat v obrazovanieto – suvremennost i perspektivi]. Sofiya, 11-16.

Бенчмаркинг на уелнес култура в българското начално училище

Даринка Игнатова

Това изследване има за цел да установи и оцени съществуването на Wellness в началния етап на основната образователна степен, в рамките на училищното физическо възпитание. **Методи**: Извършен е бенчмаркинг на показателите, който позволява хармонизиране и индивидуализиране на разликите в двигателния потенциал между събраните данни от началото и края. Установено е присъствието на Wellness култура в българското основно училище. **Резултати**: показателите, носещи информация за изследваната двигателна активност от експеримента, са открити следните резултати: и в двата теста 1 и 2 коефициентът на асиметрия е с отрицателен знак, средната аритметична е по-малка от модата и медианата. **Дискусия**: коефициентът на корелация на Спиърман (0,992) е много висок и гарантира взаимозависимостта. **Заключение**: изследването показва по-високи оценки в тест 2, в края на изследвания период.

